

บทที่ 3

อิทธิพลของปรัชญาพุทธศาสนาที่มีต่อนวนิยายอิงพุทธศาสนา

นวนิยายอิงพุทธศาสนามีจุดมุ่งหมายที่จะสื่อแนวคิดอันเป็นหลักธรรมสำคัญทางพุทธศาสนา พุทธปรัชญาจึงมีอิทธิพลในการกำหนดแนวคิดและวิธีการดำเนินเรื่อง นักเขียนนวนิยายอิงพุทธศาสนาได้นำเอาหลักธรรมบางอย่างซึ่งอาจจะเข้าใจได้ยากหรือปฏิบัติได้ยากสำหรับคนทั่วไปมาเขียนให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ผู้อ่านสามารถจะนำมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะกับตนเองได้ หลักธรรมเหล่านี้เป็นเหมือนกรอบหรือสิ่งที่ควบคุมโครงเรื่องของนวนิยายไว้ทั้งหมดได้แก่ ความเป็นอนิจจังของชีวิต การแสวงหาวิธีกุศลทุกข์ สัมมาทิฐิคือความเห็นชอบหรือความเห็นที่ถูกต้องตามคลองธรรม กฎแห่งกรรม หรือการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว และความสันโดษ นักเขียนนวนิยายอิงพุทธศาสนาวางกรอบการนำเสนอทำให้เนื้อเรื่องเดินไปตามแนวทางของหลักธรรมเหล่านี้ อาศัยพฤติกรรมของตัวละคร เป็นแรงจูงใจในการปฏิบัติให้แก่ผู้อ่าน

นักเขียนได้กำหนดให้นวนิยายทุกเรื่องสามารถที่จะสื่อความหมายของหลักธรรมที่เป็นโลกทัศน์หรือชีวทัศน์ กล่าวคือ ความเข้าใจในเรื่องของความเป็นอนิจจังของชีวิต การแสวงหาวิธีกุศลทุกข์ ทั้งสองนี้เป็นสิ่งที่จะนำไปสู่ความสุขสงบ สัมมาทิฐิ เป็นเรื่องของการปฏิบัติตนให้อยู่ตามคลองธรรมสามารถลดปัญหาจากสังคมภายนอกได้ หลักกรรมหรือ การทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว สามารถป้องกันตนเองจากโทษหรืออันตราย ที่อาจเกิดขึ้นจากการทำกรรมไม่ดี แล้วจึงหันมาทำความดี ส่วนความสันโดษนอกจากจะทำให้มีความสุขใจจากความรู้จักพอแล้ว ยังสามารถตัดต้นตอของความทุกข์ เพราะความอยากที่เกินพอของคนได้ หลักธรรมทั้งหมดนี้สามารถที่จะจำแนกให้เห็นความชัดเจนไปตามลำดับ ซึ่งถ้าหากจะเปรียบเทียบกับหัวใจพุทธศาสนาแล้ว หลักธรรมทั้งหมดนี้สามารถเทียบได้กับข้อที่ว่า “สัจจิตปริโยทปน” หรือ “ทำจิตใจให้ผ่องใสอยู่เสมอ” ตัวละครในเรื่องจะเดินไปตามแนวทางของพุทธปรัชญาเหล่านี้ซึ่งครอบคลุมเนื้อเรื่องไว้ทั้งหมด และการนำหลักธรรมที่เป็นพุทธปรัชญาเหล่านี้ลงในนวนิยายอิงพุทธศาสนา ถือเป็นหัวใจสำคัญประการหนึ่งของนวนิยายประเภทนี้ ซึ่งสามารถจำแนกตามลำดับ ดังต่อไปนี้

3.1 ความเป็นอนิจจังของชีวิต

ความเป็นอนิจจังของชีวิตที่นักเขียนได้นำเสนอไว้ในนวนิยายอิงพุทธศาสนาคือการสื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างไม่แน่นอน ความไม่แน่นอนของร่างกายที่จะต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเวลา ความเปลี่ยนแปลงของสภาพร่างกายถือเป็นอนิจจังของสังขาร การเปลี่ยนแปลงของโลกเช่นบุคคลจะเปลี่ยนจากสถานภาพหนึ่งไปสู่อีกสถานภาพหนึ่งก็เป็นการเปลี่ยนแปลงของโลก หรือวัตถุที่เนื่องด้วยโลก

นักปราชญ์ทางศาสนาเรียกสิ่งนี้ว่า "สังขารโลก"¹ ดังนั้นจึงสามารถจัดความเป็นอนิจจังของชีวิตในนวนิยายอิงพุทธศาสนาออกเป็นสองส่วนดังนี้

3.1.1 ชีวิตและสังขารเป็นอนิจจัง

คำว่าอนิจจัง ซึ่งคนส่วนมากพูดติดปากว่า "อนิจจา" มีความหมายว่า "ไม่เที่ยง" นอกจากนี้แล้วยังหมายถึงสภาพที่ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน หรือภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป²

เมื่อมีความเห็นว่าชีวิตและสังขารเป็นสภาพที่เรียกว่าอนิจจัง นักเขียนนวนิยายอิงพุทธศาสนาจึงใช้การเปลี่ยนแปลงของสังขารที่เป็นภายในของตัวละครเป็นสื่อในการอธิบายความหมายของอนิจจัง โดยนักเขียนเห็นว่า สภาพร่างกายของคนเรามีเกิดมีดับ มีเกิดขึ้นในเบื้องต้น ตั้งอยู่ในท่ามกลาง และดับไปในที่สุด นั่นคือมีเกิด แก่เจ็บและตายโดยการชี้ให้เห็นถึงสภาพร่างกายว่าเป็นสภาพไม่ยั่งยืน ใช้การเกิดแก่เจ็บตายของตัวละครอธิบายความเป็นอนิจจังของชีวิต โดยสื่อผ่านท่าความเปลี่ยนแปลงของร่างกายที่ประกอบด้วยธาตุ 4 ชั้น 5 ของตัวละครในนวนิยายทุกเรื่อง ซึ่งเป็นไปในแนวเดียวกัน ถือนักเขียนกำหนดให้ตัวละครสำคัญของเรื่อง มีความพยายามในการสร้างชีวิต ซึ่งนอกจากจะเป็นการตั้งอยู่ในคุณธรรมความดีความถูกต้องแล้ว ตัวละครดังกล่าวยังต้องสร้างประโยชน์แก่สังคมอีกด้วย รูปแบบที่มองเห็นได้เด่นชัด คือการกำหนดให้ตัวละคร ตระหนักถึงคุณค่าแห่งเวลาของการใช้ชีวิตอยู่ในโลก การสื่อความเป็นอนิจจังของตัวละครจึงมีอยู่ 2 แบบคือ การใช้ความตายของตัวละครเป็นเครื่องมือในการอธิบายความหมายของอนิจจัง และการทำความดีเพื่อสังคมของตัวละคร โดยกำหนดให้ตัวละครสำคัญเป็นผู้ไม่ประมาทในชีวิตและวัยซึ่งถือเป็นการไม่ประมาทในความเป็นอนิจจังของชีวิต ทำให้ตัวละครในนวนิยายอิงพุทธศาสนาทุกเรื่อง สื่อให้ผู้อ่านเข้าใจถึงความหมายแห่งความเป็นอนิจจังของชีวิตดังต่อไปนี้

เรื่องไต้ร่มกาสาวพัศตร์เป็นนวนิยายที่มีการสื่อความหมายถึงความเป็นอนิจจัง เริ่มจากตัวละครสำคัญของเรื่องคือ องคุลิมาล ผู้ซึ่งเป็นมหาโจรปล้นฆ่าผู้คนอย่างเหี้ยมโหด สิ่งที่เป็นประเด็นที่นักเขียนชี้ให้ผู้อ่านเข้าใจว่า ธรรมชาติของชีวิตคน เป็นสภาพที่มีเกิด มีแก่ มีเจ็บ และมีตายเหมือนกันหมดไม่มีใครหนีรอดไปได้ การฆ่าคนขององคุลิมาล ตัวละครในเรื่อง เป็นการสร้างบาปให้กับตนเองโดยเปล่าประโยชน์ ในเมื่อทุกคนจะต้องตายตามความเปลี่ยนแปลงของกฎอนิจจังอยู่แล้ว นักเขียนจึงได้ผูกเรื่องให้องคุลิมาลหันมาประพฤติตนเป็นคนดี หลังจากที่ได้รับฟังพระคำรัสของพระพุทธเจ้าให้ "หยุด"³ การฆ่าคนตามอำนาจความอยากของตน

¹ พระเทพเวที, พุทธธรรม (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2525), หน้า 906.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

³ สุทธิ ปุณฺณภาพ, ไต้ร่มกาสาวพัศตร์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2522), หน้า 39.

เรื่องลุ่มน้านมมหา มีการสื่อความเป็นอนิจจังด้วยตัวละครในเรื่องคืออถนนิรัต และ เสนาบตี โดยกำหนดให้ตัวละครทั้งสองมีความตระหนักในสิ่งเดียวกันคือ ความเป็นอนิจจังของชีวิต เพราะตัวละครทั้งสองมีความต้องการที่จะทำความดี เนื่องจากเห็นว่าชีวิตและวัยเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน นักเขียนจึงกำหนดให้ อถนนิรัต มีความเข้าใจในหลักอนิจจัง เมื่อได้เห็นความแก่ชราของมารคาบิดา และการ สวรรคตของพระเจ้ากรุงพันธุมติ ว่าเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ตามกฎของอนิจจังของโลกและสังขาร ทำให้อถนนิรัต ดำรงอยู่ในตำแหน่งรองเสนาบตีด้วยความระมัดระวัง อถนนิรัตหาทางเปลี่ยนศัตราวุธให้เป็นมิตร และคอยดูแลความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองร่วมกับ เสนาบตี ขณะที่เสนาบตีมีความเข้าใจในกฎ อนิจจัง คือเข้าใจว่าสภาพร่างกายสังขารของตน ไม่ค่อยจะเอื้ออำนวยต่อการรับภาระหน้าที่นี้แล้ว จึงคิดที่จะแต่งตั้งอถนนิรัตให้ขึ้นดำรงตำแหน่งแทน ส่วนตนเองจะปลดเกษียณไปใช้ชีวิตในบ้านปลายอย่างสงบ เพราะได้สร้างคุณงามความดีให้กับสังคมเพียงพอแล้ว

นอกจากนี้นักเขียนยังใช้พฤติกรรมของตัวละครอย่างพระเจ้ากรุงพันธุมติ เป็นสื่อในการ แสดงให้เห็นความเป็นอนิจจังของชีวิต คือกำหนดให้พระราชซึ่งเป็นผู้มีพระปรีชาสามารถในการ บริหารนุกลาภ ทรงเป็นผู้มีกุศโลบายที่จะจัดหาคนดีมารับตำแหน่งที่เหมาะสมกับความรู้ความสามารถ และคุณธรรมของบุคคลผู้นั้น พระองค์เป็นตัวแทนของคนธรรมดาสามัญทั่วไปที่จะต้องเกิด แก่ เจ็บและ ตาย โดยตอนท้ายของเรื่องพระเจ้ากรุงพันธุมติได้เสด็จสวรรคตอันเป็นการชี้ให้เห็นว่าคนเราทุกคนไม่มีใครหลีกเลี่ยงความตายไปได้เป็นการชี้ให้เห็นความเป็นอนิจจังของชีวิตที่เด่นชัด นักเขียนได้อธิบาย ความเป็นอนิจจังของชีวิตโดยใช้บทที่ 21 ของเรื่อง ด้วยการตั้งข้อบ่งชี้ว่า "อนิจจา (ความเป็นของไม่เที่ยง)" โดยการใช้การสวรรคตของพระเจ้ากรุงพันธุมติเป็นสื่อในการอธิบายให้เห็นถึงความเป็นอนิจจัง ของชีวิตว่า

...เมื่อตรัสเสร็จแล้วก็มิพระราชดำรัสเป็นครั้งสุดท้ายว่า "เราพร้อมแล้วที่จะตาย เพราะ ได้ทำหน้าที่เรียบร้อยแล้ว ชีวิตร่างกายเป็นสิ่งที่ยืมใช้ชั่วคราวเท่านั้น ไม่มีใครเป็นเจ้าของได้ตลอดไป"⁴

นอกจากนี้การใช้ความตายของตัวละครสำคัญเป็นสื่อให้เข้าใจในหลักของอนิจจังยังมีใน เรื่องแม่พริ้งผู้โง่เขลา นั่นคือการมรณภาพของสมภารที่เป็นผู้คอยให้ความช่วยเหลือแม่พริ้งรวมทั้งชาวบ้านทั่วไปเป็นการมรณภาพอย่างกระทันหันไม่มีใครคาดคิด เท่ากับเป็นการบ่งชี้ว่า ความตายนั้นไม่แน่นอนไม่อาจจะคาดหมายได้โดยอธิบายด้วยการบรรยายให้เข้าใจในความเป็นอนิจจังว่า

พระในวัดเล่าให้ชาวบ้านฟังว่า เมื่อตอนเช้าท่านสมภารยังมีอาการเป็นปกติ เหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้น ฉันทเช้าแล้วลงทำวัตรได้ ขึ้นจากทำวัตรเช้าแล้วท่านยังเดิน

⁴ สุชีพ ปุญญานุภาพ, ลุ่มน้านมมหา (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, 2537), หน้า 230-231.

ตรวจดูศาลาทำน้ำหลังกลาง บ่นกับพระว่าต้องรีบซ่อมอีกแล้วเพราะเริ่มทรุดโทรม เมื่อกลับขึ้นกุฏิท่าน นอนอ่านหนังสือในห้องแล้วหลับ พอดอนเพล พระเข้าไปปลุกนิมนต์ให้ท่านฉันเพล ท่านยังรู้สึกตัวและบอกพระว่าเพลนี้ไม่ฉัน พระในวัดก็นึกว่าท่านคงอยากจะพักผ่อน จนพื้นเพลไปนาน ถึงบ่ายจัด ตอนครึ้ม ๆ คล้ายฝนจะตกและลมแรง พระเข้าไปในห้องตั้งใจจะปิดหน้าต่างให้ท่าน เห็นท่านนอนสิริระะเลียงตกจากหมอน จึงจับท่านดูตั้งใจจะปลุก แต่ท่านแข็งไปหมดทั้งกาย หมดลมหายใจไปตั้งนานแล้ว...”⁵

เจ้าอวาสาได้ทำหน้าที่ของพระสงฆ์เป็นที่พึงทางใจมาเป็นเวลานาน การที่ได้ทำความดีและมาเสียชีวิตลงอย่างกระทันหันเช่นนี้เป็นการชี้ว่า ชีวิตเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน ความตั้งใจที่จะทำประโยชน์แก่สังคมนั้นอาจจะถูกความเป็นอนิจจัง คือความตายมาตัดโอกาสก่อนที่จะได้ทำกิจกรรมนั้น ๆ เช่นดังตัวละครอย่างเจ้าอวาสา ขณะเดียวกันก็อธิบายความหมายของอนิจจังด้วยพฤติกรรมของตัวละครในเรื่องอีกตัวหนึ่งคือ แม่พริ้ง ซึ่งเป็นตัวละครที่ได้ทำบุญกุศลมาโดยตลอด ทำตัวเป็นที่พึ่งของคนทั่วไปไม่ว่าจะเป็นการช่วยเหลือเด็กกำพร้า เด็กยากจน ทำให้แม่พริ้งกลายเป็นที่รักของทุกคน แม้จะเป็นผู้ที่อุดมไปด้วยบุญ แต่ตัวของแม่พริ้งก็ ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงไปได้จากความเปลี่ยนแปลงของสังขาร กัลยาณมิตรทางบุญของแม่พริ้งคือท่านสมภารผู้คอยให้คำชี้แนะในเรื่องต่าง ๆ แก่แม่พริ้งมาโดยตลอดนั้น ได้มรณภาพไปก่อนแม่พริ้ง ส่วนแม่พริ้งก็เสียชีวิตในตอนหลัง ซึ่งการตายของแม่พริ้ง นอกจากจะเป็นการชี้ให้เห็นความเป็นอนิจจังของสังขารและชีวิตแล้ว ยังเป็นการเตือนให้ผู้คนตระหนักในการทำ ความดี เพราะทุกคนที่เคยได้รับการช่วยเหลือจากแม่พริ้ง ต่างก็มาร่วมงานและสรรเสริญคุณงามความดีของแม่พริ้งในตอนจบของเรื่อง

ตัวละครอย่างแม่พริ้ง เป็นสิ่งที่นักเขียนใช้สื่อความหมายให้ผู้คนไม่ประมาทในชีวิตและวัย ความที่แม่พริ้งใกล้ชิดกับท่านสมภาร คอยรับฟังคำสอนในเรื่องของอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์และความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสังขาร ทำให้แม่พริ้งมีความระมัดระวังในเรื่องนี้อยู่ตลอด สิ่งที่แม่พริ้งตระหนักคือ ชีวิตเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน เมื่อถึงเวลาอันควรจึงได้จัดแบ่งมรดกก่อนที่จะเสียชีวิตตามอายุขัย สมบัติบางส่วนได้มอบให้แก่หลานที่เคยช่วยเหลือตน อีกส่วนหนึ่งมอบเป็นสาธารณกุศล ตรงจุดนี้นักเขียนได้บรรยายถึงกฎของอนิจจังว่า

...เด็กในบ้านแม่พริ้งจัดอาหารสำหรับใส่บาตร เสร็จแล้ว แตรอ ๆ ก็ไม่เห็นแม่พริ้งตื่นออกมาจากห้องเพื่อเตรียมใส่บาตรอย่างทุกวัน รอนจนกระทั่งพระจอดเรือ คอยรับบาตรอยู่ที่ทำน้ำ เด็กจึงเกาะประตูเรียก เรียกแล้วเรียกอีก แต่ไม่มีเสียงขาน

⁵ ทวี วรรณ, แม่พริ้งผู้ใจบุญ ฉบับพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉลองอายุ 60 ปี นายประยงค์ ดั่งตรงจิต (กรุงเทพมหานคร : บริษัทประชาชน, 2505), หน้า 225.

ตอบให้ได้ยิน ทั้ง ๆ ที่ปกติ แม่พริ้งเป็นคนนอนไว เด็กในบ้านซกอะใจ วิ่งไปตามเพื่อนบ้านมาช่วยกันจับประตู แล้วเข้าไปดู อนิจจา ร่างของ แม่พริ้งซึ่งนอนอยู่ในห้องหลับตาพริ้ม มือทั้งสองประสานบนอก แต่ปลายนิ้วมือทั้งสองข้างเฉลิยงตก ตัวแข็งทื่อสิ้นลมหายใจอย่างสงบเป็นเวลานานแล้ว...⁶

เรื่องจอมจักรพรรดิอโศกนักเขียนได้สื่อความหมายของอนิจจังด้วยการสิ้นพระชนม์ของตัวละครในเรื่องคือพระเจ้าอโศก โดยนักเขียนเตือนให้ผู้คนไม่ประมาทในชีวิต โดยสื่อความหมายด้วยพฤติกรรมของตัวละครคือพระเจ้าอโศก เนื่องจากการที่เคยเป็นพระมหาจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ในตอนต้นแต่ในที่สุด พระเจ้าอโศก ไม่มีอะไรเหลือเป็นสมบัติของตนเอง นอกจากมะขามป้อมครึ่งผล⁷ แต่ยังทรงประทานให้บุคคลนำไปถวายพระสงฆ์ในโอศุการามเพราะเป็นสมบัติชิ้นสุดท้ายที่เหลืออยู่ ตรงนี้เป็นการคงเนื้อเรื่องตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ แต่ประวัติศาสตร์นี้ แฝงไปด้วยความหมายที่ลึกซึ้งถึงความ เป็นอนิจจังของชีวิต คือสุดท้ายของชีวิตย่อมไม่เหลืออะไรไว้ให้เป็นสมบัติของตนเอง เพราะในที่สุดทุกสิ่งทุกอย่างย่อมกลับเป็นสมบัติของธรรมชาติเท่านั้น ดังข้อความที่ว่า

สายใยแห่งกายเนื้อและกายทิพย์อันเนื่องกันมาเป็นเวลา 60 ปี เศษ ได้ขาดสะบั้น ทั้งกเพชรไว้เป็นเทวดาเดือนคนทั้งหลายว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปเป็นธรรมดา⁸

ความเป็นธรรมชาติของชีวิตย่อมสิ้นสุดลงที่การแตกดับ การสิ้นสลายไปของสังขารของพระเจ้าอโศก ผู้มีพระคุณยิ่งใหญ่ต่อพระพุทธศาสนาเป็นอุทาหรณ์ เตือนให้ผู้คนทั้งหลายรู้ว่าแม้บุคคลจะยิ่งใหญ่เพียงใด สุดท้ายก็หนีไม่พ้นกฎอนิจจังในไตรลักษณ์ ซึ่งตรงจุดนี้นักเขียนสรุปด้วยข้อความที่ว่า

อนิจจา ! อำนาจและชีวิตเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน มีอันเปรียบด้วยอุทกธาราอันไหลบ่าในลำน้ำ ไม่ช้าก็ต้องลดลง⁹

เรื่องธรรมธารเป็นการสื่อให้เข้าใจถึงความหมายของอนิจจัง ด้วยข้อที่ว่า ชีวิตมนุษย์เป็นอนิจจัง เป็นแรงผลักดันให้ "อาตมา" อุปสมบทเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนา เมื่อได้ทำความดีหรือสร้างประโยชน์ให้แก่ผู้อื่นพอเพียงแล้ว ตัวละครดังกล่าว ได้บริจาคที่ดินอันเป็นสมบัติของตระกูล เพื่อช่วยเหลือคนยากจน หลังจากนั้นนักเขียนได้กำหนดให้ตัวละครคือ "อาตมา" ได้รับคำเตือนจาก

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 242.

⁷ วคิน อินทสระ, จอมจักรพรรดิอโศก เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2521), หน้า 1004.

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1007.

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1009.

พระภิกษุรูปหนึ่งทีบอก่าชีวิตนั้นเป็นอนิจจัง¹⁰ ชีวิตเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอนหากอยากบวชก็ต้อริบ
ชวนขววยบวช ถ้าปลัดควันนนานไปแม้จะไค้บวช แต่ถ้าบวชในตอนแกก็เป็นการเสียโอกาส เพราะเรียว
แรงในการปฏิบัติธรรมนั้นมึนน้อยกว่าคนในวัยหนุ่ม

เรื่อง ร่มธรรม เป็นการสื่อให้เข้าใจในหลักอนิจจัง ด้วยพฤติกรรมของตัวละครในเรื่อง คือ
โชติมันต์ นักเขียนใช้การบรรยายสื่อความหมายถึงอนิจจัง ในลักษณะเดียวกันกับตัวละครอื่น ๆ คือ
เป็นผู้ที่ทำความดีเพื่อสังคมเสียแต่วัยหนุ่ม ด้วยความไม่ประมาทในวัยและชีวิต¹¹ ความเข้าใจเกี่ยวกับ
ความไม่แน่นอนของชีวิต ทำให้ตัวละครในเรื่องต้อริบเร่งเรียนให้จบวิชาการปกครอง ตัวละครไค้รับ
คำเตือนไม่ให้ประมาทในชีวิตและวัยจากมารดา จากท่านรามศวร์ จากอาจารย์สุธรรมทวะ และ
จากญาติันตบท ซึ่งล้วนแต่เป็นบุคคลที่ตระหนักในหลักอนิจจัง ทำให้ตัวละครสำคัญขงเรื่องไค้รับ
ความรู้ความเข้าใจในเรื่องนี้ เมื่อเรียนจบก็ไค้รับการเชื้อเชิญให้ไปเป็นผู้ช่วยผู้บริหารในแคว้นปัญจาละ
ซึ่งเป็นการทำความดีเพื่อสังคมในวัยที่เหมาะสม เนื่องจากตัวละครไค้ใช้ชีวิตอย่างไม่ประมาทในกฎ
อนิจจัง

เรื่อง แสงเทียน เป็นการสื่อถึงความหมายขงอนิจจังด้วยการสนทนาขงตัวละครในเรื่อง
คือ ตัวละครที่สนทนากันในเรื่องทั้ง 4 คน ไค้แก่ พระสารชาติ (ผู้เกิดอย่างมีสาระ) และ พระธรรมชาติ
(ผู้เกิดโดยธรรม) พระกัณหกะ และพระสมณะ ต่างมีความเห็นเป็นตรงกันว่ ชีวิตและวัย เป็นสิ่งที่ไม่
แน่นอน บุคคลที่มีชีวิตอยู่ไม่ควรประมาทในสิ่งต่าง ๆ ตัวละครทุกตัวไค้รับการอุปสมบทเป็นพระภิกษุ
ในวัยและเวลาอันควร มีกำลังเพียงพอที่จะปฏิบัติธรรม และทำหน้าที่เผยแพร่วะศาสนาไปยังที่ต่าง ๆ
ไค้เมื่อไค้พบเห็นเรื่องราวต่าง ๆ ซึ่งบางเรื่องทีตัวละครนำมาเล่าก็เ็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับหลักอนิจจัง เช่น
การนำเรื่องราวมาเล่าสู่กันฟังขงตัวละครเหล่านี้ เป็นการแลกเปลี่ยนความรู้และมีกรสื่อถึงความเป็น
อนิจจัง ดังเช่นตอนข้อความตอนหนึ่งทีว่

“...ท่านสารชาติผู้เจริญ ข้าพเจ้ารู้สึกว่ ชีวิตสัตว์ทั้งหลายเป็นสิ่งที่ยากจะกำหนดไค้
บางทีก็เ็นไปตามทีหวังไว้ แต่บางทีก็เ็นไปในทำนอง ทีไม่เคยคาดคิดไว้
เลย ชีวิตเป็นสิ่งที่เข้าใจยาก รู้ยาก ทางปลอดภัยที่สุดขงผู้เดินบนเส้นทางชีวิตก็คือ
ยึดความไม่ประมาทเป็นหลักไว้...”¹²

เรื่อง ชีวิตนี้มีอะไรเป็นการอธิบายความหมายขงอนิจจังด้วยพฤติกรรมขงตัวละครสำคัญ
ในเรื่อง โดยการสื่อว่าความรู้และเข้าใจในคุณค่าขงชีวิต จะเป็นตัวสนับสนุนให้บุคคลทำกิจทีควรทำ

¹⁰ ธรรมโฆษ, ธรรมธรา (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาการ, 2526), หน้า 438.

¹¹ วติน อินทสระ, ร่มธรรม (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาการ, 2526), หน้า 512.

¹² วติน อินทสระ, แสงเทียน (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาการ, 2534), หน้า 346.

ในเวลาที่เหมาะสม แต่ต้องดำเนินไปในแนวทางที่ถูกต้อง ดังเช่นชีวิตของ พระนารทะ ยังเป็นสิ่งที่นักเขียนแสดงให้เห็นว่าบุคคลควรที่จะหาทรัพย์ให้ได้ด้วยหนุม เมื่อล่วงเลยอาจจะถูกมารชักนำไปในทางที่ผิดได้ อันที่จริง มาร ที่นักเขียนหมายถึงในที่นี้คือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง หรือความไม่แน่นอนนั่นเอง และความไม่แน่นอนหรือหลักอนิจจังนี้อาจทำบุคคลให้เสียโอกาสที่จะได้ทำความดีเช่นเดียวกับในตอนที่พระพุทธเจ้าผจญมาร นักเขียนได้ใช้ตัวละครเลียนแบบ เรื่องราวการผจญมารของพระพุทธเจ้าซึ่งในเรื่องนี้เกี่ยวข้องกับ อภิสังขารมาร หรือมารคืออภิสังขารด้วยข้อความที่ว่า

(มารกล่าวว่า)

“ท่านนารทะ ผู้เจริญ คนไม่ทรัพย์เมื่อยังหนุม ไม่ตั้งตัวแต่ในวัยต้น ไม่ได้ใช้ชีวิตให้สมกับคุณค่าแห่งชีวิตในวัยนั้น ๆ จะต้องเสียใจในภายหลังท่านมาประพาศิพรหมจรรย์ในวัยหนุม ในวัยที่คนฉลาดทั้งหลายเขาหาความเพิลิดเพลินให้แก่ชีวิต ท่านมานั่งภาวนาคร่ำครืออยู่กับ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มันเป็นเรื่องผิดกาลเทศะ...”

(พระนารทะกล่าวว่า)

“มาร ! คนแก่มือเท้าอันใช้การไม่ค่อยได้ มีวันล่วงไปมากแล้วจะประพาศิพรหมจรรย์ให้สะดวกได้อย่างไร อีกประการหนึ่ง ความตายมิได้เลือกภัย และเราไม่สามารถจะรู้ได้ว่าจะตายวันไหนเมื่อไร ถ้าคิดว่าจะค่อยทำความดี ค่อยประพาศิพรหมจรรย์เมื่อแก่ ถ้าตายลงเสียก่อนจะทำอย่างไร...”¹³

นอกจากนี้ ผู้เขียนยังกำหนดให้พระธรรมทีโป หรือ อริสโตฟา ตัวละครสำคัญของเรื่อง เป็นผู้เข้าใจในกฎอนิจจัง มีความพยายามในการทำมาดีให้แก่สังคมด้วยการอบรมให้เยาวชนตั้งอยู่ในคุณธรรม ก่อนที่จะเดินทางไปอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนาที่ประเทศอินเดีย และการกระทำของตัวละครเป็นการกระทำในวัยอันควร¹⁴ ไม่ถือว่าล่วงเลยวัยที่จะมีความสามารถประพาศิพรหมจรรย์ได้ เช่นเดียวกับพระมหาชวน ในเรื่องวัดคอนบุญ ที่เร่งรีบทำความดีในวัยอันควร คือบรรพชาเป็นสามเณรตั้งแต่เด็กและอุปสมบทเป็นพระภิกษุในเวลาที่มีอายุครบกำหนด ทำหน้าที่อบรมสั่งสอนพระภิกษุสามเณร เกื้อกูลประโยชน์แก่สังคมมาโดยตลอด เป็นการอยู่ด้วยความไม่ประมาทเช่นกันกับหลวงพ่อทอง ในเรื่องหลวงพ่อทองวัดโบสถ์ ซึ่งเป็นผู้ที่มีลักษณะของความไม่ประมาทในอนิจจังเช่นเดียวกับพระมหาชวน เพราะทั้งคู่ต่างก็บรรพชาเป็นสามเณรมาก่อน ก่อนที่จะเป็นพระสงฆ์ที่ให้การช่วยเหลือชาวบ้านตามสมควรแก่สมณวิสัย นอกจากนี้ยังมี แสน ใจงาม ในนวนิยายเรื่องตะวันออก-

¹³ วคิน อินทสระ, *ชีวิตนี้มีอะไร* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2534), หน้า 21.

¹⁴ วคิน อินทสระ, *ภาพจำลองชีวิต* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2520) หน้า 459.

ตะวันตก ที่เป็นตัวละครผู้ไม่ประมาทในชีวิต มีความเพียรพยายามจึงสามารถเรียนจนจบปริญญาโทจากมหาวิทยาลัยลอนดอน

เรื่อง นันทะ-ประชาบดี เป็นการสื่อความหมายของอนิจจังด้วยตัวละครในเรื่องคือนันทะกุมาร แห่งศากยวงศ์ ซึ่งเป็นสกุลวงศ์ของพระพุทธเจ้า นันทะ ได้รับการขอร้องจากพระพุทธเจ้าให้มาอุปสมบท หลังจากที่พระพุทธเจ้าได้นำออกมาจากพิริวีวาทมณฑล โดย นันทะกุมาร เป็นผู้ถือบาตรส่งเสด็จ เมื่อได้รับการขอร้องเช่นนี้ จึงจำใจต้องอุปสมบท เพราะมีความเคารพในพระพุทธเจ้าทำให้ไม่สามารถบ่ายเบี่ยงได้ แต่เมื่อบวชแล้วยังคิดถึงเจ้าสาวอยู่ตลอดเวลา พระพุทธเจ้าจึงพาไปชมสาวงามตามที่ต่าง ๆ จนเกิดความเข้าใจว่า การที่ตนเองมัวหลงมัวเมากับความงามของหญิงสาวนั้นเป็นความผิดพลาด เป็นการหลงไปในอนิจจัง หลงรูป หลงสังขาร นักเขียนสื่อว่า ความงามนั้นไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้แน่นอน แม้ตนจะคิดว่าเจ้าสาวที่กำลังจะแต่งงานด้วยนั้นงามแล้ว แต่ความจริงหญิงที่งามกว่านี้ยังมีอีกมากเมื่อเข้าใจในความไม่เที่ยงแท้แน่นอนเช่นนี้ พระนันทะจึงได้ปฏิบัติธรรมจนบรรลุพระอรหัตต์ในคอนต่อมา

ฉันทสุภะ ในเรื่องเชิงผาหิมพานต์ และ พระอนันท์ ในเรื่องพระอนันท์พุทธอนุชา เป็นตัวละครที่เข้าใจในเรื่องของหลักอนิจจัง โดยที่ฉันทสุภะเห็นว่าการแก่งแย่งชิงบัลลังก์นั้นไม่มีประโยชน์อะไร เป็นความเหนื่อยเปล่าจึงเปลี่ยนตัวเองไปเป็นอาจารย์สำนักวิสามิตร ส่วนพระอนันท์กลับมีภาระอย่างอื่นมาคบบังโอกาสที่จะปฏิบัติสมณธรรม จนล่วงเลยมาถึงการทำสังคายนาจึงเข้าใจเรื่องอนิจจังสามารถบรรลุพระอรหัตต์ได้

ตัวละครที่ทำให้ผู้อ่านรู้สึกว้า ความเข้าใจในเรื่อง ความเป็นอนิจจังของชีวิต เป็นสิ่งที่ค่อนข้างจะล่าช้าเกินไปสำหรับตัวละครนี้ เพราะส่วนมากตัวละครในวัยหนุ่ม จะได้รับการอุปสมบทและบรรลุธรรมในพุทธศาสนา แต่ตัวละครคือ สันต์ ในเรื่อง อันชนกชนนีนี้รักเจ้า กลับไม่เหมือนตัวละครอื่น ๆ เนื่องจากว่า กว่าที่ตัวละครสำคัญในเรื่อง จะเข้าใจเรื่องความเป็นอนิจจังของชีวิตแล้วหันหน้าเข้าศึกษาธรรมในป่าอันสงบได้ในตอนที่มียุคก่อนข้างมากแล้ว ความสามารถในการปฏิบัติธรรมที่ล่วงเลยเกินวัย ทำให้สันต์ไม่ได้รับการอุปสมบท เพราะนักเขียนไม่เห็นด้วยกับการทำให้ตัวละครในลักษณะนี้บวชในตอนแก่ เป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสมโดยที่นักเขียนชี้ให้เห็นว่าความแก่นั่นเป็นอุปสรรคในการประพฤติธรรมจึงให้ สันต์ เป็นได้แก่นักปฏิบัติธรรมในวัยชราเท่านั้น

เรื่อง สิวาดี ถือได้ว่าพระเรวัตตะ ซึ่งเป็นตัวละครในเรื่อง เป็นอีกผู้หนึ่งที่หลงไปกับการใช้ชีวิตที่ผิดพลาด พระเรวัตตะเคยเป็นมหาโจรมาก่อน เช่นเดียวกับองคุลีมาลในเรื่องได้ร่วมกาสาวพัสตร์ทำให้ได้มาอุปสมบทในวัยที่ค่อนข้างจะสูงอายุมามากแล้ว และเป็นตัวละครอีกตัวหนึ่งที่นักเขียนสื่อให้เห็นว่าเป็นผู้ล่วงเลยวัยที่จะอุปสมบทแต่ก็ได้อุปสมบทเป็นพระสงฆ์ เมื่อเป็นเช่นนี้นักเขียนจึงได้กำหนดให้เป็นตัวละครที่ไม่บรรลุธรรมวิเศษอะไร ในทางกลับกัน สิวาดีที่กลับชาติมาเกิดใหม่ เป็นหญิงสาวมี

ความเพียรเพียงพอทำให้นางบรรลुพระอรหันต์ คัดทุกข์ได้หมดสิ้นเพราะสามารถกำหนดรู้ความหมายของอนิจจังตามพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ในลักษณะเช่นนี้จึงเป็นการสื่อให้ทราบว่าคนที่ไม่ได้อยู่ในวัยหนุ่มแม้จะได้อุปสมบทแต่อาจจะไม่ได้บรรลุลักษณะอะไร ตัวละครอย่าง พระเวรัตตะ จึงเหมือนกับ สันต์ ในเรื่องอันชนกชนนีนี้รักเจ้าคือได้รับทราบเกี่ยวกับหลักธรรมทางพุทธศาสนาแล้ว สันต์ จึงไม่ได้รับการอุปสมบท แต่พระเวรัตตะได้รับการอุปสมบท และเพื่อเสริมแนวคิดที่ว่า การทำความเพียรนั้นควรให้เหมาะสมกับวัยและชีวิต นักเขียนจึงกำหนดให้พระเวรัตตะไม่ได้บรรลุลักษณะอะไร แม้จะอยู่ในสมัยพุทธกาลมีพระ พุทธเจ้าเป็นผู้จะทรงแนะนำได้

3.1.2 ความไม่เที่ยงแท้ของสถานการณ์ในชีวิต

นักเขียนได้ถือเอาการเปลี่ยนแปลงของสังขารที่เป็นภายนอก ได้แก่สังขารโลก หมายถึง การเปลี่ยนแปลงของตัวละครในแง่ของการเปลี่ยนจากสถานะหนึ่งไปสู่อีกสถานะหนึ่ง เช่นเปลี่ยนแปลงจากความเป็นคนยากจนกลับเป็นคนร่ำรวย จากคนร่ำรวยกลายเป็นคนยากจน เปลี่ยนจากสิ่งที่ควรจะเป็นไปตามกฎที่ว่าคนทำอย่างนี้จะได้รับผลอย่างนี้ แต่ได้รับผลผิดจากที่คาดไว้เพราะถูกกระแสโลกผลักดันให้เป็นอย่างอื่นซึ่งจำแนกตามนวนิยายเรื่องต่างๆ ได้ดังนี้

เรื่อง ใต้ร่มกาสาฬพัศตร์ เกี่ยวกับความเป็นอนิจจังของเหตุการณ์ในเรื่อง คือประเด็นที่นักเขียนนำเสนอเรื่องความเป็นอนิจจังของชีวิตในนวนิยาย เป็นการเสนอโดยใช้พฤติกรรมของตัวละครเป็นสื่อ คือจากความเป็นอหิงสกะมาฆพ ผู้มีจิตใจที่บริสุทธิ์และตั้งงามในตอนต้นกลับต้องเปลี่ยนแปลงมาเป็นมหาโจร ซึ่งเรื่องราวไม่น่าจะเป็นเช่นนี้เพราะในตอนแรก อหิงสกะมาฆพ เป็นคนดีมีสัมมาคารวะรู้จักปรนนิบัติอาจารย์และภรรยาด้วยความบริสุทธิ์ใจ ทำให้ตอนแรกอหิงสกะมาฆพเป็นที่รักใคร่ของอาจารย์ แต่ถูกศิษย์ร่วมสำนักเดียวกันใส่ความเพราะอิจฉาที่อหิงสกะมีความสามารถเกินกว่าพวกตน เมื่ออาจารย์เชื่อว่าอหิงสกะมาฆพ เป็นไปตามคำบอกของศิษย์ในสำนักจึงหลอกให้ไปฆ่าคน แต่เนื่องจากพระพุทธเจ้าเห็นว่าเขามีอุปนิสัยที่จะบรรลุลหรรษขั้นสูงสุดในพุทธศาสนาจึงเสด็จไปประทับเหตุจากความเป็นมหาโจรที่โหดร้ายทารุณฆ่าคนไม่เลือกหน้ากลับกลายมาเป็นพระภิกษุผู้เคร่งครัดในวินัยและมีจิตเมตตาต่อมนุษย์ทุกคน

เรื่อง ลุ่มน้ำนมมหา เป็นการนำเสนอเรื่องความเป็นอนิจจังของชีวิต หรืออนิจจังลักษณะที่เป็นความเปลี่ยนแปลงไม่แน่นอนไม่คงที่ของชีวิตด้วยการใช้พฤติกรรมของตัวละครเป็นสื่อ คือให้ตัวละครสำคัญอย่างอัถถนิรตบัณฑิตยากจนจากชนบทคนหนึ่ง ได้กลายมาเป็นบัณฑิตราชสำนักและได้เดินทางไปยังที่ไกลกันดารซึ่งเขาไม่เคยไปมาก่อน เมื่อสร้างชนบทนั้นให้เจริญขึ้นก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นบัณฑิตในราชสำนักให้ประจำอยู่ในพระราชวังช่วยงานของ เสนาบดี ต่อมาตัวเสนาบดีได้รับการแต่งตั้งจากพระเจ้ากรุงพันธุมดีให้เป็นพระราชา แต่ไม่รับตำแหน่งเพราะเห็นว่าชีวิตเป็นสิ่งที่ไม่

แน่นอนมีเกิดมีตายจึงหาทางสร้างคนธรรมดาสามัญคนหนึ่งอย่างอัศจรรย์ให้เป็นอำมาตย์แทนตนเอง และบริหารบ้านเมืองแทนพระเนตรพระกัณฑ์ของพระราชบุตรผู้ยังทรงพระเยาว์

เรื่องพุทธจริยา การสื่อให้เข้าใจในหลักอนิจจัง มีความชัดเจนอย่างหนึ่งที่นักเขียนสื่อให้เห็น ความเป็นอนิจจังในเรื่อง กล่าวคือนักเขียนสื่อความหมายของความเป็นอนิจจังในเรื่อง โดยการสื่อความหมายในนวนิยายเรื่องนี้มีส่วนสัมพันธ์กับความเป็นอนิจจังของตัวละครดังที่ได้กล่าวมาแล้ว นั่นคือการกำหนดให้ตัวละครในเรื่องซึ่งเป็นเรื่องที่ทราบกันโดยทั่วไปว่าก่อนที่เจ้าชายสิทธัตถะจะออกแสวงหาสังขารในป่า พระองค์เคยเป็นเจ้าชายผู้พร้อมไปด้วยข้าทาสบริวารมีความเป็นอยู่ที่สุขสบาย ได้กลายเป็นผู้ที่โดดเดี่ยวอยู่กลางป่าเขา เป็นการเปลี่ยนแปลงของทิศทางของชีวิตที่เห็นได้อย่างชัดเจน และเป็นเรื่องที่ไม่มีการคาดคิดได้ และพระพุทธเจ้าถือว่าเป็นเจ้าของหลักธรรมในพุทธศาสนาทั้งหมดอยู่แล้ว รวมทั้งหลักอนิจจังก็นับเป็นใจความสำคัญในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าด้วย นั่นคืออริยสัจ 4 โดยทุกขนั้นเกี่ยวข้องกับไตรลักษณ์ คืออนิจจังความไม่แน่นอนนี้เป็นอริยสัจ หรือความจริงอันประเสริฐที่พระองค์ตรัสรู้

เรื่องพระอานนท์พุทธอนุชา การเปลี่ยนแปลงที่เกี่ยวข้องกับอนิจจังคือ เจ้าชายอานนท์ ซึ่งเป็นตัวละครในเรื่อง ได้มาอุปสมบทเป็นพระสงฆ์ในพุทธศาสนาเปลี่ยนจากความสุขสบายมาเป็นความลำบาก เปลี่ยนสถานะจากราชกุมารเป็นพระภิกษุซึ่งมีฐานะเท่าเทียมกับบุคคลทั่วไปเพราะพุทธศาสนาไม่ถือเรื่องวรรณะจึงเป็นการเปลี่ยนสถานภาพของพระอานนท์ ภายหลังจากการอุปสมบทแล้วพระอานนท์มีความใกล้ชิดกับพระพุทธเจ้าทำให้ท่านเข้าใจเรื่องอนิจจังของชีวิตเป็นอย่างดี แต่โอกาสในการปฏิบัติสมณธรรมมีน้อย ทำให้บรรลุมรรคผลหลังจากการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า

เรื่องเชิงผาหิมพานต์ ความเปลี่ยนแปลงที่เกี่ยวข้องกับความเป็นอนิจจังของเหตุการณ์ในเรื่องคือ ฉันทสุมะลิฉฉวี ตัวละครในเรื่อง ได้มาศึกษาในสำนักครุวิศวามิตรแล้วกลับไปประลองยุทธ์กับเจ้าชายองค์อื่น ๆ และสามารถเอาชนะด้วยการใช้รูปพิเศษของอาจารย์ที่มีอานุภาพการทำลายสูง แต่ก็เกิดการหักมุมขึ้นเมื่อท่านยอมสละตำแหน่งเพราะเห็นว่าเป็นชัยชนะที่ไม่ขาวสะอาดจึงกลับมาเรียนวิชาการอื่น ๆ เพิ่มอีก และกลับไปประลองวิชาใหม่และได้รับชัยชนะจนได้รับการแต่งตั้งอีกครั้ง ตรงจุดนี้ทางไม่สะดวกสำหรับการก้าวขึ้นไปสู่ความเป็นแห่งพระราชาก็เกิดขึ้น เพราะถูกเจ้าชายฉฉวีคนอื่นริษยาและหาเรื่องใส่ร้าย ทำให้ตัวละครต้องต่อสู้กับปัญหาตรงนี้ซึ่งเป็นความไม่แน่นอนเพราะไม่มีใครคาดว่าเหตุการณ์เช่นนี้จะเกิดขึ้น เมื่อความจริงพิสูจน์ได้ว่าเป็นผู้บริสุทธิ์จึงได้รับการแต่งตั้งแต่เมื่อได้รับการแต่งตั้ง จุดเปลี่ยนในชีวิตก็เกิดขึ้นอีกเมื่อท่านมีความสำนึกว่าธรรมดาชีวิตเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอนแม้แต่ความเป็นพระราชาก็ต้องสลับสับเปลี่ยนหมุนเวียนกันเป็นวาระ คือผู้ที่เป็พระราชาก็ต้องครองบัลลังก์ 3 ปีตามกติกาก็ปฏิบัติสืบมาแต่โบราณกาล ท่านจึงสละบัลลังก์ให้แก่คนอื่น

หลังจากเบื่อกับการแก่งแย่งชิงดีชิงเด่นซึ่งกันและกัน จึงกลับมาเป็นครูในสำนักครูวิสามิตรที่ท่านเคยเรียนสืบทอดต่อจากอาจารย์ที่ถึงแก่กรรมไปตามอายุขัย

เรื่องกองทัพธรรม ลักษณะความเป็นอนิจจังของเหตุการณ์ในเรื่อง ซึ่งมีตัวละครที่เกี่ยวข้องกับความ เป็นอนิจจัง คือถูกกฎอนิจจังทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชีวิต และเป็นตัวละครที่ชี้ให้เห็นถึงความ เป็นอนิจจังของชีวิตอยู่สองตัวคือ ธนิยะ ผู้เป็นบิดาและ สุรเสนะ ผู้เป็นบุตร ธนิยะ พลิกบทบาทของชีวิตตนเองจากการที่จะได้สืบทอดบัลลังก์ของแคว้นสุรเสนะกลับมาเป็นพ่อค้าผ้าของแคว้นกาสิ ได้แต่งงานกับหญิงที่เป็นลูกสาวของพ่อค้าผู้หนึ่งซึ่งนางเป็นคนดีที่บิดามารดา ไม่ต้องการเพราะเห็นว่าเป็นกาลกณณีของบิดา เมื่อได้ให้กำเนิดบุตรคือ สุรเสนะ นางก็เสียชีวิตไปอย่างไม่คาดคิดเพราะเป็นการสิ้นอายุก่อนวัยอันควร

ส่วนตัว สุรเสนะ หลังจากที่ได้ติดตามบิดาไปทำการค้าและศึกษาศิลปะวิทยาตามที่บิดาได้อบรมสั่งสอนและพระสงฆ์เป็นผู้ชี้แนะในหลักเรื่องความไม่เที่ยงของชีวิตก็ปฏิบัติตนอยู่ในความระมัดระวังคือไม่ทำความชั่ว ต่อมาได้รับการสถาปนาให้เป็นกษัตริย์ของแคว้นโกศลตอนใต้ซึ่งมีกรุงอโยธยาเป็นเมืองหลวง มีบิดาคือธนิยะช่วยเหลือ ถือเป็นเหตุการณ์กลับศกผันที่สุรเสนะได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระราชของแคว้นนี้อย่างไม่คาดคิด เมื่อได้ทำการบริหารบ้านเมืองโดยปราบสิ่งเลวร้ายต่าง ๆ ทำให้บ้านเมืองสงบแล้ว ทางแคว้นสุรเสนะซึ่งเป็นแคว้นเดิมของบิดาคือธนิยะกลับเกิดวุ่นวายจากพระราชชาวมืองจึงต้องมาทูลเชิญให้พระเจ้าสุรเสนะกลับไปเป็นพระราชที่แคว้นสุรเสนะด้วย เท่ากับว่าเป็นพระราชถึง 2 แคว้นในเวลาเดียวกัน เป็นความเปลี่ยนแปลงขึ้น ๆ ลง ๆ อย่างไม่แน่นอนและคาดการณ์ไม่ได้ซึ่งเป็นลักษณะอนิจจัง หรือความเป็นสภาพไม่เที่ยงแท้แน่นอนของชีวิตมนุษย์

เรื่องแสงเทียน การสื่อเรื่องความเป็นอนิจจังของเหตุการณ์ในเรื่อง ในนวนิยายเรื่องนี้ เป็นการชี้ตัวละครอ้างอิงเหตุการณ์ต่างๆ ที่ได้ประสบมา และเหตุการณ์เหล่านั้นเกี่ยวข้องกับความเป็นอนิจจัง โดยที่อาศัยเรื่องเล่าของพระ 3 รูปที่ได้ไปประสบพบเห็นเหตุการณ์ต่าง ๆ รวมทั้งตัวละครที่เป็นผู้เล่าเองก็มีส่วนที่ต้องเกี่ยวข้องกับหลักอนิจจังหรือความไม่เที่ยงเช่นกัน เช่นเหตุการณ์ที่พระธรรมชาติได้ไปประสบพบกับหญิงชราคนหนึ่งขณะบิณฑบาต หญิงชราคนนั้นมีความประสงค์ที่จะใส่บาตรพระ แต่ด้วยความซราจึงทำให้นางเกิดพลาดหกล้มข้าวตอกกระจายไม่ได้ใส่บาตร วันต่อมาพระธรรมชาติ ไปบิณฑบาตที่เดิมกลับได้ข่าวว่าหญิงชราคนนี้ได้เสียชีวิตแล้ว พระสารชาติเล่าว่าขณะเดินทางไปอบรมสั่งสอนประชาชน ท่านได้พบกับหญิงคนหนึ่งถูกมัดอยู่ในป่า พอท่านช่วยเหลือออกมาก็ได้ทราบว่าเป็นคนมีตระกูลดี แต่หลงผิดรับเอานักเลงเหล้าและนักเลงการพนันมาเป็นสามี ถูกสามีทำร้ายทุบตีเพื่อนำเงินไปซื้อเหล้าและเล่นการพนัน ลูกน้อยต้องเสียชีวิตเพราะความทารุณของสามี ส่วนนางเองถูกสามีทำร้าย เพื่อแย่งชิงเงินทองไปแล้วจับนางไปมัดไว้ที่กลางป่า แต่แทนที่นางจะตายความเปลี่ยนแปลงในชีวิตก็เกิดขึ้น คือได้พบกับ พระสารชาติ ผู้เล่าเรื่องและได้รับการช่วย

เหลือ ต่อมาพระสารชาติก็ได้พบว่านางได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีในพุทธศาสนาในวัดแห่งหนึ่งและเป็นผู้ที่เข้าใจหลักธรรมคำสอนต่าง ๆ ในพุทธศาสนาเป็นอย่างมากโดยเฉพาะเรื่องความเป็นอนิจจังของชีวิต นอกจากนี้ในเรื่องเล่าของพระสารชาติ ยังได้กล่าวถึงความเป็นอนิจจังอยู่หลายส่วน และในเรื่องราวของพระสมณะ ที่เคยเป็นนักศึกษาจากสำนักคตกลีลาและสำเร็จวิชาแพทย์ แต่เมื่อมาตั้งสำนักแพทย์รักษาคนไข้กับเพื่อนคนหนึ่ง แล้วเดินทางกลับไปหาคนรักที่เคยคบกันสมัยเรียนที่สำนักคตกลีลาปรากฏว่านางได้แต่งงานกับคนอื่นแล้วจึงเดินทางไปอย่างไร้จุดหมายปลายทาง ได้มาพบกับพระภิกษุรูปหนึ่งฟังคำสอนจากท่านจึงได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุในศาสนา

เรื่องชีวิตนี้มีอะไร และภาพจำลองชีวิต ตัวละครคืออริสโตฟาเป็นลูกของนักปรัชญากรีกผู้ยิ่งใหญ่ แต่บิดาถูกทางการสั่งประหารชีวิตเนื่องจากเห็นความแนวคิดของเขาเป็นอันตรายต่อเยาวชน ตัวเขาเองกลับได้เข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยเอเธนส์และได้คบหากับเจ้าชายและเจ้าหญิงของกรีก เมื่อเขาตกหลุมรักเจ้าหญิงผู้สูงศักดิ์ ความรักระหว่างทั้งสองจึงต้องมีอุปสรรคมากมาย ความสุขเพียงชั่ววันที่ได้รับกลับเป็นความทุกข์เพราะการพลัดพราก ทั้งเขาและเจ้าชายที่เป็นพระเชษฐาของเจ้าหญิงพร้อมกับเพื่อนร่วมสำนักอีกคนหนึ่งต้องออกติดตามหาเจ้าหญิงไปถึงกลางป่า ได้พบกับนักปราชญ์นาโตผู้ได้ศึกษาธรรมะจากพุทธศาสนาเพราะเคยมาอยู่ที่อินเดีย เขาสนใจในหลักคำสอนเพราะเห็นว่า เป็นทางแห่งความสุขสงบที่แท้จริง หลังจากที่ได้ติดตามหาเจ้าหญิงจนพบและพากลับกรุงเอเธนส์แล้ว จึงได้เดินทางไกลสู่อินเดียเพื่อขอบวชในพุทธศาสนาจนพบความสุขสงบที่แท้จริง

ภาพสะท้อนเกี่ยวกับความเป็นอนิจจังของชีวิตในนวนิยายเรื่องนี้จึงเริ่มตั้งแต่ชื่อเรื่อง หมายถึงชีวิตนี้ไม่มีอะไร เป็นอนิจจัง เป็นเพียงภาพจำลองของธาตุ 4 ชั้น 5 ที่ประกอบกันเข้าเป็นกายและใจเมื่อมีสภาพแวดล้อมซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาของโลกคือมีรักมีโลภ มีโกรธ มีหลง มีเกิดมีแก่ มีเจ็บ และมีตายในที่สุด แต่ในเมื่อทราบว่าชีวิตนี้ไม่มีอะไร เป็นอนิจจัง สิ่งที่ควรกระทำคือการทำตัวเองให้หลุดพ้นจากความทุกข์ที่เป็นธรรมดาของชาวโลกและทำตนให้เป็นประโยชน์โดยการสร้างคุณงามความดีเพื่อชนหมู่มาก แม้ตนเองเป็นชาวกรีก แต่สุดท้ายก็ต้องถูกความเปลี่ยนแปลงหรือความเป็นอนิจจังของโลกและชีวิต กลายมาเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนาซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ไม่อาจจะคาดเดาได้

เรื่องจอมจักรพรรดิอโศกลักษณะของอนิจจังของเหตุการณ์ในเรื่องคือจากพระโอรสที่พระบิดาไม่ทรงโปรด ถูกสภาวะแวดล้อมบังคับให้แย่งชิงบัลลังก์กับพระโอรสองค์อื่น ๆ จนถึงกับต้องเข่นฆ่าพระโอรสที่เป็นปฏิปักษ์ทั้งหมด ยกตนเองขึ้นเป็นจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ทั้งเชิงรบและเชิงรัก แม้จะเป็นถึงเจ้าชายแต่ก็ต้องคิดหวังในความรัก ทั้งความรักของพระเจ้าอโศกก็มีขึ้นมีลง มีเปลี่ยนแปลง มีรัก มีแค้น มีโกรธมีเกลียด และความรักของหญิงที่พระองค์ทรงหลงรักก็มีเปลี่ยนแปลงไม่คงที่ เรียกได้ว่า เป็นอนิจจังของความรักยากนักจะเที่ยงแท้มั่นคง อารมณ์ความรัก ความหึงของพระองค์ เปลี่ยนแปลงเป็นความโกรธความเกลียดตามสภาวะ

พระเจ้าอโศก ยกทัพไปโจมตีแคว้นต่าง ๆ ทั่วอินเดีย ได้ครอบครองแผ่นดินไว้ทั่วชมพูทวีป พระองค์ได้ทรงประหารชีวิตข้าศึกในสนามรบเป็นจำนวนแสน ด้วยพระประสงค์ที่จะเป็นผู้ยิ่งใหญ่ แต่แล้วความเปลี่ยนแปลงที่ยิ่งใหญ่ก็เกิดขึ้นกับพระองค์ เมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นศพผู้คนที่นอนตายเกลื่อนกลาดในทะเลเลือดในครั้งยกทัพบุกโจมตีแคว้นกาลิงคะ จากจุดนี้พระองค์มีพระทัยโน้มเอียงมาสู่ทางสงบจึงได้มาสนทนาศรมกับ พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ และเลื่อมใสในพุทธศาสนา จากความเป็นผู้มีพระทัยที่เข้มแข็งโหดเหี้ยมกลายมาเป็นผู้มีพระทัยที่อ่อนโยนและเมตตา พระองค์เปลี่ยนพระทัยจากการมุ่งหวังที่จะให้ได้ว่าซึ่งสิ่งนั้นสิ่งนี้ แต่เมื่อได้รับฟังพระธรรมในพุทธศาสนากลับทำให้พระองค์เสียสละทุกอย่าง เช่นว่าภษาชนะใส่อาหารถวายพระแล้วไม่ว่าจะเป็นสิ่งมีค่าเพียงใดพระองค์ก็ถวายเป็นสมบัติของพุทธศาสนาทั้งหมด¹⁵ พระองค์ได้สร้างกุศลด้วยการเป็นศาสนูปถัมภกในการทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ 3 และบริจาคทานสมบัติทุกอย่างจนไม่เหลือความเป็นจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่

เรื่องร่มธรรมลักษณะความเป็นอนิจจังของเหตุการณ์ในเรื่อง คือการกำหนดให้ตัวละครคือ โชติมันต์ บุตรชายชวานา บิดานับถือศาสนาเซน มารดานับถือศาสนาพุทธ เริ่มแรกจากการเป็นชวานาธรรมคาอุดตสาหะพากเพียรไปเรียนหนังสือในแคว้นมคธ ได้อาศัยอยู่กับครอบครัวซึ่งเป็นญาติกับมารดา ได้พบกับเพื่อนร่วมสำนักรุ่นพี่และได้พุดจาเป็นที่ถูกใจกัน เมื่อเรียนจบจึงได้รับเชิญจากเพื่อนร่วมสำนักรุ่นพี่คนนั้น ให้ไปร่วมในคณะบริหารแคว้นปัญจาละ หลังจากที่เพื่อนรุ่นพี่คนนั้นสามารถทำการปฏิวัติสำเร็จ

เรื่องอันชนกชนนีนี้รักเจ้า สิ่งที่สื่อให้เห็นถึงความหมายของอนิจจัง ที่เห็นเด่นชัดในเรื่องนี้ได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตของตัวละครคือ สันต์มีความรักต่อสายสุนีย์ ลูกสาวตระกูลที่เป็นคู่รักกันมาตลอด แต่ทั้งสองก็ได้เสียกันถึงขั้นให้กำเนิดบุตรด้วยกัน จากนั้น สายสุนีย์ ได้เสียชีวิตลง ส่วนสันต์ ได้เข้ารับราชการในกระทรวงยุติธรรมและได้พบกับพระอรุณนันทะในเวลาต่อมา จึงได้ลาออกไปปฏิบัติธรรมอยู่กลางป่าอันสงบ พลิกความคาดหมายที่ว่าอยู่อยู่กับลูกในบ้านที่ร่ำรวย แต่กลับมาอยู่กับลูกในป่าลึก

เรื่อง จาควราถึงนภาพร เป็นการสื่อความหมายของ อนิจจังของเหตุการณ์ในเรื่อง โดยการที่พี่ชายและน้องสาวต้องแยกกันอยู่ ทำให้พี่ชายต้องทำหน้าที่คอยอบรมสั่งสอน ให้น้องสาวเข้าใจในเรื่องราวของโลก ถือว่าพี่ชายได้สั่งสอนให้น้องสาวเข้าใจในหลักอนิจจังของชีวิต เพราะเรื่องราวที่พี่ชายได้เขียนมาเล่าให้น้องสาวได้รับรู้ทางจดหมายทั้ง 39 ฉบับนั้นสามารถประมวลเข้ากับหลักอนิจจังอย่างเห็นได้ชัดกล่าวคือ ในเรื่องของการใช้ชีวิตต้องเข้าใจในความเปลี่ยนแปลง หรือความเจริญของ

¹⁵ วทีน อินทสระ,จอมจักรพรรดิอโศก เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2521) หน้า 1002.

โลกและวัตถุซึ่งเจริญก้าวหน้าอยู่เรื่อย ๆ ไม่คงที่ ทุกคนต้องเปลี่ยนตัวเองให้ทันกับการเปลี่ยนแปลงของโลกจึงจะอยู่ได้ การครองเรือนไม่ใช่เรื่องที่คาดหวังได้ว่าจะต้องมีแต่ความสุขหรือความทุกข์วุ่นวายตลอดไปมีทั้งสุขและทุกข์ มีทั้งเข้าใจกันและทะเลาะเบาะแว้งกันเป็นเรื่องปกติ การประกอบอาชีพมีก้าวหน้ามีถอยหลัง มีประสบความสำเร็จมีการล้มเหลวสิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องอนิจจังที่นักเขียนได้ใช้การประพันธ์ในรูปแบบของจดหมาย สื่อให้เห็นถึงความเป็นสภาพไม่เที่ยงแท้หรืออนิจจังของชีวิต

เรื่อง พ่อผมเป็นมหา ประเด็นการนำเสนอเรื่องความเป็นอนิจจัง คุณไม่ค่อยจะเด่นชัดนักแต่สิ่งที่พอจะเข้าใจในเรื่องนี้ได้ คือสิ่งที่เป็นความเปลี่ยนแปลงหรือความไม่เที่ยงแท้ของชีวิต เนื่องจากนักเขียนต้องการนำเสนอมุมมองที่หลากหลายเกี่ยวกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา ทำให้มุมมองในเรื่องนี้เป็นเพียงประเด็นหนึ่งที่นักเขียนนำเสนอในรูปแบบของการถามตอบระหว่างตัวละครในเรื่อง โดยผู้เป็นพ่อซึ่งเป็นผู้มีอายุมากแล้วกับลูกชายซึ่งเป็นวัยรุ่น พ่อได้อธิบายในเรื่องของความเป็นอนิจจังของชีวิตว่าความเปลี่ยนแปลงทางสรีระ คือกฎของอนิจจังนั้นยิ่งคนเราแก่ตัวลงเท่าใด มุมมองเกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ ก็จะแตกต่างกันไปจากเมื่อครั้งเป็นหนุ่มสาวคือละเอียด ประณีต รอบคอบมากยิ่งขึ้น¹⁶ และให้ลูกใช้ความความทุกข์ที่เกิดขึ้นมาคิดหาเหตุผลด้วยความฉลาดจะช่วยให้คุณจะสามารถเปลี่ยนความทุกข์ให้เป็นความสุขได้¹⁷ นอกจากนี้ตัวละครที่เป็นพ่อยังได้ยกเหตุการณ์ชีวิตที่ไม่คาดคิดมาเป็นตัวอย่างด้วย

เรื่อง หลวงพ่อทองวัดโบสถ์ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับอนิจจังของเหตุการณ์ในเรื่องคือ เด็กชายทองตัวละครในนวนิยายเรื่องนี้ บวชในงานศพกลายเป็น หลวงพ่อทอง เพราะอายุมากขึ้น หลวงพ่อทองได้ทำหน้าที่ของผู้เป็นที่พึ่งทางใจของชาวบ้านทำให้ได้รับรู้เรื่องราวต่าง ๆ มากมาย ผู้คนที่ยังมีกิเลสที่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะสงสารมีเรื่องมาให้หลวงพ่ทองได้รับรู้ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องราวของการคบชู้ผู้ชาย รวมทั้งการกระทำผิดศีลธรรมของคนในละแวกคุ้มวัดโบสถ์ เมื่อมีคนนำมาเล่าให้หลวงพ่ทองฟัง ท่านจะสรุปลงที่ความไม่เที่ยงแท้ของชีวิตซึ่งทำให้ผู้ฟังคลายความทุกข์ลงได้

เรื่องราวที่หลวงพ่ทองได้รับทราบส่วนมากจะเป็นการทำกรรมของบุคคลต่าง ๆ และผลสุดท้ายต้องพบจุดจบด้วยการถูกจองจำในคุกบ้าง ด้วยความตายซึ่งเป็นกฎอนิจจังที่ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้บ้างเรียกว่าตลอดทั้งเรื่องมีแง่คิดของความเป็นอนิจจังแฝงอยู่ตั้งแต่ต้นจนจบ

เรื่องวัดคอนบุญ เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับอนิจจังในเรื่อง คือการที่นักเขียนใช้ตัวละครสื่อถึงอนิจจังคือ พระมหาชวน ซึ่งเป็นพระสงฆ์รูปหนึ่งที่มีภูมิลำเนาอยู่ทางภาคใต้ เคยเข้ามาศึกษาอยู่ในกรุงเทพฯ กลับไปช่วยสอนปริยัติธรรมที่บ้าน แล้วได้มาเป็นเจ้าอาวาสวัดคอนบุญซึ่งอยู่ในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นผู้สืบทอดศาสนาตามหน้าที่ของธรรมทายาทรูปหนึ่ง

¹⁶ วศิน อินทสระ, พ่อผมเป็นมหา เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2527) หน้า 286.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

เรื่องแม่พริ้งผู้ใจบุญ สิ่งที่เป็น การเปลี่ยนแปลงและเกี่ยวข้องกับอนิจจังคือ การที่ แม่พริ้งได้เป็นผู้มีอุปการะแก่พระสงฆ์สามเณรในวัดรวมถึงเด็กนักเรียนในหมู่บ้านเป็นสื่อแสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงของสถานภาพ นักเขียนเริ่มเล่าเรื่องจากแม่พริ้งตั้งแต่อยู่ในวัยเด็กเป็นคนที่ยึดติดตามคุณยายไปทำบุญในวัดทุกวัน จนถึงวัยสาวแม่พริ้งก็ยังเป็นสาวที่สวยงาม แต่ไม่ได้มีความประสงค์ในการแต่งงาน จนวัยล่วงเลยมาอยู่ในวัยกลางคน และเป็นคนแก่จวบจนสิ้นอายุขัย เหมือนกับที่ได้กล่าวมาใน ส่วนที่เกี่ยวข้องกับความตายของตัวละคร

เรื่องตะวันออก-ตะวันตก มีเนื้อเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ ความเป็นอนิจจังของชีวิตคือแสน ใจงาม ผู้เป็นตัวละครสำคัญที่นักเขียนใช้ เป็นเครื่องมือชี้ให้เห็นถึงความเป็นอนิจจัง โดยการเล่าถึงประวัติของเขาว่าเป็นเด็กกำพร้า พ่อเสียชีวิตตั้งแต่คนมีอายุเพียง 13¹⁸ ปี ที่น้องแยกครอบครัวออกไป เหลือน้องสาวอยู่กับแม่ในบ้านซึ่งเป็นการชี้ให้เห็นว่าชีวิตนี้ไม่มีอะไรแน่นอน นักเขียนยังให้ตัวละครซึ่งเป็นคนไทย เคยบวชเรียนมาแล้วเป็นผู้อธิบายความหมายของอนิจจัง ในไตรลักษณ์ให้แก่บุคคลที่เกี่ยวข้องที่เป็นคนต่างชาติ โดยเฉพาะจุดคือสาวอังกฤษที่มีใจผูกพันกับเขา ตลอดเรื่องน่าจะเป็นการลงเอยที่หนุ่มไทยกับหญิงสาวอังกฤษคู่นี้ได้แต่งงานกัน แต่ด้วยความแตกต่างทางวัฒนธรรมพร้อมกับการแบ่งแยกเรื่องสีผิวและเผ่าพันธุ์ทำให้หนุ่มไทยต้องลงเอยที่การแต่งงานกับคนไทยที่เคยพบกันในตอนเรียนที่อังกฤษ

เรื่องอาทิตย์ขึ้นทางตะวันตก เป็นการสื่อให้เข้าใจความหมายของความเป็นอนิจจัง โดยการสอดแทรกหลักอนิจจังลงในเนื้อเรื่องตามโอกาสที่เหมาะสม เนื่องจากตัวละครที่เป็นคนไทยไปศึกษาที่ลอนดอน ประเทศอังกฤษคือ บุเรศ เป็นคนนำพุทธศาสนาไปเผยแพร่อ่างไม่ได้ตั้งใจ เพราะพุทธศาสนาเมื่ออยู่ในประเทศอังกฤษก่อนที่เขาจะไปศึกษาต่อ แต่เมื่อเขาไปที่นั่นก็ได้รับรู้จักกับชาวอังกฤษคนหนึ่งคือ ริชาร์ด มอริส แต่คนที่เข้าใจหลักธรรมคำสอนเรื่อง อนิจจังมากที่สุดกลับเป็น ริชาร์ด มอริส แม้แต่ตัวละครที่เกี่ยวข้องคือมารดาบิดาของมอริสก็เป็นตัวสื่อให้เข้าใจหลักอนิจจังได้มากกว่า บุเรศ นวนิยายเรื่องนี้มีลักษณะเดียวกันกับเรื่องตะวันออก-ตะวันตก แตกต่างกันเพียง ตัวละครสำคัญไม่ได้ยุ่งเกี่ยวกับความรักฉันทชายหญิง โดยตัวละครสำคัญในเรื่องซึ่งเป็นคนไทยไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ และได้ไปศึกษาการเผยแพร่งพุทธศาสนาในยุโรปว่าก้าวหน้าไปเพียงใด เป็นการนำหลักอนิจจัง ไปเผยแพร่งพร้อมกับการเผยแพร่งพุทธศาสนาของตัวละคร เพราะทำให้ผู้คนในยุโรปหันมาสนใจเรื่องอนิจจังมากยิ่งขึ้น เริ่มจากผู้ใกล้ชิดคือเพื่อนสนิท ญาติๆ ของเพื่อนสนิท และเป็นการทำความดีให้กับพุทธศาสนาของตัวละครสำคัญในเรื่องเพราะสื่อให้เห็นความสำคัญของการใช้เวลาของชีวิตให้เกิดประโยชน์แก่พุทธศาสนา

¹⁸ "ธรรมโฆษ", ตะวันออก-ตะวันตก (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2532), หน้า 373.

เรื่องธรรมชาธา เป็นการสื่อถึงจิตด้วยความเปลี่ยนแปลงของชีวิตของพระธุดงค์หนุ่มจากกรุงเทพฯ ที่ได้เดินทางไปยังจังหวัดเชียงใหม่จะเป็นเรื่องของอนิจจังโดยการเสนอว่า ก่อนที่จะมาบวชในพุทธศาสนาเคยเป็นนักเรียนทุนไปเรียนเคมีที่อังกฤษ กลับมาก็มีกำหนดที่จะแต่งงานกับหญิงคนหนึ่ง ที่มารดาหาให้ แต่ก็ตัดสินใจออกบวชเพราะชอบใจในคำสอนของพระเถระรูปหนึ่ง โดยรูปแบบของชีวิตแล้วท่านน่าจะจะได้ทำงานเป็นมันคงพร้อมกับมีครอบครัวที่อบอุ่น แต่ไม่เป็นเช่นนั้นซึ่งลักษณะเช่นนี้ถือเป็นการสื่อถึงจิตได้อย่างชัดเจนอีกเรื่องหนึ่ง สิ่งที่พระธุดงค์ประพฤติปฏิบัติหลังจากการบวชคือศึกษาธรรมจนเข้าใจว่าอนิจจังหรือความไม่เที่ยงของชีวิตเป็นสิ่งสำคัญต่อความเข้าใจของคนในสังคมหลาย ๆ คนที่มีปัญหาเกี่ยวกับชีวิตเพราะการพรัดพรากจากของรักบ้าง เพราะความโลภ โกรธ หลงบ้าง พระธุดงค์จะชี้ให้เห็นถึงกฎอนิจจังตามสมควรแก่โอกาสที่ควรจะแนะนำ เช่นตอนหนึ่งท่านมีความเห็นว่าสังขารร่างกายทั้งหลายในสากลจักรวาลไม่อยู่ได้อำนาจของใคร ไม่ใช่ของใครแม้แต่พระพุทธเจ้า ยิ่งคนที่เป็นสามัญชนที่ยังเต็มไปด้วยอัตตานุทิฎฐิ ยังเห็นว่าขันธ 5 เป็นต้น¹⁹ ตนเป็นขันธ 5 แล้วยึดถือไว้ด้วยอุปาทาน เมื่อขันธ 5 หิวกระหาย ย่อมหิวกระหายกระวนกระวายด้วย เมื่อคนเราปรารถนาให้ขันธ 5 เป็นเช่นนั้นเช่นนี้ แต่ขันธ 5 ไม่เป็นไปตามนั้นก็เกิดความทุกข์ความผิดหวังกับชีวิตนี้คือที่มาของความทุกข์เพราะอนิจจัง

เรื่องลิลาวดีเป็นการใช้ตัวละครสำคัญสื่อถึงจิตด้วยการเวียนว่ายตายเกิดเพราะยังมีความรักเป็นเครื่องผูกพันอยู่ ถือได้ว่า การวนเวียนอยู่กับความเป็นอนิจจังของโลกและชีวิตอีกอย่างหนึ่ง เช่นกัน ตัวละครสำคัญของเรื่องคือ ลิลาวดีผูกพันอยู่กับความรัก ขอมเดินทางไกลไปพบคนรักที่บวชเป็นพระและเสียชีวิตไปเมื่อได้เห็นหน้า ความผูกพันทำให้นางได้มาเกิดใหม่มีชื่อว่า "รัตตปัทมณี" ขณะที่พระภิกษุที่ตนเคยหลงรักตั้งใจบำเพ็ญตนเพื่อศาสนาไม่ยอมยินดีกับลิลาวดีที่เกิดใหม่ การเวียนว่ายตายเกิดของลิลาวดีจึงเป็นอนิจจังที่ชัดเจนตามหลักพุทธศาสนา เพราะชีวิตมีการเกิดดับไปอยู่ตลอด トラบเท่าที่คนเรายังมีกิเลสอยู่ การมาเกิดใหม่เป็นรัตตปัทมณี ของลิลาวดี ถือว่าเป็นการสื่อความหมายของความเป็นอนิจจังของสังขาร เมื่อลิลาวดีเกิดใหม่ใบหน้าของนางได้เปลี่ยนแปลงไปอีกรูปแบบหนึ่ง แต่ความทรงจำของดวงจิตยังคงเดิม เรียกว่าเปลี่ยนแต่สภาพที่เป็นธาตุ 4 และขันธ 5

สรุปได้ว่าความหมายของคำว่าไม่เที่ยงหรืออนิจจังที่นักเขียนนำเสนอในนวนิยายอิงพุทธศาสนา โดยส่วนมากจะเป็นการทำ ความหมายของอนิจจังให้เข้าใจในระดับพื้นฐาน กล่าวคือ อนิจจังที่นักเขียนนำเสนอนี้ หมายถึงสิ่งที่เป็นความเปลี่ยนแปลงของสภาพสังขารร่างกาย ดังจะเห็นว่า ในนวนิยายหลายเรื่องที่กำลังกล่าวมา ในตอนที่ตัวละครบางตัวในเรื่อง เกิดการเปลี่ยนแปลงของสังขาร เช่นมีการตายเกิดขึ้น นักเขียนจะบรรยายถึงความหมายของ อนิจจัง และในหลายครั้ง จะมีคำว่า "อนิจจัง" หรือ "อนิจจา" ในการพรรณนาถึงความไม่เที่ยงของชีวิตด้วย และประเด็นที่สองคือการกล่าวถึงสภาพที่

¹⁹ "ธรรมโฆษ", ธรรมชาธา (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2526), หน้า 419.

ไม่สามารถกำหนดรู้ได้ คาคการณ์ไม่ได้ไม่สามารถห้ามไม่เกิดขึ้นได้ บังคับไม่ได้ ไม่คงอยู่กับสถานะเดิม มีความทุกข์เป็นผล ดังที่นักเขียนได้นำเสนอในนวนิยายทั้งหมดที่กล่าวมา เป็นการเตือนให้รู้ว่าเราไม่สามารถที่จะคาดหมายอะไรได้จากความไม่แน่นอนนี้ นักเขียนยังพยายามที่จะเปรียบเทียบชีวิตของคนเราว่าอาจคล้ายความฝัน²⁰ เมื่อตื่นก็หายไปแต่บางทีแม้ตื่นอยู่ก็เหมือนความฝันไม่มีความแน่นอน อาจคล้ายน้ำค้างที่เกิดขึ้นในตอนเช้า²¹ แต่สลายหายไปในตอนสาย เหมือนไฟที่เริ่มต้นด้วยควัน ทรงตัวอยู่ได้ ความร้อน ลงท้ายที่เถ้าถ่าน²² การเปรียบเทียบเหล่านี้นำไปสู่ความความไม่ประมาท เป็นการเตือนให้คนอยู่ด้วยความไม่ประมาท ให้เร่งสร้างความคิด เพราะอาจจะถูกรื้อคือความไม่เที่ยงแท้พราวไปก่อนจะสำเร็จเป็นการสั่งสอนศีลธรรมเพื่อไม่ให้ผู้คนหลงผิดว่าชีวิตนี้เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้แน่นอน หากคิดเช่นนี้ ความทุกข์ก็จะเกิดขึ้น เมื่อความทุกข์เกิดขึ้นย่อมลำบากในการที่จะเป็นอยู่ ทางที่ถูกคือหลีกเลี่ยงจากความทุกข์

3.2 การแสวงหาวิถีคลายทุกข์

นักเขียนนวนิยายอิงพุทธศาสนามีแนวคิดเป็นอย่างเดียวกันคือเห็นว่า ชีวิตเป็นทุกข์ โดยสภาพของสังขารซึ่งประกอบด้วย อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ และ อนัตตา ความเป็นของไม่ใช่ตัวตนหรือไตรลักษณ์นั้น กล่าวได้ว่ามนุษย์เกิดมาต้องมีความทุกข์เป็นของประจำตัว เนื่องจากสังขารต้องเปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา อีกทั้งสภาพสังคมในปัจจุบันที่เป็นยุคสมัยของวัตถุนิยมมีอิทธิพลต่อผู้คนในปัจจุบัน โดยประการนี้ นักเขียนมีความคิดว่ายิ่งโลกพัฒนาไปมากเท่าใด รูปแบบของความทุกข์ก็พัฒนาไปมากเท่านั้น ดังนั้นในนวนิยายอิงพุทธศาสนา จึงมีรูปแบบการนำเสนอวิธีการคลายทุกข์ และวิธีการคลายทุกข์นี้ ที่มีต้นเค้ามาจากหลักธรรมในพุทธศาสนา ซึ่งเป็นการสื่อความหมายของนิพพานในระดับพื้นฐาน เป็นการอธิบายความหมายของหลักธรรมที่ยากให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น นิพพานที่นักเขียนกล่าวถึงคือการทำให้มีความทุกข์น้อยลง ไม่ถึงกับหลุดพ้นถึงขั้นบรรลอรหันต์ ซึ่งมีการนำเสนอด้วยการอธิบายที่แตกต่างกันไปตามแต่กลวิธีของนักเขียน

นอกจากนี้ นักเขียนนวนิยายอิงพุทธศาสนายังมีความเห็นตรงกันว่า ดัชนีทำให้เกิดความทุกข์และมรรคคือการปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์ โดยเน้นว่าดัชนีคือบ่อเกิดของความทุกข์ และมรรค 8 คือ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ การดำริชอบ สัมมาวาจา การเจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรประกอบในสิ่งที่ชอบ สัมมาสติ การระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ หรือความตั้งใจที่ถูกต้อง

²⁰ วศิน อินทสระ, *ชีวิตนี้มีอะไร* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2534), หน้า 169.

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 279.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 166.

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่านักเขียนนวนิยายอิงพุทธศาสนามีความเห็นร่วมกันว่าการเกิดเป็นทุกข์ และชีวิตก็เป็นทุกข์ ดังนั้นในนวนิยายทุกเรื่องจึงมีการนำเสนอรูปแบบการคลายทุกข์ซึ่งเกี่ยวกับ ตัณหา กิเลสตัณหา ความอยากในกาม ภวตัณหา ความอยากในภพ หรืออยากมีอยากเป็นวิภวตัณหา ความอยากพ้นจากภพ หรืออยากพ้นจากสิ่งที่ไม่ชอบที่ไม่พอใจอยู่ ได้แก่

1. วิธีคลายทุกข์ที่เกิดจากกามตัณหา เช่นความรัก ความหลงในรูป เสียงของสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งความรักความหลง
2. วิธีคลายทุกข์ที่เกิดจากภวตัณหา คือความอยากเป็นโน่นเป็นนี่ อยากได้โน่นได้นี่ อยากให้สิ่งนั้นสิ่งนี้เกิดขึ้นกับตน
3. วิธีคลายทุกข์ที่เกิดจากวิภวตัณหา คือความต้องการให้สิ่งที่ไม่ชอบใจหลุดพ้นไปจากตน หรือต้องการให้ตนหลุดพ้นไปจากสิ่งที่ไม่ชอบใจนั้น ๆ

การอธิบายวิธีคลายทุกข์ทั้งสามประการอาจจะแตกต่างกันไปด้วยถ้อยคำสำนวนโวหาร แต่อาจกล่าวได้ว่า วิธีการทั้งหมดอยู่ในหมวดหมู่เดียวกัน คือการคลายทุกข์ตามวิธีการในอริยสัจ 4 เช่นวิธีคลายความทุกข์เพราะความรัก ความหลง นักเขียนบางคนจะเสนอว่าให้กำหนดว่ารูปนั้นเป็นสิ่งไม่งามแล้วละเสีย บางท่านจะบอกว่าให้ยอมรับความทุกข์ที่เกิดขึ้นแล้วทำใจให้พ้นไปจากทุกข์นั้น บางท่านจะบอกว่าให้รู้ทันบ่อเกิดของความทุกข์แล้วค่อย ๆ สร้างคุณธรรมตัวอื่นมาดลละ แต่รวมความแล้วก็คือการแสวงหาวิธีคลายความทุกข์ที่เกิดจากความรักความหลงซึ่งจะขอลำดับไปตามลำดับของนวนิยายอิงพุทธศาสนาแต่ละเรื่อง

นักเขียนได้ใช้ตัวละครเป็นสื่อในการอธิบายความทุกข์ เริ่มจากการรับเอาความทุกข์ การเข้าถึงความทุกข์ของตัวละครนั้น และวิธีการคลายทุกข์ของตัวละคร ตามนัยยะทางพุทธศาสนาที่ปรับมาจากหลักธรรมทางพุทธศาสนาว่าด้วยมรรคมีองค์ 8 แต่ก็เพิ่มทักษะของตนลงไปด้วย ได้แก่

3.2.1 การคลายทุกข์ที่เกิดจากความอยาก

เรื่องใต้ร่มกาสาฬหพัศตร์ วิธีการคลายทุกข์ที่นักเขียนนำเสนอ คือการพึ่งกัลยาณมิตร ดังจะเห็นว่า องคุลิมาล อาศัยพระพุทธเจ้าเป็นผู้ชี้ทางสว่างให้ สำหรับบุคคลที่เกิดความต้องการในสิ่งต่าง ๆ ที่ทำให้คนอื่นเดือดร้อน ควรที่จะหาที่พึ่งซึ่งเป็นผู้มีคุณธรรม เป็นนักปราชญ์ และเมื่อได้แนวทางแล้ว องคุลิมาลอาศัยการพิจารณาความสงบทำลาย ตัณหาวิชชา ที่ตนเองมีอยู่ทั้งหมดสามารถตัดกรรมที่เคยกระทำความทุกประการได้ ตามเนื้อเรื่องที่ปรากฏในตอนจบซึ่งนอกจากจะคลายทุกข์ได้แล้ว องคุลิมาล ยังสามารถจะตัดความทุกข์ได้หมดสิ้นอีกด้วย

การปล่อยวางเป็นวิธีการคลายทุกข์อีกอย่างหนึ่ง ที่นักเขียนนำเสนอในนวนิยายเรื่องนี้ การปล่อยวาง เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่าเป็นการ"ปลง" คำว่าปลงตก หรือปลงให้ตก เป็นวิธีการคลายความทุกข์ได้ในระดับหนึ่ง โดยมีวิธีคิดว่า เราจะไม่รับสิ่งที่เป็นโลกธรรม คือ มีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ สรรเสริญนินทา สุข และทุกข์ เมื่อได้รับรู้สิ่งเหล่านี้แล้ว ถ้าสิ่งใดเป็นสิ่งที่ปรารถนาก็เกิดความสุข สิ่งใดที่ไม่น่าปรารถนาก็เกิดความทุกข์ หากยังพอใจอยู่กับสิ่งเหล่านี้ย่อมมีแต่ทุกข์ไปตลอดจึงควรปลงสิ่งเหล่านี้เสีย

ภิกษุนั้นตอบว่า "ผู้มีอายุ ! พระผู้มีพระภาคยอมทรงสั่งสอนให้ปล่อยใจให้วาง ทั้งข้างหน้าข้างหลังและท่ามกลาง มิให้ติดอยู่กับอารมณ์อันเป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน อารมณ์ที่พอใจหรือไม่พอใจอันใดเกิดขึ้น จงปล่อย จงวางให้เป็นกอง ๆ ไว้ ณ ที่นั้น อย่างนำมาเก็บไว้แบกไว้ เขาคำว่าเราบนบก จงกองคำค่านั้นไว้บนบก อย่างนำติดไปในน้ำด้วย เขาคำว่าเราในน้ำ จงกองคำค่านั้นไว้ในน้ำ อย่างนำติดมาบนบก"²³

นอกจาก การรู้จักปลง จะเป็นวิธีการลดความทุกข์เพราะกำหนดรู้ตามหลัก โลกธรรม* แล้ว ในนวนิยายเรื่องได้ร่ำกาสาวพัสตร์ยังได้สอนให้บุคคลรู้จักดับทุกข์ที่ต้นเหตุตามนัยยะแห่งอริยสัจ 4 ที่กล่าวมาข้างต้น และการดับความทุกข์ที่ต้นเหตุนี้ มีผลส่งให้ พระองค์ลีลาเถระ เข้าถึงสังขธรรม สามารถตัดกรรมกิเลสที่ตนเองก่อไว้เมื่อครั้งเป็นโจรได้ทั้งหมด ความทุกข์ที่เกิดจากการพลัดพรากจากของรัก ทุกข์เพราะ แก่ เจ็บ ตาย หิว กระจาย และความแค้นคิดตลอดจนทุกข์ในการแสวงหาอาหารเป็นการรับทุกข์ของรูปและนามที่ประกอบกันเข้าเป็นร่างกาย ถ้าไม่มีรูป นามก็ไม่มี การรับทุกข์เพราะรูป นามก็จะไม่มีด้วย ซึ่งเป็นการดับทุกข์แต่ต้นเหตุ

ทั้งรูปและนามเหล่านั้นเป็นทุกข์ด้วยกัน รูปก็รับทุกข์ประจำรูปคือทุกข์กาย นามก็รับรูปประจำนามคือทุกข์ใจ เมื่อนามรูปเป็นทั้งผู้รับทุกข์และเป็นตัวทุกข์คือทนอยู่ตั้งอยู่ตลอดไปมิได้ เช่นนี้จึงเชื่อว่าเป็นทุกข์แท้ บุคคลผู้ใคร่จะพ้นทุกข์จึงไม่ควรจะติดอยู่ในทุกข์คือนามและรูปนั้น²⁴

เรื่องลุ่มน้ำนมมหา การแสวงหาวิธีคลายความทุกข์ของ อัดนิรัต ตัวละครสำคัญในเรื่องปรากฏชัดเจนในบทที่มีชื่อว่า "วังไถ่ความอยาก" หลังจากที่พระราชาได้ลงโทษชายหนุ่มนักศึกษาที่เป็นชานาผู้สอผ่านจนเกือบจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นบัณฑิตราชสำนักอยู่แล้ว แต่เมื่อไม่ยอมรับ

²³ สุชีพ ปุญญานุภาพ, ได้ร่ำกาสาวพัสตร์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2522) หน้า 62.

*โลกธรรม มี 8 อย่าง แบ่งเป็น 2 ฝ่ายคือ ฝ่ายที่น่าปรารถนา เรียกว่าอภิสารมณ์ คือ มีลาภ มียศ สรรเสริญ และ ความสุข และฝ่ายที่ไม่น่าปรารถนา เรียกว่า อนภิสารมณ์ คือ เสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา และ ความทุกข์

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 112.

มารดาบิดาว่าเป็นมารดาบิดา เพราะความกลัวว่าหากพระราชารู้ว่าตนเป็นบุตรชานาแล้วจะไม่ได้รับการแต่งตั้ง ประกอบกับความละเอียดที่มีมารดาบิดาเป็นชานา จึงทำให้พระราชาลดจากผู้มีสิทธิ์ ในตอนนี้สื่อประเด็นของการคลายทุกข์ไว้ว่า การที่เขาไม่ยอมเป็นบุตรชานาจัดเป็นวิภาตคณา คืออยากให้ตนเองพ้นไปจากสภาพของความเป็นลูกชานา ส่วนที่เขาต้องการจะเป็นบัณฑิตราชสำนักจัดเป็นภวตคณา ภายหลังจากเขาได้สำนึกผิดและกลับมาสอบผ่านในครั้งที่สองพระราชาก็แต่งตั้งให้เขาไปประจำอยู่ในชนบทที่กัณคาร ความทุกข์ได้เกิดขึ้นเพราะความต้องการที่จะพ้นไปจากชนบทที่กัณคาร เช่นนี้ เขากระวนกระวาย นอนไม่หลับ รำพึงรำพันถึงความอดสาหัสที่ไปศึกษาหาความรู้ แทนที่จะได้อยู่ในที่ที่ดีกว่าเดิมกลับต้องอยู่ในสถานที่ที่แย่กว่าเดิม เขาเกือบจะลาออกไปจากตำแหน่งนี้ แต่ตนเองได้สร้างความหวังขึ้นมาว่าสักวันหนึ่งพระราชาก็ทรงโยกย้ายให้ไปอยู่เมืองที่เจริญกว่านี้ แต่เมื่อไม่ได้รับการโยกย้ายตามความต้องการความทุกข์ได้เพิ่มขึ้นเป็นทวีคูณ และวิธีการคลายทุกข์ของเขาในตอนนี้เป็นการเล่นในที่ต่าง ๆ ทำใจให้ยอมรับสภาพความทุกข์ พิจารณาว่าที่ตนเองเป็นเช่นนี้เพราะตนวิ่งไล่ความอยากที่เกิดขึ้นในจิตใจของคนจึงเป็นการคลายทุกข์ด้วยการยอมรับสภาพของความเป็นทุกข์จนมองเห็นความเป็นจริง แล้วความสุขจึงเกิดขึ้นกับเขาในทุกๆ ที่ เพราะไม่ยึดติดกับความอยากนั้น ๆ เหมือนกับตอนที่เสนาบดีผู้มีความรู้อย่างลุ่มลึกในหลักธรรมพุทธศาสนา ได้สอนให้อัตถนิรต มีความเข้าใจในหลักการทำงานโดยให้ปฏิบัติตามคำสอนเรื่องความว่าง “สูญญา” ของพระพุทธเจ้าให้เข้าใจโลกว่าเป็นของว่างเปล่าจากตัวตน ลดความหลงใหลในชีวิตแล้วความสุขจะเกิดขึ้น

ต่อจากนี้ไป จงพิจารณาตามคำสอนของพระบรมศาสดาที่ว่าโลกเป็นของว่างเปล่า คือว่างจากความเป็นเรา ความเป็นตัวตนของเรา ไม่มีสาระอะไรมากไปกว่ากระแส น้ำที่ไหลไปมา แล้วจิตใจของท่านก็จะว่าง ว่างจากความยึดถือ จะปล่อยวางได้ ความหลงใหลมัวเมาต่าง ๆ จะลดน้อยลง²⁵

ความอยากเป็นภวตคณา คือความอยากเป็นโน่น อยากเป็นนี่ ตัวอย่างความอยากที่ทำให้ อัตถนิรต เกิดความทุกข์คือความอยากให้ตนเองได้รับการโยกย้ายไปสู่ที่อื่น ส่วนความอยากที่จะพ้นไปจากถิ่นทุรกันดารจัดเป็นวิภาตคณา คือความอยากพ้น ตัณหาเป็นสิ่งไม่ดี แต่เมื่อเขาสามารถกำจัดความทุกข์ที่เกิดจากตัณหาได้ทำให้เขาอยู่อย่างมีความสุข

เรื่องเชิงฆาหิมพานต์ การแสวงหาวิธีคลายทุกข์ที่นักเขียนนำเสนอในเรื่องคือ แม้ว่าตัวละครสำคัญ ได้แก่ ฉันทสุภะ จะไม่พบกับความทุกข์ที่เด่นชัด จะมีก็แต่เพียงความต้องการที่จะเป็นกษัตริย์ของแคว้นวัชชีตามระเบียบการบริหารของแคว้นที่มีมายาวนานว่าบุคคลที่ได้รับการแต่งตั้ง ให้ดำรงอยู่ในตำแหน่งกษัตริย์ 3 ปี จึงถอดส่าห์เดินทางไปเรียนในสำนักครุวิศวามิตร ต้องต่อสู้กับคนอื่นๆ จนได้รับ

²⁵ สุทธิ ปุณฺณานุกาพ, ลุ่มน้ำนัมมทา (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, 2537), หน้า 318.

การแต่งตั้งให้เป็นกษัตริย์สมใจ กระนั้นตัวละครสำคัญไม่เป็นผู้ประสบความสำเร็จ และความทุกข์ และหาทางคลายความทุกข์ด้วยตนเอง แต่เนื้อเรื่องทั้งหมดสามารถมองเห็นวิธีการคลายทุกข์ที่นักเขียนนำเสนอได้ กล่าวคือการยึดถือตามพฤติกรรมของตัวละครสำคัญว่า ความทุกข์ทั้งหมด เกิดขึ้นเพราะค้นหาคือความอยากการหลีกเลี่ยงหนีจากปัญหาด้วยการทำกิจกรรมอันเป็นประโยชน์แก่สังคม เช่นอาจารย์ฉันทสุภะเลือกที่จะสละตำแหน่งกษัตริย์แล้ว มาดำรงตำแหน่งอาจารย์ ในสำนักกวีสามิตรแทนที่จะต้องครองบัลลังก์ให้ครบ 3 ปีแล้วมาประลองวิชาเพื่อชิงตำแหน่งกันอีก การแข่งขันกันเพื่อจูงม่งหมายบางประการนั้น อาจเป็นการนำตนเองไปสู่วังจรของความสุข ความสำเร็จดังงั้นเสีย แล้วมาเป็นผู้อบรมสั่งสอนกุลบุตรให้เป็นคนดีของสังคม ความทุกข์ที่เกิดจากการดิ้นรนเพื่อยศตำแหน่งจึงหมดไป ความสุขที่เกิดจากความสงบตามธรรมชาติ และความพอใจในสภาพที่เป็นของตัวเอง คือวิธีการคลายทุกข์ในนวนิยายเรื่องนี้ ซึ่งเป็นการยกมูลเหตุที่จะก่อให้เกิดความทุกข์ออกไปจากตนเองก่อนที่มูลเหตุนั้น ๆ จะก่อความทุกข์แก่ตนเรียกว่าตัดไฟแต่ต้นลม ตัดต้นตอแห่งความทุกข์ก่อนที่ความทุกข์จะเกิดขึ้น

อุบายอย่างหนึ่งที่ ฉันทสุภะ ตัวละครสำคัญในเรื่องใช้ในการละความทุกข์ คือใช้ธรรมชาติมาเป็นอุทาหรณ์ในการลดความทุกข์ สิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ตามธรรมชาติ เป็นเครื่องมือในการลดความทุกข์ หากรู้จักนำมาประยุกต์ใช้กับตัวเอง เหมือนอย่าง ฉันทสุภะ มองเห็นกระแสน้ำมีคลองหรือลำรางที่มนุษย์ขุดเพื่อบังคับให้แม่น้ำไหลไปไม่ได้แล้วนำน้ำที่ถูกขังไว้มาใช้ประโยชน์ในการเกษตร เปรียบเหมือนกับรู้จักควบคุมชีวิตไม่ให้ไหลไปในทางที่ผิด ที่เกิดโทษแต่บังคับให้ไหลไปในทางที่ถูกต้องเพื่อสร้างประโยชน์แก่คนอื่น ตามพฤติกรรมของตัวละครตลอดเนื้อเรื่อง เหมือนคำพูดตอนให้โอวาทแก่ศิษย์ว่า

“ดูก่อนกุมารทั้งหลาย ! เรามองดูแม่น้ำก็ได้คิดเตือนใจเหมือนมองดูชีวิตของผู้ที่มีได้มีการควบคุม แต่เมื่อเราเห็นคลองหรือลำรางที่มนุษย์ขุดนั้นเราก็ได้ความคิดถึงชีวิตที่มีการควบคุมให้ตรงอาจใช้ประโยชน์ได้มีใช้น้อย ชีวิตของเราเองในอดีตกาลเป็นชีวิตที่คลเคลี้ยว วุ่นวาย ต้องผจญกับความขัดข้องหมองใจอยู่เสมอ แต่พอเรารู้จักขุดทางให้ชีวิต เราก็ได้พบความสุขสงบ ความไม่วุ่นวาย...”²⁶

นอกจากนี้ การพิจารณาให้เห็นถึงความว่างเปล่า หรือความไม่มีตัวตนของสิ่งต่าง ๆ สามารถลดหรือคลายความทุกข์ลงได้มากเช่นกัน เพราะสามารถมองเห็นเป็นเพียงของเด็กเล่นชนิดหนึ่ง โดยทำความเข้าใจว่า ไม่มีสิ่งใดในโลกที่ไม่เป็นของว่างเปล่า ทำให้ไม่ยึดติดหรือไม่มีอุปาทานในสิ่งต่าง ๆ ความไม่มีอุปาทานเป็นสิ่งที่จะทำให้บุคคลไม่เกิดความทุกข์ เหมือนกับที่ ฉันทสุภะ สอนลูกศิษย์ให้รู้จักหาวิธีคลายทุกข์ให้กับตนเอง และการไม่บังคับตนหรือฝืนตนเองให้เกิดความสุข หรือคิดหาความสุขให้เกิดขึ้นกับตนเอง เป็นวิธีการสร้างความสุขให้กับตนว่า

²⁶ สุชีพ ปุญญานุภาพ, เจิงผาหิมพานต์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, 2535), หน้า 24.

...ผู้ใช้ปัญญา่อมมองเห็นสมบัติล้ำค่าแฝงอยู่ในความว่างเปล่าและมองเห็นสิ่งทั้งหลายรวมทั้งโลกด้วย หายตัวลงไปในความว่างเปล่า หรือกลายเป็นสิ่งว่างเปล่า ใครจะเข้าใจดีหรือไม่ก็ตาม แต่เมื่อใดเข้าใจใช้ความรู้สองข้อนี้ให้เป็นประโยชน์ เมื่อนั้นจะมองเห็นความทุกข์ที่กำลังคุกคามอยู่เป็นเพียงของเด็กเล่นเท่านั้น ความร่ำร้อน กระวนกระวาย ความวิตกกังวลจะผ่อนคลายลงอย่างไม่น่าเชื่อ²⁷

เรื่องกองทัพธรรม ความทุกข์ที่เกิดขึ้นกับตัวละครสำคัญคือ สุรเสนะ เกิดขึ้นตอนที่ได้เป็นพระราชของเมืองอโยธยาแคว้นโกศลตอนใต้ ความทุกข์ดังกล่าวเกิดขึ้นเพราะต้องบริหารบ้านเมืองวิธีการคลายทุกข์ของ สุรเสนะ คือการอาศัยฉันทะความพอใจในการกระทำของคนจึงเกิดความสุข นักเขียนได้สื่อผ่านตัวละครสำคัญว่าหากมีทุกข์เพราะการทำงานแล้วควรตั้งตนอยู่ในศีลธรรมแล้วจะสร้างความสุขได้ โดยอธิบายไว้ในบทที่ชื่อว่า "แอ่งทุกข์แอ่งสุข" ผ่านตัวละครว่าเปรียบคนทุกคนในโลกนี้ต่างก็เป็นเหมือนขุดบ่อหรือแอ่งน้ำโดยวิธีต่างๆ บางคนก็ดูเหมือนจะตั้งหน้าขุดชีวิตของตนให้เป็นแอ่ง ให้เป็นที่ไหลมาซึ่งอยู่แห่งความทุกข์ความเดือดร้อนอยู่เสมอ ทั้งที่ตนเองก็ไม่ต้องการความทุกข์ และเกลียดชังความทุกข์นั้น ความเกลียดความไม่ต้องการความทุกข์ไม่อาจจะช่วยอะไรได้ถ้าการกระทำของบุคคลเป็นไปในทางตรงข้าม คือเป็นการขุดบ่อให้ความทุกข์มาซึ่งอยู่ บางครั้งทุกข์ไหลมาไม่ได้ก็อุดส่ำที่เจาะช่องทางให้ไหลมาสะดวกยิ่งขึ้น ไม่แต่ว่าการกระทำทางกายและวาจาเท่านั้น ที่เป็น การขุดบ่อแห่งความทุกข์ให้ความทุกข์ไหลมาซึ่งอยู่ แม้การกระทำทางใจเช่น การเพ้อฝันนึกคิดเก็บกวาดเอาเรื่องราวต่างๆ ซึ่งบางครั้งไม่คิดอะไรกับขะมุขฝอยมาสมไว้หมักหมมไว้ แล้วคิดปรุงแต่งให้เกิดความกุ่มใจความร้อนใจ หรือการยอมตกเป็นทาสของความโลภความโกรธหรือความหลงจนไม่เป็นอันจะเป็นอิสระจากอำนาจฝ่ายต่ำเหล่านี้ได้บ้างเลย จัดเป็นการนำทางหรือเจาะช่องให้ความทุกข์ไหลมาซึ่งอยู่ในจิตของตนเช่นเดียวกัน แต่ตรงกันข้าม บุคคลบางคนแม้จะอยู่ในที่แวดล้อมซึ่งน่าจะถูกความทุกข์ความเดือดร้อนครอบงำ แต่ก็รู้จักก่อกันคืนให้สูงขึ้นวิดน้ำออกไปได้หมดสิ้น แม้จะมีสภาพเหมือนอยู่ในที่ลุ่มก็สามารถอยู่ได้อย่างปลอดภัย ในที่แวดล้อมด้วยทุกข์นั้นโดยการสร้างกันกันมิให้ความทุกข์ท่วมท้น หรืออดทนคือจิตใจของคนให้สูงขึ้นเหนือความทุกข์ ด้วยการกระทำทางกายวาจาที่ถูกที่ควรเปรียบอีกอย่างหนึ่งว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในศีลธรรมและใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผลตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าก็เท่ากับขุดชีวิตของตนให้เป็นที่ไหลมาแห่งความสุขความเจริญ ความสุขความทุกข์จึงเป็นเรื่องที่บุคคลสร้างได้ ทำให้มาซึ่งได้ในชีวิตของตนด้วยเหมือนกับโอวาทที่ธนิยะทูลพระเจ้าสุรเสนะ ที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นกษัตริย์ของเมืองอโยธยาแคว้นโกศลตอนใต้ หลังจากนั้นแคว้นสุรเสนะซึ่งเป็นแคว้นเดิมของ ธนิยะก็มาอัญเชิญให้พระเจ้าสุรเสนะกลับไปปกครอง พระเจ้าสุรเสนะ ทรงเกิดความคิดว่าตนเองก็ได้ทำความดีมาเพียงพอแล้ว ความเบื่อหน่ายตามวิสัยรักความสัน โดยที่อยากจะออกไปใช้ชีวิตเยี่ยงสามัญชนหลังจากโอนบัลลังก์ให้อามาตย์ที่ผู้คู่ควรสัคน เพราะตลอดเวลาที่ผ่านมาตนเองตก

²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 71-72.

อยู่ในสภาพของคนวิ่งไล่หาความอยาก ความสุขที่แท้จริงไม่มี ตลอดเวลาต้องใช้วิธีการคลายทุกข์ที่บิดา
สั่งสอน

สุรเสนะเอย คนบางคนก็ดูเหมือนจะตั้งหน้าขุดชีวิตของตนให้เป็นแอ่ง ให้
เป็นที่ไหลมาซึ่งอยู่แห่งความทุกข์ความเดือดร้อนอยู่เสมอ ทั้งที่ตนเองก็ไม่ต้องการ
ความทุกข์ และเกลียดชังความทุกข์นั้น ความเกลียดหรือความไม่ต้องการความทุกข์
ไม่อาจจะช่วยอะไรได้ ถ้าการกระทำของบุคคลเป็นไปในทางตรงข้ามคือการขุด
บ่อให้ความทุกข์มาซึ่งอยู่ บางครั้งไหลมาไม่ได้ก็อุดส่ำเท้าจะช่องให้ไหลมาสะดวกยิ่ง
ขึ้น

...คูก่อนสุรเสนะ แต่ในทางตรงข้าม บุคคลบางคนแม้จะอยู่ในสภาพแวดล้อม
ซึ่งน่าจะถูกความทุกข์ความเดือดร้อนครอบงำ แต่ก็รู้จักก่อกั้นดินให้สูงขึ้น วิกน้ำออก
ได้หมดสิ้น แม้จะมีสภาพเหมือนอยู่ในที่ลุ่มก็สามารถอยู่ได้อย่างปลอดภัย ในที่
แวดล้อมด้วยทุกข์นั้น โดยการสร้างคันกั้นมิให้ความทุกข์ท่วมทันหรือถมดินคือจิตใจ
ให้สูงขึ้นเหนือความทุกข์ ด้วยการกระทำทางกายวาจาใจที่ถูกที่ควร²⁸

การป้องกันตนเองโดยการป้องกันมิให้ความทุกข์เข้ามาสู่จิตใจตนเองด้วยวิธีคิอย่างที่ว่า
มาสามารถสกัดกั้นความทุกข์ได้ ส่วนความทุกข์ที่เข้ามาถึงแล้วก็หาวิธีลดด้วยการทำจิตใจของตนเอง
ให้สูงขึ้นเหนือความทุกข์เหมือนกับการถมดินจิตใจตนเองให้สูงกว่าความทุกข์ที่มีอยู่ด้วยหลักคำสอน
หรือศีลธรรมในศาสนา รักษาการกระทำทางกายวาจาและใจให้ถูกต้องไม่เก็บเอาเรื่องราวต่างๆ ซึ่ง
เปรียบเหมือนขยะมูลฝอยมาคิดให้เสียเวลาเปล่า ทำให้สุรเสนะสามารถอยู่ได้โดยปราศจากความทุกข์
และมีความสุขตลอดเนื้อเรื่องด้วยวิธีการเช่นนี้

เรื่องแสงเทียน การแสวงหาวิธีคลายทุกข์ที่เด่นชัดคือ การเอาต้นหาหรือบ่อเกิดของความ
ทุกข์เอาชนะความทุกข์ที่เกิดขึ้นโดยอธิบายว่า ร่างกายนี้เจริญเติบโตขึ้นด้วยอาหาร บุคคลพึงอาศัย
อาหารละอาหารเสีย กายนี้เกิดขึ้นเพราะต้นหา พึงอาศัยต้นหาละต้นหาเสีย กายนี้เกิดขึ้นเพราะมีมานะ
พึงอาศัยมานะละมานะเสีย ข้อนี้อธิบายว่า ร่างกายของคนมีอาหารทำให้เกิดโทษเช่นความอ้วนจนเกิน
ไปบ้างผอมจนเกินไปบ้าง เมื่อเข้าใจเช่นนี้จึงกินอาหารแต่พอเหมาะแก่ร่างกายของตน โดยลักษณะของ
โทษเนมัตตัญญตา คือรู้จักประมาณในการกินอาหาร ทำให้ร่างกายของตนสบายต่อการปฏิบัติธรรม
อื่นๆ ให้สูงยิ่งขึ้น ร่างกายเกิดขึ้นเพราะต้นหา กล่าวคือความอยากกินสิ่งนั้นสิ่งนี้ย่อมเกิดโทษเช่นกับที่
กล่าวมาในข้อแรก การอาศัยต้นหาละต้นหาคือความอยากในทางที่เป็นคุณเช่นอยากให้ตนเองมีสระที่
งดงามมาละความต้องการในด้านปริมาณของอาหาร ร่างกายเจริญขึ้นเพราะมานะ คือความถือตนเองว่า

²⁸ สุชีพ ปุณฺณานุกาภ, กองทัพรธรรม (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แพรวทิพย์, 2535), หน้า 388.

ต้องกินสิ่งนั้นสิ่งนี้ ก็ใช้มานะว่าตนเองจะไม่กินมากเกินไป เข้าทำนองสุภาษิตว่าหนามชอกเอาหนามบ่งนั้นเองวิธีการคลายทุกข์ดังกล่าว เป็นการเอากิเลสฝ่ายดีมาละกิเลสฝ่ายชั่วเหมือนกับกรณีของตัวละครที่เกิดความทุกข์เพราะความรักเมื่อความรักเกิดขึ้นเพราะความสวยงามของส่วนต่างๆ ของร่างกาย ก็ให้พิจารณาเห็นความไม่งามของร่างกายส่วนนั้นๆ ไม่ว่าจะเป็นตาที่งาม อาศัยตาละความคิดว่างามโดยการพิจารณาว่าตาเป็นสิ่งที่ไม่งามเพราะมีขี้ตาบ้าง เพราะจะต้องพรมัวในเวลาต่อไปบ้าง

เนื่องจากตัวละครทั้งหมด เป็นพระภิกษุที่น่าประสพการณ์ ในการออกไปเผยแผร์หลักคำสอนมาแล้วให้ผู้อ่านได้รับรู้ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจในเรื่องราวที่ทำให้ทุกข์ต่าง ๆ เกิดขึ้น ส่วนมากจะเน้นในเรื่องทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะขั้น 5 คือรูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ นักเขียนเห็นว่า ไม่มีความทุกข์ใด เสมอกับความทุกข์ที่เกิดจากบริหารขั้น สิ่งหนึ่งที่ทำให้ความทุกข์ลดลงได้มากคือการทำตัวให้เหมือนกับธรรมชาติคือดอกบัว ที่ไม่รับเอาน้ำ เหมือนกับพระอรหันต์ที่ไม่รับเอาความทุกข์ใด ๆ เข้าสู่จิตใจของตนเองเพราะจิตใจไม่ไปรองรับความความทุกข์นั้นแล้ว

“ส่วนพระอริยะชั้นพระอรหันต์ หมดอาสวะโดยสิ้นเชิงแล้ว แม้ท่านจะต้องป่วยไข้เป็นธรรมดา แต่ความทุกข์เพราะเรื่องนั้นก็หาครอบงำใจท่านได้ไม่ เหมือนน้ำ แม้จะอยู่บนใบบัว แต่ก็หาซึมซาบลงในใบบัวได้ไม่ฉนั้นเหมือนกัน ตัวอย่างเหล่านี้ย่อมแสดงว่า บุคคลเมื่ออบรมใจให้ผ่องแผ้วถึงที่สุดแล้วย่อมมีความสุขอันเต็มเปี่ยม เพราะตัดต้นตอแห่งความทุกข์เสียได้ หน้าที่ของพุทธศาสนิกชนจึงไม่ต้องไปแสวงหาความสุขที่ไหนเป็นเพียงทำลายความทุกข์เท่านั้นก็พอแล้ว แต่การทำลายทุกข์ต้องทำลายที่ต้นเหตุของมัน จึงจะถูกทางและชอบด้วยเหตุผล²⁹

เรื่อง ชีวิตนี้มีอะไรและภาพจำลองชีวิต การปฏิบัติธรรมตามลำดับขั้นขึ้นเรื่อย ๆ ของพระธรรมที่ไป ในนวนิยายทั้งสองเรื่องนี้ แม้จะไม่สามารถจะบรรลุคุณธรรมสูงสุดคือพระอรหันต์ซึ่งสามารถจะตัดทุกข์ได้โดยสิ้นเชิงแต่ก็สามารถทำให้ความทุกข์เบาบางลงเพราะการยึดถือตามความถูกต้อง อธิบายตามนัยยะที่กล่าวไว้ในนวนิยายเรื่องนี้ได้ว่า ถ้าบุคคลประกอบอกุศลกรรมแล้วมีความสุขหรือกระทำกุศลกรรมแล้วประสบทุกข์ พระพุทธเจ้าก็คงไม่สอนให้ละอกุศลบาปเพ็ญกุศล แต่เพราะเหตุที่บุคคลผู้ประพฤติทุจริตประกอบอกุศลกรรมแล้วจะต้องอยู่เป็นทุกข์ต้องคับแค้น เดือดร้อน ส่วนบุคคลผู้ประกอบกุศลกรรมย่อมอยู่เป็นสุข พุทธศาสนาจึงทรงสอนให้ละอกุศลเจริญกุศล ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของสรรพสัตว์ ทางที่จะแก้ทุกข์นี้ได้ก็คือการสั่งสมความดีไปที่ละน้อยจนถึงที่สุด ความดีนั้นคือบุญมีความเต็มเปี่ยม ไม่มีความดีอะไรที่จะต้องทำอีก เป็นผู้เสร็จกิจที่ควรทำทุกอย่างความทุกข์ก็ตามไม่ทันเข้าไม่ถึงเอง

²⁹ วติน อินทสระ, แสงเทียน (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2507), หน้า 15.

การยอมรับสภาพความทุกข์ ก็เป็นวิธีการลดความทุกข์หรือเอาชนะความทุกข์อีกอย่างหนึ่ง ในนวนิยายทั้งสองเรื่องนี้ เป็นการสื่อวิธีการคลายทุกข์ผ่านตัวละครสำคัญ ที่มีความทุกข์เพราะต้องสูญเสียบิดา ความรักกับหญิงสูงศักดิ์ก็มีแต่ปัญหา ความทุกข์ใจมากมีเกิดขึ้นกับเขา การยอมรับของตัวละครสำคัญเป็นการยอมรับเพื่อให้จิตใจเข้มแข็งขึ้นแล้วค่อย ๆ หาทางกำจัดทุกข์ให้หมดในเวลาต่อมา ชีวิตจะดีหรือเลวขึ้นอยู่กับความตั้งใจจริง และการกระทำของเจ้าของชีวิตเอง ทุกคนควรยินดียอมรับสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ และทำใจให้เป็นกลาง ให้พอใจต่อวิบัติที่มาถึงเข้า สร้างกำลังใจให้อภิมรณยินดีต่อวิบัตินั้น เพราะนั่นเป็นทางแห่งการชนะเคราะห์กรรมทุกอย่าง และเป็นความจริงในชีวิตที่ว่าสิ่งที่จะตามภัยพิบัติมาก็คือสมบัติ สิ่งก็ตามสมบัติมากคือวิบัติ สิ่งก็ตามความเสื่อมมากคือความเจริญ และสิ่งที่ตามหลังความเจริญมากคือความเสื่อม ชีวิตมิได้เป็นรูปเส้นตรง แต่ชีวิตมีลักษณะเหมือนลูกคลื่น ขึ้น ๆ ลง ๆ เมื่อชีวิตก้าวขึ้นสู่จิ้งหะขึ้นก็เป็นการแน่นอนว่าจิ้งหะจะต้องลง และเมื่อชีวิตก้าวลงมาสู่จิ้งหะลงก็เป็นทีที่หวังได้ว่าจะต้องขึ้นในจิ้งหะหน้า เป็นอย่างนี้ตลอดไป เพราะฉะนั้นไม่มีเรื่องอะไรจะต้องวิตกทุกข์ร้อนกับความขึ้นๆลงๆของชีวิต เราทำตัวเป็นแต่เพียงผู้ดูเหมือนยืนอยู่บนฝั่งมองดูเกลียวคลื่นในมหาสมุทร³⁰ และกล่าวถึงวิธีการคลายทุกข์อีกว่า

เมื่อประสบทุกข์จึงต้องนำทุกข์นั้นขึ้นวิเคราะห์ว่า ทุกข์เรื่องอะไร มีสาเหตุมาจากอะไรแล้วทำลายสาเหตุเสีย แล้วความทุกข์ก็หมดไปเอง นี่เป็นแนวทางการแก้ทุกข์ที่ถูกต้องไม่เสียเวลาเปล่าและมีผลคุ้มค่าน่าอัศจรรย์³¹

ประเด็นของการแสวงหาวิธีการคลายทุกข์ในนวนิยายเรื่องนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับในนวนิยายเรื่องกองทัพธรรม แต่มีคำอธิบายที่กว้างกว่ากันในประเด็นที่ว่า การสร้างประโยชน์ให้สังคมด้วยการเสียสละของตนเองนั้นอาจทำให้ตนเองเกิดความสุขได้ ความทุกข์ของสังคมส่วนมากเกิดขึ้นเพราะคนไม่เอื้อเฟื้อต่อกัน คอยแต่แก่งแย่งชิงดีกัน การหัดให้ตนเองเสียสละความสุขของตนเพื่อคนอื่นจึงเป็นวิธีการสร้างความสุขให้เกิดขึ้นแก่สังคม การสร้างความสุขให้แก่สังคมจึงเป็นวิธีการแสวงหาวิธีการคลายทุกข์ประการหนึ่งเช่นกัน

เรื่องจอมจักรพรรดิอโศก ตามชื่อของตัวละครสำคัญคือ "อโศก" ในนวนิยายนี้แปลว่าไม่ทุกข์หรือไม่มีความเศร้าโศก แต่พฤติกรรมของพระเจ้าอโศก ตลอดทั้งเรื่องกลับเป็นไปด้วยการกระทำที่ก่อแต่ความทุกข์ให้แก่ตนเอง ไม่ว่าจะเป็นการฆ่าพระเชษฐาและพระอนุชาต่างพระมารดา การหมกหมุ่นอยู่กับความรัก การยกทัพไปแย่งชิงเอาแคว้นอื่นมาไว้ครองในอำนาจของตน จวบจนได้เห็นซากศพของทหารที่ตายเกลื่อนอยู่ในทะเลเลือด จึงเกิดความสลดใจและหันมาศึกษาหาวิธีการคลายทุกข์ด้วยการศึกษารธรรมะในพุทธศาสนาโดยมี พระโมคคัลลิตบุตรดิศสเถระ เป็นผู้ให้คำชี้แนะ ความทุกข์ต่างๆ ที่เคย

³⁰ วาซิน อินททสระ, ชีวิตนี้มีอะไร (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2528), หน้า 332.

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 292.

ปรีวิตกอยู่กับสิ่งที่ทรงเคยกระทำไว้ จิตใจที่หวาดกลัวอยู่กับภาพหลอนต่าง ๆ มือที่เปื้อนด้วยโลหิต ค่อยๆ ถูกชะล้างลงจนเหลือเป็นความเห็นอกเห็นใจผู้อื่น วิธีการคลายทุกข์ในนวนิยายเรื่องนี้ จึงไปพ้องกับเรื่องไต้ร่มกาสาวพัสตร์คือการอาศัยกัลยาณมิตรผู้มีภูมิธรรมสูงชี้แนะในทางที่ถูกต้อง เปรียบเหมือนผงเข้าตาซึ่งต้องอาศัยคนอื่นช่วยเอาออกให้ เปรียบเหมือนช้างตกหล่มที่ต้องอาศัยความชาญฉลาดดึงขึ้นจากหล่มเนื้อเรื่องทั้งหมดจึงเป็นการชี้แนะให้คนที่มีความทุกข์ แสวงหาวิธีการคลายทุกข์ด้วยการเข้าหาบัณฑิตหรือกัลยาณมิตรให้ชี้แนะทางสว่างสงบแก่ตน

เรื่องพระอานนท์พุทธอนุชา วิธีการที่พระอานนท์ ใช้ในการกำจัดความทุกข์คือ การยึดถือในทางสายกลาง ไม่ให้เคร่งครัดหรือหย่อนจนเกินไป จากการทำานได้เพียรพยายามตลอดทั้งคืน ปฏิบัติสมณธรรมเพื่อให้บรรลุพระอรหันต์แต่ก็ไม่สามารถจะบรรลุได้ แต่เมื่อเหนื่อยมากจึงคิดปลงใจที่จะพักผ่อนก่อนรุ่งสาง ท่านได้เตรียมตัวพักผ่อนหลับนอน ความสุขสบายใจเกิดขึ้นเพราะไม่ยึดถือกับสิ่งใดทำให้ท่านบรรลุคุณธรรมสูงสุดคือพระอรหันต์ขณะอยู่ในอิริยาบถทั้ง 4 คือยืน เดิน นั่ง และนอน

การตริตระมองสภาพร่างกายให้เป็นไปตามสภาพที่เป็นจริง เป็นวิธีการที่นักเขียนได้นำเสนอเกี่ยวกับวิธีการคลายทุกข์ โดยที่นักเขียนได้พยายามชี้ให้เห็นว่าพระอานนท์ สามารถอยู่ได้อย่างสุขสงบ ไม่มีความทุกข์เข้ามากรำกรายมากนัก เพราะความใกล้ชิดกับพระพุทธเจ้า เท่ากับว่ามีเกราะป้องกันความทุกข์อยู่แล้วขั้นหนึ่ง สาเหตุที่ท่านอยู่ได้อย่างมีความสุขจบจนนิพพานเหนือฝั่งน้ำโรหิณีคือความเข้าใจในสภาพร่างกาย หรือสังขาร เพราะความทุกข์ส่วนมากเกิดขึ้นมาจากการเข้าไปยึดว่าดีว่างาม แต่ความเป็นจริงสภาพร่างกายนั้นเต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่งาม เหมือนกับพระคำรัสที่พระพุทธองค์ตรัสแก่นางภิกษุณีโกกิลว่า ไม่ว่าจะเป็ตา หู จมูก ปาก ต่างก็เป็นรังของโรคทั้งนั้น โรคที่เกิดกับตาเรียกว่าโรคตาและตานั้นก็มีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา

อาการหรือสิ่งดังกล่าวมานี้ ย่อมให้ทุกข์ให้โทษเมื่อมีอาการเปลี่ยนแปลง เป็นบ่อเกิดแห่งโรคนานาชนิด เช่น โรคตา โรคหู โรคในจมูกโรคลำไส้ โรคไต โรคปอด โรคม้าม โรคตับ โรคเกี่ยวกับอูจจาระ ปัสสาวะ ฯลฯ การพิจารณาเห็นโทษแห่งสิ่งเหล่านี้ว่าเป็นรังของโรคนั้นแล เรียกว่าอาทีนวสัจญญ์ร่างกายนี้เป็นสิ่งที่นำมา คือเป็นสื่อแห่งความตรึกในเรื่อกามบ้าง เรื่อกพยาบาทบ้าง เรื่อกเบียดเบียนบ้าง วิตกทั้ง 3 นี้เมื่อตั้งลงก็ตั้งลงในกายนี้ การกำหนดใจประหารกามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก เรียกว่าปหานสัจญญา เมื่อประหารได้แล้ว ความกำหนดในสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดพอใจก็คลายลง พอใจในการสํารอการคะเสย เรียกว่า วิจารณ์สัจญญา การดับ

กิเลสทั้งมวลให้ประสบความสำเร็จสงบเยือกเย็นได้ เรียกว่า นิโรธ ความพอใจกำหนดใน
โรธนั้น เรียกว่า นิโรธสัญญา³²

นักเขียนมีความเห็นว่า การใช้กรรมฐานคือการกำหนดจิตใจให้เป็นอารมณ์อันหนึ่งที่แน่ว
แน่นคงฝึกจนเป็นอุปนิสัยแล้ว สามารถคลายความทุกข์ได้ เพราะโลกนี้เป็นที่ตั้งที่เกิดแห่งความวุ่นวาย
นานาประการ หากความสงบสุขได้ยาก คนที่อยู่ในโลกเพราะไม่รู้จักรากกำหนดหรือไม่ยินดีในการ
กำหนดรู้เห็นสภาพกิเลสของตน ไปยึดมั่นในสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่น ความทุกข์จึงเกิดขึ้น แต่เมื่อฝึกการ
กำหนดสิ่งต่างปล่อยวางให้ว่างลงบ้างจะประสบความสำเร็จ เมากาย เมาใจ เหมือนคนปลงภาระหนัก

เรื่องพุทธจริยา มีประเด็นการคลายความทุกข์ที่นักเขียนเสนอโดยประการที่ว่า ความดีเป็น
ของคู่กันกับความสุข ความเลวคู่กับความทุกข์ มีส่วนเกี่ยวเนื่องกัน นักเขียนทุกคนมีความเห็นว่า
การทำความดีสามารถก่อความสุขให้เกิดขึ้นได้ เท่ากับว่า การทำความดีเป็นวิถีคลายความทุกข์ได้
ประการหนึ่ง เพราะคนทำความดีทำให้คนเกิดปีติชุ่มชื่นใจ เหมือนกับตัวละครสำคัญที่สื่อให้เห็นใน
นวนิยายอิงพุทธศาสนา นักเขียนได้ลดระดับของปาฏิหาริย์ลงมาด้วยการเขียนเรื่องราวการผจญมารของ
พระสิทธัตถะขณะบำเพ็ญเพียรก่อนจะบรรพพระสัมมาสัมโพธิญาณให้เป็นเรื่องราวธรรมดา เพราะนัก
เขียนไม่ได้กล่าวถึงมารและเสนามารแต่ประการใด หากแต่เป็นการอ้างถึงกิเลสมารหรือมารคือกิเลสที่
คอยชักนำจิตใจของ พระสิทธัตถะ ให้เลิกทำความเพียรเสีย แต่ด้วยพระทัยที่จะสร้างคุณความดีให้แก่
มวลมนุษย์ ทำให้พระองค์ไม่ลดละความเพียรสามารถเผากิเลสมนั้นให้หมดสิ้น

แล้ว พระองค์ก็ทรงทำความเพียรต่อไป ระงับพระทัยจากความฟุ้งซ่านนั้น ความ
สงบจึงก้าวหน้าไปอีกหน่อยหนึ่ง แต่แล้วก็หมุนกลับไปอีกโดยการขั้วเข้าของกิเลส
มาร อันคอยจูดคร่าเหนี่ยวรั้งพระทัยของพระองค์ให้ตกต่ำลง...พระสิทธัตถะทรงรู้ทัน
ว่า นั่นคือมาร(กิเลส) ที่คอยล้างผลาญคุณความดีทุกอย่างของบุคคลผู้ตั้งใจดี พระองค์
ทรงหวนระลึกถึงอุปการะของ นางสุชาดา ที่นำข้าวมธุปายาส(ข้าวที่หุงด้วยนมโค)
มาถวายพระองค์ให้ทรงมีกำลังในยามเช้าจะถวายพระองค์ด้วยจุมุ่งหมายอันใดก็
ตามเถิด แต่อาหารนั้นย่อมมีผลช่วยส่งเสริมกำลังของพระองค์ ในการกำจัดสิ่งชั่วร้าย
ในจิตใจให้หมดสิ้น³³

ราคะนั้นเปรียบเหมือนมีไฟที่คอยเผาร่างกายให้เร่าร้อนเพราะความเกิดแก่เจ็บตายก็เป็น
ความทุกข์มากพอแล้ว แต่ยังมีราคาโทสะและโมหะเป็นเชื้อเพลิงก่อความทุกข์ให้เกิดแก่คน การดับเชื้อ
คือราคาโทสะและโมหะจึงเป็นการสร้างความสุขให้เกิดขึ้นได้เพราะความทุกข์ลดลง

³² วคิน อินทสระ, พระอานนท์พุทธอนุชา (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร,2534), หน้า 317.

³³ วคิน อินทสระ, พุทธจริยา (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์กิตติธรรม,2536), หน้า 142-143.

โดยปกติ ตาและรูปเป็นต้น ในตัวของมันเองก็ต้องร้อนเพราะความแก่ ความเจ็บและความเปลี่ยนแปลงอยู่โดยธรรมดาแล้ว เมื่อไฟคือราคะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง ช่วยเผาเข้าอีก ความร้อนก็รุนแรงมากขึ้น เหมือนนุคคลอยู่ท่ามกลางเพลิงสองกองที่โชน เพราะอุคมค้ำยเชื้อ.....มนุษย์ทั้งหลายจึงดิ้นรนอยู่ในกองเพลิงนี้ เพราะความจำเป็น บังคับบ้าง เพราะสมยอมบ้าง แต่โดยมากมักเป็นเพราะสมยอมมาก่อน ทั้งนี้เพราะสิ่งให้ทุกข์อันยึดเชื่อมักมีความสุขเล็ก ๆ น้อย ๆ ฉาบทาและล่อไว้ให้เพลินเพลินในใจ เบื้องต้น³⁴

ซึ่งทั้งหมดคือวิธีการที่นักเขียนสื่อความหมายให้ทราบว่าการที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้หรือริยสัง คือการตัดความทุกข์ออกไปจากจิตใจ และพระองค์ได้ทรงนำวิธีการที่พระองค์ตรัสรู้ไปเผยแพร่ว่าให้ผู้อื่นได้ทราบอีกด้วย เนื้อเรื่องของพุทธจริยาตั้งแต่ต้นจนจบมุ่งสอนในเรื่องความเข้าใจเกี่ยวกับทุกข์และวิธีการคลายความทุกข์ซึ่งสามารถเห็นได้อย่างชัดเจน

เรื่องพ่อผมเป็นมหา เป็นการใช้มุมมองของตัวละครสื่อให้เห็นถึงวิธีการคลายทุกข์โดยใช้หลักคำสอนในพุทธศาสนาบางประการ เป็นเครื่องมือในการสร้างความสุขเช่นเดียวกันนวนิยายเรื่องอื่น ๆ โดยการกำหนดให้ตัวละครสนทนากันถึงวิธีการมองความทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะคนเราอยู่ในสังคมาที่ต้องวนเวียนอยู่ในโลกธรรมคือ ลาภ เสื่อมลาภ ยศ เสื่อมยศ สรรเสริญ นินทา สุข ทุกข์ สิ่งเหล่านี้ย่อมนำมาซึ่งความทุกข์ในบั้นปลาย วิธีการลดทอนความทุกข์เข้าถึงความสุขในเรื่องนี้คือการนำเสนอว่าคนส่วนมากมักตีความคุณค่าของชีวิตด้วยลาภผลที่หาได้เช่น ความสุขสำราญใจ ตำแหน่ง ยศ ความสนุกสนาน เพลิดเพลินในโลกียารมณ์ รัชนียามณ์ ความจริงแล้วทุกสิ่งเหล่านี้มีคุณค่าแก่ชีวิตน้อย สิ่งที่มีคุณค่าแก่ชีวิตจริงๆ คือสิ่งที่ทำให้เราสามารถพัฒนาจิตใจของเราให้ขึ้นสู่ระดับสูงเช่นความทุกข์ยากและความหกล้มเหลว ซึ่งทำให้เรารู้จักโลกและชีวิตดีขึ้นนั้นมีคุณค่าในฐานะเป็นบทเรียนให้เราระมัดระวังมากขึ้นเพื่อจะได้มีความทำให้ความผิดพลาดต่างๆน้อยลง และความทุกข์ก็จะน้อยลงด้วยเหมือนกัน ประสพการณ์ทุกชนิดไม่ว่าเล็กหรือใหญ่เป็นส่วนหนึ่งแห่งบทเรียนของเรา แต่คนส่วนมากมักลืมความจริงอันนี้จึงเศร้าโศกอย่างมากเมื่อผิดหวังและดีใจจนลืมตัวเมื่อสมหวัง การมองให้เห็นคุณค่าของสิ่งต่าง ๆ ให้มองปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับตัวเราเป็นบทเรียนของการพัฒนาหรือยกระดับจิตใจของตนเองให้สูงขึ้น ยิ่งระดับของจิตใจสูงขึ้นมากเพียงใด ความทุกข์ก็จะลดลงไปมากเท่านั้น โดยที่นักเขียนได้นำเสนอว่า สังคมปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของวัตถุ แต่ในด้านของคุณธรรมกลับเสื่อมลง คนที่เคยมีทุกข์อยู่แล้วโดยเฉพาะคนในชั้นล่างกลับทุกข์มากยิ่งขึ้น ทางที่จะช่วยให้สังคมลดความทุกข์อยู่คือการประพฤติธรรม

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 221.

เรื่องจากวารถึงนภาพร การปฏิบัติตนตามหลักมงคลชีวิต เป็นวิธีการคลายทุกข์ที่นักเขียนนำเสนอโดยที่นวนิยายเรื่องนี้เป็นเรื่องหนึ่งที่ใช้คนสองคนเป็นหลักในการเดินเรื่อง และเนื้อเรื่องก็หลากหลายไปด้วยหลักธรรมสำคัญทางพุทธศาสนาต่างๆ รวมสรุปใจความได้ว่าวิธีคลายทุกข์ของนวนิยายเรื่องนี้ให้เดินตามหลักมงคล 38 ประการตั้งแต่ การไม่คบคนพาล การคบแต่บัณฑิต เรื่อยมาจนถึงทำจิตใจให้เกษมจากโยคะ สิ่งอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับมงคล 38 เป็นตัวเสริมให้เราเรียนรู้วิธีการทำให้ชีวิตของตนเองให้ตั้งอยู่ในความเป็นมงคลมากยิ่งขึ้น เป็นการนำโครงเรื่องทั้งหมดมาเสนอวิธีการคลายความทุกข์ด้วยมงคล 38 นั้นหากแยกตรงข้อ มาดาปิตุอุปปฏิฐาน เป็นการบำรุงมารดาข้อหนึ่ง การบำรุงบิดาเป็นอีกข้อหนึ่ง ก็จะเป็นมงคล 39 ซึ่งตรงกับจำนวนบทของเรื่องที่มีอยู่ในนวนิยายเรื่องนี้การดำเนินชีวิตตามหลักของมงคลชีวิต แม้จะไม่ถึงขั้นสูงสุดคือทำจิตใจให้หลุดพ้นจากโยคะหรืออาสวะกิเลส อย่างน้อยก็ทำให้ความทุกข์ลดลงได้บ้าง

เรื่องแม่พริ้งผู้ใจบุญ การทำบุญหรือคุณงามความดี ไม่ประมาทในชีวิต ตั้งสมบุญกุศลหรือความดีงามไปตลอดชีวิตเช่นตัวละครอย่างแม่พริ้ง เพราะแม่พริ้งมีความศรัทธาหรือเชื่อมั่นว่าการทำความดีย่อมนำความสุขมาให้ วิธีการคลายทุกข์ของแม่พริ้งนอกจากจะหมั่นตั้งสมบุญกุศลแล้วยังฉลาดในการนำหลักธรรมมาพิจารณาและรู้จักปลอบใจตัวเองว่าชีวิตคนเรานั้นเหมือนน้ำขึ้นน้ำลง มีเรื่องสุขและทุกข์เป็นของคู่กัน แต่ความสุขก็ดีความทุกข์ก็ดีเป็นสิ่งไม่แน่นอน คือไม่คงที่เพราะบางครั้งคนก็ประสบความสุขอันน่าอึดอึด คล้ำน้ำยามไหลขึ้น แต่บางครั้งคนก็ต้องเผชิญกับความทุกข์อันเหี้ยมแห่งใจ คล้ำน้ำยามไหลลง และเมื่อมีความสุขก็สุขอยู่ได้ไม่นานต้องเปลี่ยนเป็นทุกข์บ้าง หรือเมื่อทุกข์ก็ไม่ใช่ว่าทุกข์อยู่รำไป แต่ต้องเปลี่ยนเป็นสุขบ้างเช่นกันคล้ายกับน้ำที่ไหลลงแล้วต้องไหลขึ้น และเมื่อไหลขึ้นจนเต็มที่แล้วก็ต้องไหลลงลงนั้น ด้วยเหตุนี้ยามที่แม่พริ้ง รู้สึกตัวว่ากำลังมีความสุขจึงสอนตัวเองให้สติเตือนตนเอง เพื่อมิให้หลงว่าจะสุขเที่ยงนี้ตลอดไปจะได้เตรียมตัว เตรียมใจไว้รับความทุกข์ซึ่งจะมีมาในวันข้างหน้า และยามประสบความซ้อซ้ออันรู้สึกที่ปลอบใจตนเองว่าบัดนี้ทุกข์เกิดแก่เราแล้ว แต่ทุกข์นี้ก็คงไม่ยึดเยื้อตลอดไป เรียกว่าวิธีคลายความทุกข์ของแม่พริ้งนี้เป็นการปลอบใจตนเองทำให้ตนเองเกิดความสบายเป็นปกติเหมือนกับการรักษาศีลที่แปลว่าความเป็นปกติของจิตใจ

เรื่อง วัดคอนบุญ ตัวละครในเรื่องคือพระมหาชวน เป็นผู้หนึ่งที่ตั้งมั่นในหลักคำสอนทางศาสนา อาศัยหลักการแผ่เมตตาแก่ทุกคนที่มีคติจิตคิดร้ายต่อตน เป็นการเดินตามรอยพระบาทของพระพุทธเจ้า ความเมตตาของพระมหาชวน เริ่มด้วยความอดทนอดกลั้นต่อโทษล่วงเกินเช่นการด่าประณามจากชาวบ้านที่ไม่มีความเคารพนับถือ การพยายามบังคับจิตใจของตน ไม่ให้เป็นไปตามอำนาจโทสะ วิธีคิดของพระมหาชวนคือในสังคมนั้นเต็มไปด้วยคนดีและคนไม่ดี มีทั้งคนรักคนรักคนรักเขาก็ชม คนชังเขาก็ชังต้องอดทนแล้วพิจารณาให้เข้าใจในลักษณะของคนที่มีทั้งคนดีและทั้งคนชั่ว ต่อจากนั้นควรคิดให้อภัยเขาอย่าถือโทษหรือโกรธเคืองต่อคนชั่วที่ด่าว่าเราด้วยเรื่องอันไม่จริงนั้น

เพราะคนก็มีปัญญาข้อมรู้ได้เองในภายหลังว่าใครผิดหรือใครถูกจริงไม่จริงอย่างไร เราเองถ้าไม่ชั่วแล้ว ข้อมเป็นผู้บริสุทธิ์ได้ไม่ต้องเสียหายนะอะไรเพราะถูกเขาคำว่านั้น³⁵ จงคิดเมตตาต่อคนที่คิดมุงร้ายเราด้วย โดยคิดให้เขาเป็นสุข อย่าได้เบียดเบียนกันเลยและขอให้เขาอย่าได้มีความทุกข์แล้วรักษาคนให้พ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้น แผ่เมตตาให้เขาอย่างนี้แล้วทำให้เกิดความสุขแก่ตนได้ ผิดกับการโกรธตอบ ซึ่งเหมือนกับเติมเชื้อใส่กองไฟมีแต่ลุกลามขึ้นควรดับไฟซึ่งเปรียบเหมือนโทษะนั้นด้วยน้ำคือเมตตาธรรม

เรื่องหลวงพ่อทองวัดโบสถ์ วิธีการคลายทุกข์ที่หลวงพ่อทอง สั่งสอนบุคคลผู้เกี่ยวข้องคือ ให้ทำหน้าที่ของตนเองให้สะอาดถูกต้องเป็นธรรม ทุกข์ที่เกิดขึ้นให้เชื่อว่าเป็นกรรมลิขิต กรรมชั่วได้ลิขิตให้ตนเองเกิดความทุกข์ให้ยอมรับผลของกรรมนั้นแล้วสร้างแต่กรรมใหม่ที่ดีไม่ให้ทำกรรมชั่วอีก วิธีการคลายทุกข์ในนวนิยายเรื่องนี้จึงเป็นการเปรียบเทียบความทุกข์เหมือนกับโรคทางใจชนิดหนึ่งต้องอาศัยธรรมะเป็นโอสถรักษาให้หาย เท่ากับสอนว่าความทุกข์ต่างๆ บรรดาที่อยู่ในโลกมีธรรมะเป็นยาขนานต่างๆ ที่เหมาะกับโรคทุกข์ทุกโรคอยู่แล้ว อยู่ที่ว่าคนจะฉลาดหายามาใช้ให้ถูกโรคของตนอย่างไร

เรื่องธรรมธारा มีประเด็นการคลายทุกข์ที่ว่า การจาริกเดินทางไปของพระชูดงค์ เป็นการแจกธรรมให้ชาวบ้านเกิดความสุข สิ่งที่ท่านใช้เป็นอุบายคลายความทุกข์คือการเข้าถึงอริยสัง 4 โดยการน้อมกายและใจเข้าไปปรับหลักธรรมข้อนี้ หลักการข้อนี้อาจจะมองยากสำหรับคนธรรมดาสามัญ แต่นักเขียนได้อธิบายให้มองเห็นของสูงเป็นของสามัญกล่าวคือให้เดินตามทางของมรรค 8 จะเข้าถึงความสุขได้แก่ สัมมาทิฏฐิเป็น องค์แรกของมรรคมีองค์ 8 เกิดขึ้นในบรรดามีองค์ 8 พระพุทธเจ้าตรัสว่า สัมมาทิฏฐิตำคัญที่สุด เมื่อมีสัมมาทิฏฐิแล้ว สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิก็เกิดขึ้นต่อเนื่องกันไปตามลำดับ³⁶ โดยเป็นเหตุเป็นผล สัมพันธซึ่งกันและกัน ถ้าจะเปรียบให้เห็นชัดสัมมาทิฏฐิเปรียบเหมือนหัวรถจักร ส่วนองค์มรรคที่เหลือเปรียบเหมือนตู้รถไฟเจ็ดตู้ที่อยู่เรียงลำดับกันเปรียบเหมือนรถไฟที่มีแรงและความเร็วเป็นอันเดียวกัน สามารถวิ่งไปสู่สถานีจุดหมายปลายทางได้ มรรคมีองค์ 8 ก็เหมือนกัน เมื่อสัมมาทิฏฐิเกิดแล้ว สัมมาสังกัปปะจนถึงสัมมาสมาธิ เมื่อเกิดสัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ (ความรู้ชอบ) ก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดสัมมาญาณะ สัมมาวิมุติคือความหลุดพ้นชอบก็เกิดขึ้น เมื่อหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์แล้วบุคคลนั้นก็กลายเป็นพระอริยะบุคคลไป คนเราแม้จะเป็นคนธรรมดาสามัญแต่ถ้าหากเอาธรรมะชั้นสองมาปฏิบัติก็ยังสามารถได้ชื่อว่าเป็นอริยะได้ เมื่อมองให้ลึกซึ้งลงไปหลักการคลายทุกข์ตามกระบวนการของมรรคเป็นวิธีที่สามารถประยุกต์ใช้สำหรับคนทั่วไปโดยเริ่มที่สัมมาทิฏฐิก่อน เห็นชอบในความทุกข์ที่เกิดกับตนแล้วดำเนินตามกระบวนการต่างๆ ที่กล่าวมา ความทุกข์เฉพาะเหตุต่างๆ ก็จะหมดไป

³⁵ ทวี วรรณ, วัดคอนนุญ (กรุงเทพมหานคร : แพร่พิทยา, 2524), หน้า 101.

³⁶ "ธรรมโฆม", ธรรมธारा (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2526), หน้า 232.

เรื่องอาทิตย์ขึ้นทางตะวันตก เป็นการนำเสนอวิธีการคลายทุกข์ ด้วยการกำหนดให้ตัวละครสำคัญที่เป็นนักศึกษาไทยในอังกฤษ นำเรื่องราวที่เป็นศิลปะการลดทอนความทุกข์ตามความหมายของ หลักธรรมทางพุทธศาสนาไปเผยแพร่ในต่างแดน ประเด็นการนำเสนอเรื่องการแสวงหาความทุกข์ในนวนิยายเรื่องนี้ อยู่ที่การถามตอบปัญหาของตัวละครในเรื่อง ก็ปัญหาที่ว่าพุทธศาสนามีศิลปะในการลดทุกข์อย่างไร เช่นตัวละครที่เป็นนักศึกษาไทยได้อธิบายวิธีการลดทอนความทุกข์ตามหลักพุทธศาสนาว่า

...ผมซีไปที่อริยสังข์ เพราะหลักอริยสังข์นั้นเป็นหลักการทำลายหรือกำจัดความทุกข์ขั้นเด็ดขาด...ทางพระพุทธศาสนาถือว่า การดับทุกข์เพราะสนองความต้องการนั้น เป็นเรื่องของโลกหรือทางวัตถุ...แต่ที่สำคัญที่สุดคือ สั่งสอนให้ดับความทุกข์ด้วยการเป็นนายเหนือความต้องการ ไม่ใช่เป็นทาสของมัน³⁷

ทั้งหมดที่กล่าวมาคือรูปแบบของวิธีการแสวงหาความทุกข์ที่เกิดจากความอยากในเรื่องทั่วไป ซึ่งเป็นประเด็นสำคัญที่นักเขียนหยิบยกขึ้นมาเป็นสาระสำคัญประการหนึ่งในการเดินเรื่อง ลักษณะการคลายทุกข์ในส่วนนี้เป็นเรื่องทั่วไปเกี่ยวกับความต้องการในชีวิตที่มากเกินไปทำให้เกิดความทุกข์ เป็นความอยากที่เกินพอดีในสิ่งต่างๆ ที่เป็นภวตัณหาและวิภวตัณหาและวิธีการแสวงหาทลายความทุกข์คือทางสายกลางหรือมรรคมีองค์ 8 เป็นหลักสำคัญในการคลายความทุกข์

3.2.2 การคลายทุกข์ที่เกิดจากความรัก

นักเขียนนวนิยายอิงพุทธศาสนามีความเชื่อว่าความรักเป็นสาเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดความทุกข์ เป็นรูปแบบที่แตกต่างจากความทุกข์ที่เกิดจากเรื่องต่างๆ ไปดังที่กล่าวมาแล้วเพราะเกิดจากตัณหาอีกตัวหนึ่งคือ กามตัณหา สิ่งหนึ่งที่ชาวพุทธควรตระหนักอยู่ตลอดเวลา และเป็นบทสวดมนต์ในเวลาทำวัตรเช้าที่ว่า “ปิเยหิ วิปโยโค ทุกฺโข อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข ชฺมฺปิณฺณํ นลกฺติ ตมฺปิ ทุกฺขํ” คือการพลัดพรากจากสิ่งที่ตนรักเป็นทุกข์ หรือการประสบสิ่งที่ไม่ชอบใจก็เป็นทุกข์ ปรรณาสังโศโกไม่ได้ในสิ่งนั้นก็เป็นที่ทุกข์ ในลักษณะดังกล่าวหมายถึงการพลัดพรากจากสิ่งของรักทุกสิ่งทุกอย่าง แต่ในนวนิยายอิงพุทธศาสนาจะเน้นในเรื่องของความรักฉันทชายหนุ่มหญิงสาวว่าเป็นกามตัณหาคือเกิดขึ้นเพราะความใคร่เป็นสำคัญ แม้ว่าความรักอย่างอื่นจะเป็นทุกข์เช่นพ่อแม่รักลูกย่อมโศกเพราะลูกมีความทุกข์เหมือนกับตัวละครที่เป็นแม่บางตัวในนวนิยายอิงพุทธศาสนาบางเรื่อง แต่ลักษณะเช่นนี้จะไม่เด่นชัด เพราะความทุกข์เช่นนี้เจือด้วยคุณธรรมความดีงามอื่น ๆ เช่นความเมตตา ความอ่อนโยน ความหวังดีซึ่งกันและกัน มีความซุ่มเย็นเป็นเครื่องประกอบ ผิดกับความรักฉันทชายหญิงที่มีความเร่าร้อนเป็นเครื่องประกอบ นักเขียนจึงเน้นวิธีการคลายทุกข์ที่เกิดจากความรักฉันทชายหนุ่มหญิงสาวเป็นสำคัญ

³⁷ สุทธิ พุฒยานุภาพ, อาทิตย์ขึ้นทางตะวันตก (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดบำรุงสาส์น, 2515), หน้า 294-295.

ความรักในนวนิยายอิงพุทธศาสนาที่ทำให้เกิดความทุกข์ เป็นไปในลักษณะของการห้วงหาอารมณ์ ความคิดถึงจนไม่เป็นอันกินอันนอนซึ่งนำเสนอในกลุ่มของนวนิยายรักดังจะกล่าวไปตามลำดับดังนี้

เรื่อง พระอานนท์พุทธอนุชา เป็นเรื่องที่นักเขียนชี้ให้เห็นว่าความรักที่เป็นกามตัณหาเป็น บ่อเกิดของความทุกข์ ตัวอย่างนางภิกษุณีโกกิลลาที่มาหลงรัก พระอานนท์ กว่าที่นางจะถอนใจออกไป ได้ก็ต้องทำความเข้าใจในเรื่องความทุกข์นี้ โดยที่ พระพุทธเจ้า และพระอานนท์เป็นผู้ชี้แนะ ความทุกข์ ของนางเกิดขึ้นเพราะไปยึดติดกับรูปร่างของพระอานนท์ แต่พระอานนท์ไม่มีความทุกข์เพราะไม่ยึดติด ในสิ่งใดๆ จึงเป็นการแสดงให้เห็นในสิ่งที่ตรงข้ามกัน ให้ถอนการยึดมั่นถือมั่นหรืออุปาทานเสีย

เรื่องอันชนกชนนีรักเจ้า เป็นเรื่องที่ชี้ให้เห็นโทษของความรัก ทำให้ตัวละครหญิงคนหนึ่ง ต้องเสียชีวิตเพราะรักกับชายของตระกูลคู่อริ นวนิยายเรื่องนี้จึงชี้ให้เห็นโทษของความรักที่เป็นทุกข์ และชี้ว่าการปล่อยวางในเรื่องของความอยากจะสามารถลดความทุกข์เพราะความรักลงได้

เรื่องนันทะ-ประชานติ ความอยากหรือความต้องการเป็นความทุกข์ในเบื้องต้น ยังไม่ได้ตาม ความต้องการความทุกข์ก็ยิ่งเพิ่มขึ้นเหมือนกับความต้องการของเจ้าชายนันทะ ที่มีความต้องการจะ อภิเษกกับเจ้าหญิงชนบทกัลยาณี เพราะถูกพระพุทธเจ้าดึงตัวออกมาก่อน ความทุกข์ที่เกิดจากความ ต้องการของนันทะ สามารถละได้ด้วยการศึกษาความไม่เที่ยงของสังขาร ความเข้าใจเรื่องสังขารจึง เป็นวิธีการคลายความทุกข์อีกประการหนึ่ง

เรื่องตะวันออก-ตะวันตก ความพยายามของแสน ใจงาม ตัวละครสำคัญในนวนิยายเรื่อง นี้ เป็นอีกรูปแบบหนึ่งที่นักเขียนได้นำเสนอว่าการทำความดีสามารถสร้างความสุขลดความทุกข์ได้ โดย ตัวละครได้ขจัดความทุกข์เพราะความรักที่มีอุปสรรคออกไปจากจิตใจของตนเองคือวิธีการแสวงหาทาง ออกจากความทุกข์ในอีกรูปแบบหนึ่ง แต่ด้วยว่านวนิยายเรื่องนี้มีรูปแบบที่แตกต่างไปจากนวนิยายเรื่อง อื่นเพราะต้องการเน้นที่ความรักต่างแดนของตัวละครที่เป็นหนุ่มไทย ทำให้ความทุกข์ที่นักเขียนนำ เสนอในเรื่องนี้เป็นความทุกข์ที่เกิดจากกามตัณหา หนึ่งในตัณหาหรือบ่อเกิดแห่งความทุกข์ทั้ง 3 ประการ เนื้อเรื่องไม่ได้บอกว่าตัวละครสำคัญสามารถเอาชนะความทุกข์หรือลดทอนความทุกข์ลงได้แต่ อย่างไร เพราะหลังจากที่ตัวละครสำคัญได้รับคำขอร้องจากมารดาของหญิงสาวชาวอังกฤษมาให้เลิกคบ หากับลูกสาวของตนฉันคู่รัก ความทุกข์ที่เกิดขึ้นกับเขาในการพยายามสลัดความรักออกไปเพื่อความสุข ของผู้เป็นบุพพการีชนของหญิงคนรักจึงเป็นการหลอกตัวเองว่าไม่ได้รัก แต่ยิ่งหลอกตัวเองความทุกข์ ของเขาก็เพิ่มมากยิ่งขึ้น เขาพยายามหลีกหนีความทุกข์ด้วยการคบหาหญิงไทยด้วยกันว่าเป็นคู่รักเพื่อให้ หญิงคนรักชาวอังกฤษเกลียดเขา สุดท้ายก็ไม่สามารถที่จะสลัดความรักเก่าได้แม้ตนเองจะได้แต่งงาน กับสาวไทย แต่ใจหนึ่งก็ยังคิดถึงสาวอังกฤษที่เคยรักกัน เมื่อมองให้ลึกลงไปว่าสิ่งใดเป็นวิธีการคลาย ทุกข์ที่นักเขียนนำเสนอในเรื่องนี้ คำตอบน่าจะเป็นการเสียสละนั่นคือตัวละครสำคัญยอมเสียสละทำให้

ตนเองเป็นทุกข์เพื่อความสุขของคนอื่น การเสียสละสามารถลดทอนความทุกข์ได้อย่างไร ตอบว่าเมื่อยอมเสียสละความสุขใจกับการเสียสละสามารถลบความทุกข์จากการยึดถือลงได้บ้าง ตัวอย่างตัวละครสำคัญที่เสียสละตนเองเพื่อความสุขของผู้เป็นมารดาของหญิงสาวชาวอังกฤษ เมื่อนึกถึงประเด็นที่ว่าตนเองสามารถทำให้บุพพการีชนของคนที่คุณรักมีความสุข ในทางกลับกันถ้าใครทำให้บุพพการีชนของเราเองมีความสุขนั้นเป็นบุญที่ยิ่งใหญ่ ความยินดีที่ได้เสียสละเพื่อความสุขของคนอื่นจึงทำให้ความทุกข์ของตนเองลดลงไปได้เช่นกัน

เรื่องลีลาวดี โดยโครงเรื่องแล้ววิธีการคลายทุกข์ที่แท้จริงกลับเป็นการบรรลุนิยามขั้นสูงสุดในพุทธศาสนาคือความเป็นพระอรหันต์ เท่ากับว่านักเขียนต้องการให้ลีลาวดี ตัวละครสำคัญของเรื่อง เป็นสื่อให้ผู้อ่านทราบถึงความหมายของความทุกข์และวิธีการคลายทุกข์ ลีลาวดีมีความทุกข์เพราะต้องเกิดมาเป็นมนุษย์ จะต้องเผชิญกับความทุกข์ประจำสังขาร คือเกิดแก่เจ็บตายเพราะการบริหารขั้น 5 อยู่แล้ว แต่ยังมีมาหลงติดกับความรักต่อเรวัตตะอีก ซึ่งเป็นทุกข์ซ้อนทุกข์ตามความหมายที่กล่าวมาแล้ว ลีลาวดี เป็นทุกข์มาเพราะการติดตามคนรักเก่าคือเรวัตตะอย่างข้ามภพข้ามชาติ อยู่ที่ไหนใจก็ถวิลหาแต่เรวัตตะ จนเมื่อเข้าถึงความทุกข์อย่างสุดขีด แล้วจึงสามารถเข้าถึงสังขาร และตัดทุกข์ทั้งปวงออกไปได้ นวนิยายเรื่องนี้ชี้ว่าการวิ่งตามตัณหานั้นไม่ใช่สิ่งที่ถูกต้องเป็นสิ่งที่ไม่นำมาแต่ความทุกข์ แม้ความตายที่แท้ก็ไม่ใช่ทางดับทุกข์เพราะนอกจากจะก่อความทุกข์ให้คนใกล้ชิดรอบข้างแล้วตนเองก็จะต้องเกิดมาพบกับความทุกข์อีกต่อไป

สรุปประเด็นเกี่ยวกับการแสวงหาวิธีการคลายทุกข์ได้ว่า นักเขียนมีความเห็นว่าชีวิตเป็นทุกข์ การเกิดก็เป็นทุกข์ การใช้ชีวิตก็เป็นทุกข์เพราะการบริหารขั้น แต่อีกทางหนึ่งก็ได้หาทางออกให้กับพุทธศาสนาที่ว่า พุทธศาสนาไม่ได้มองทุกสิ่งทุกอย่างไปหมดอย่างที่เรียกว่า ทุกข์นิยม หรือ Pessimistic แต่เป็นการมองตามสภาพความเป็นจริงของชีวิตและได้นำเสนอวิธีการคลายทุกข์และสร้างความสุขตามหลักอริยสัจ 4 และประเด็นเกี่ยวกับการแสวงหาวิธีการคลายทุกข์ที่เด่นชัดในนวนิยายอิงพุทธศาสนาคือการคลายทุกข์ที่เกิดจากความอยาก และการแสวงหาความทุกข์ที่เกิดจากความรัก ดังนั้นนักเขียนจึงได้กำหนดให้เนื้อเรื่องเดินไปถึงตอนหนึ่งแล้วให้ตัวละครไปประสบกับความทุกข์ในรูปแบบที่กล่าวมาแล้ว คือความทุกข์เพราะความอยากทั่วไป และทุกข์เพราะความรัก เช่นอัตถนิรัต ในเรื่องลุ่มน้ำนมมทา ที่เกิดความทุกข์เพราะถูกแต่งตั้งให้ไปอยู่ในชนบทที่กันดาร วิธีการคลายทุกข์ที่ผู้เขียนนำเสนอแก่ผู้อ่านผ่านตัวละคร คือการปล่อยตัวปล่อยใจให้ไหลไปตามกระแสของความทุกข์จนไปถึงขีดสุด จะเกิดความเข้าใจเองว่า แท้จริงความทุกข์ที่เกิดขึ้นกับคนนั้นเป็นกามตัณหาความอยากในกามที่ผาผลาญตนอยู่ วิธีการของการตัดสิ้นความทุกข์ ตัดสิ้นกองกิเลสตัณหานี้มีผู้ใช้ถ้อยคำสำนวนว่าเป็นการ “ฆ่า” ความทุกข์ คือตัดรากถอนโคนความทุกข์ออกไปจนหมดสิ้น เป็นวิธีการที่ยากสำหรับบุคคลทั่วไป เพราะยากที่จะเข้าถึงได้ แต่ตัวอย่างของตัวละครที่แสดงให้เห็นว่าสามารถตัดรากถอนโคนความทุกข์ได้

คือ สิวลาติ เป็นปุณฺชนคนหนึ่ง มีความสังสมคุณความดีมาเพียงพอที่จะทำได้ จึงเป็นการกำจัดความทุกข์ ซึ่งมีในเรื่อง สิวลาติ และการกำจัดทุกข์นี้เป็นวิธีการตัดความทุกข์เพราะความรักให้หมดไปจากตนได้

อย่างไรก็ตาม การคลายทุกข์ที่กล่าวมาทั้งหมดเป็นวิธีการคลายทุกข์ที่ผู้เขียนประยุกต์มาจาก หลักธรรมที่ว่าด้วยกิจที่ควรทำในอริยสัจ 4³⁸ คือ

1. กำหนดรู้ทุกข์ คือ ควรศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจชัดเจนตามสภาพที่เป็นจริงได้แก่การทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตของปัญหา
2. ละสมุทัย คือ กำจัด ทำให้หมดไป ได้แก่การแก้ไขกำจัดต้นตอของปัญหา
3. ทำให้แจ้งนิโรธ หมายถึง เข้าถึง หรือบรรลุ ได้แก่การเข้าถึงสภาวะที่ปราศจากปัญหา บรรลุจุดหมายที่ต้องการ
4. เจริญมรรค ได้แก่ ควรฝึกอบรม ลงมือปฏิบัติ กระทำวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย ได้แก่ การลงมือแก้ไขปัญหา

นักเขียนนวนิยายอิงพุทธศาสนา มีแนวคิดที่ สิวลาติแห่งการลดทุกข์ มีแทรกอยู่ในหลักคำสอนทางพุทธศาสนา ดังนั้นวิธีการคลายความทุกข์ที่ผู้เขียนนำเสนอในนวนิยายทุกเรื่องที่กล่าวมา แม้จะมีวิธีการที่แตกต่างกันออกไป แต่ก็สามารถสงเคราะห์หรือรวมเข้าในหลักที่ว่าด้วย กิจที่ควรทำในอริยสัจ 4 นี้ได้ทุกเรื่อง

3.3 สัมมาทิฎฐิ

ความหมายของคำนี้ เป็นที่รู้จักกันดีโดยทั่วไปอยู่แล้ว คือหมายถึง ความเห็นที่ถูกต้อง แท้จริง ความหมายของสัมมาทิฎฐิในหลักธรรมทางพุทธศาสนา กินความกว้างไปถึง ไตรลักษณ์ และหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับความเห็นถูกและเห็นผิดในสิ่งต่าง แต่ในนวนิยายอิงพุทธศาสนาส่วนมากนักเขียนจะหมายถึงความเห็นที่ถูกต้องเป็นหลักสำคัญในการบังคับทิศทางของชีวิตให้เป็นไปในทางที่ถูกต้อง ไม่ตกไปในทางที่ผิดและเกิดโทษแก่ตนเอง นักเขียนนวนิยายอิงพุทธศาสนาให้ความสำคัญในหลักธรรมข้อนี้ ดังจะเห็นได้ว่าในบทสนทนาของตัวละครในนวนิยายทุกเรื่องมีการอธิบายความหมายของ สัมมาทิฎฐิ โดยตรงและโดยอ้อมสอดแทรกอยู่ในนวนิยายอิงพุทธศาสนา ดังจะกล่าวตามลำดับเรื่องดังนี้

เรื่องใต้ร่มกาสาวพัสตร์ นักเขียนได้นำเสนอว่า การที่อหิงสกะมาณพ หลงเชื่อคำแนะนำที่ผิด ๆ ของอาจารย์ออกไปฆ่าคนจนถึงขั้นจะฆ่ามารดาของตนให้ครบ 1000 คน เป็นสิ่งที่ผู้เขียนต้องการนำเสนอสัมมาทิฎฐิที่เกี่ยวกับความเห็นที่ถูกต้องในเรื่องของความเห็นผิดตามคลองธรรมเพราะไม่มีวิชา

³⁸ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2528).

ใด ๆ ที่จะต้องอาศัยการฆ่าคนมาเป็นพื้นฐานในการเรียนเป็นการกล่าวถึงมิจฉาทิฎฐิคือความเห็นที่ผิดก่อน จากนั้นนักเขียนได้ปูทางให้ตัวละครเดินไปสู่ความเห็นที่ถูกต้องคือการปฏิบัติตนตามคลองธรรมคือเมตตากรุณาต่อผู้อื่นและผลที่ได้รับคือความสำเร็จคุณธรรมสูงสุดในพุทธศาสนานั้นคือนิพพาน

นักเขียนได้นำเสนอหลักสัมมาทิฎฐิเกี่ยวกับความเชื่อว่า ความเชื่อเก่า ๆ บางอย่างเป็นมิจฉาทิฎฐิ ก็เป็นความเชื่อที่ผิด ๆ และชี้แนะสัมมาทิฎฐิคือความเชื่อที่ถูกต้องแทนเพื่อประกอบกับหลักสัมมาทิฎฐิของตัวละครสำคัญ ดังตัวอย่างการยกมิจฉาทิฎฐิเกี่ยวกับความเชื่อในเรื่องการล้างบาปเพื่อเปรียบเทียบกับความเชื่อที่ อหิงสกาณพ เคยหลงคิดว่ามีวิชาที่จะเรียนได้ด้วย การฆ่าคนที่ว่า

“...นั่นคือแม่คงคาสวรรค์สายเดียวกับแม่น้ำนี้ เป็นคงคาซึ่งหล่อเลี้ยงเทวาและมนุษย์ ให้เป็นอยู่อย่างมีความสุข เป็นคงคาซึ่งพระศิวะผู้เป็นเจ้าทรงไว้ด้วยพระเศียร เพื่อให้กระแสน้ำลงไม่ท่วมมนุษย์โลก และเป็นคงคาศักดิ์สิทธิ์อันผู้ลงสรลงสนานกายอาจพันบาปได้” “ดูก่อนท่านผู้บำเพ็ญพรต ! ข้อนี้จะเป็นจริงเพียงไรจงยกไว้ พระศาสดาของข้าพเจ้าทรงแสดงว่า กาย วาจา นั้นจะทำให้สะอาดได้ก็ด้วยน้ำคือศีล ซึ่งลงอาบได้ โดยไม่ทำให้ผู้อาบมีกายเปื่อย ผู้รักษาศีลเว้นจากความประพฤติชั่วทางกายชื่อว่าสะอาด เว้นจากความประพฤติชั่วทางวาจา ชื่อว่ามีวาจาสะอาด...”³⁹

เรื่องพุทธจริยา ในลักษณะเดียวกัน พระสิทธัตถะ ก็มีการนำเสนอหลักสัมมาทิฎฐิในลักษณะเดียวกัน คือความเชื่อเกี่ยวกับการบูชาัญญ การนำสัตว์มาฆ่าเพื่อบูชาเทพเจ้าเป็นสิ่งผิด พระสิทธัตถะ มีความเห็นว่า การครองบถลั้งก็เป็นความคิดที่ผิด หรือเป็นมิจฉาทิฎฐิ เพราะยังวนเวียนอยู่กับการเวียนว่ายตายเกิดไม่มีที่สิ้นสุด พระสิทธัตถะมีความเห็นว่า บรรพชาเป็นความถูกต้องจึงละบถลั้งก็ออกมาบำเพ็ญเพียรเพื่อนำสัตว์โลกข้ามสู่ความสิ้นทุกข์ ก่อนที่จะตรัสรู้ พระองค์ได้เดินเข้าไปยังแคว้นมคธของพระเจ้าพิมพิสาร ขณะนั้นกำลังมีการนำแกะไปฆ่าเพื่อบูชาัญญ พระสิทธัตถะ ได้แสดงความเห็นที่ถูกต้องแทนความเห็นผิดที่ยึดถือกันมาตลอดทำให้กษัตริย์ พราหมณ์ นักบวชและประชาชนที่มาดูการบูชาัญญมีความเห็นที่ถูกต้องเลิกการฆ่าสัตว์เพื่อบูชาัญญด้วยการตรัสว่า

“หากเคราะห์นั้นมีอยู่ การกำจัดเคราะห์ร้ายของตน โดยวิธีปล้นเอาชีวิตของสัตว์อื่นมารับแทนนั้น ไม่มีทางจะหมดเคราะห์ได้ มีแต่จะเพิ่มเคราะห์มากขึ้นเพราะการกระทำนั้นเป็นบาป และบาปย่อมเพิ่มเคราะห์ร้ายแก่บุคคลผู้ทำทุกครั้งไปเสมือนการเสพสิ่งอันเป็นพิษ สิ่งนั้นย่อมลงไปสะสมอยู่ในร่างกายทุกครั้งที่เสพ...”⁴⁰

³⁹ สุชีพ ปุญญานุภาพ, ใต้ร่มกาชาดโพธิ์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2522), หน้า 113.

⁴⁰ วศิน อินทสระ, พุทธจริยา (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2522), หน้า 115.

ในการเดินทางไปโปรดสัตว์โลกของ พระพุทธเจ้า หลังจากการตรัสรู้แล้ว พระพุทธเจ้าได้เสด็จเดินทางไปแสดงหลักธรรมที่ถูกต้องแก่ยะสมาท ที่เกิดความเบื่อหน่ายในความเป็นอยู่ของตนเองที่ต้องอยู่กับนางบำเรอเป็นจำนวนมาก จึงเดินรำพึงว่า “นี่ชัดช้องหนอ ที่นี้วุ่นวายหนอ” ไปพบกับพระพุทธเจ้า พระองค์ได้แสดงความเห็นที่ถูกต้องแก่เขาในเรื่องของความไม่เป็นที่เที่ยงแท้ของสังขารทำให้เขาได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ จากนั้นได้ไปทำลายความเชื่อของชฎิลที่นับถือพญานาคหรืองูและบูชาไฟเป็นสรณะ พระพุทธเจ้าได้แสดงให้ชฎิลเกิดความเห็นที่ถูกต้องโดยการเปรียบเทียบไฟภายนอกกับไฟภายใน ไฟภายนอกคือไฟที่หุงต้มอาหารเป็นต้นที่ว้าวร้อน ยังไม่ร้อนเท่าไฟในร่างกายคน นอกจากนี้จะสอนให้ละการบูชาที่ผิดๆ แล้วยังสอนให้ละหรือให้ดับไฟภายในอีกด้วย

“เพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์ ทั้งสองประการนี้หละมาเผาให้ร้อนสาวกของพระอรหันต์ผู้ได้ฟังแล้วเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในสิ่งทั้งปวงมีตาและรูปเป็นต้น เพราะกลัวร้อน เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อละความกำหนดยินดี จิตก็จะหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น...”⁴¹

การไหว้ทิศถือว่าเป็นความเชื่อที่ผิด เป็นการไหว้ที่ไม่เกิดประโยชน์อันใด พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนถึงกาลมาตย โดยชี้ให้เห็นว่าการไหว้ทิศภายนอกไม่มีประโยชน์และสอนให้ไหว้ทิศภายในซึ่งจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนในแง่ของการปฏิบัติ ทิศที่พระพุทธเจ้าหมายถึงคือ ทิศ 6 คือทิศเบื้องหน้า หมายถึงบิดามารดา ทิศเบื้องขวาหมายถึงครูอาจารย์ ทิศเบื้องหลังหมายถึงบุตรและภรรยา ทิศเบื้องซ้ายหมายถึงมิตร ทิศเบื้องล่างหมายถึงผู้ได้บังคับบัญชา และทิศเบื้องบนหมายถึงสมณพราหมณ์ในศาสนาที่ตนนับถือเป็นการแทรกสัมมาทิฐิเกี่ยวกับข้อปฏิบัติของคนซึ่งสื่อถึงความเชื่อที่ผิดหลักพุทธศาสนาในปัจจุบันด้วย

นวนิยายเรื่องนี้เป็นการนำเสนอหลักสัมมาทิฐิของพระพุทธเจ้า โดยที่ผู้เขียนชี้ว่าพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นเพื่อลบล้างความเห็นที่ผิดต่างๆ ที่เคยมีมาก่อนแล้ว และสร้างความเห็นที่ถูกต้องแทน จะเห็นว่าไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะเสด็จไปในที่แห่งใด พระองค์ได้แสดงหลักสัมมาทิฐิแก่ผู้คนที่อยู่ในที่นั้น ๆ ทุกครั้งไป

เรื่องลุ่มน้ำนมมหา ผู้เขียนได้แสดงให้เห็นว่า คนเราบางทีความมักใหญ่ใฝ่สูงอาจทำให้บุคคลทำในสิ่งที่ผิด อย่างเช่นการที่ตัวละครสำคัญคืออรรถนิรัต ปฏิเสธที่จะยอมรับหญิงชายชราขอทานเป็นมารดาบิดาจัดเป็นความเห็นที่ผิดคือมิจฉาทิฐิ ส่วนการที่พระราชชาติทรงลงโทษไม่ให้เขารับตำแหน่งบัณฑิตประจำราชสำนักและเขายอมรับผิดจัดเป็นความเห็นที่ถูกต้องตามคลองธรรมข้อกตัญญู

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

บุคคลควรเอาชนะความมักใหญ่ใฝ่สูงด้วยการยอมรับความเป็นจริง เพราะการไม่ยอมรับในสิ่งที่ถูกต้อง ย่อมเกิดผลร้ายตามมาทุกครั้ง

เนื้อเรื่องต่อมาคือการที่ตัวละครสำคัญสามารถกลับตนเป็นคนดี มีความขยันอดทนทำหน้าที่ ตามที่ได้รับมอบหมายจนสามารถยกตนเองขึ้นถึงตำแหน่งรองเสนาบดี โดยที่เสนาบดีคนปัจจุบัน ต้องการให้ อัดถนิรต์ดำรงตำแหน่งเสนาบดีแทน แต่เขาขอให้เสนาบดีอยู่ในตำแหน่งอีก 7 ปี จึงจะยอมรับตำแหน่ง เป็นการแสดงความมีคุณธรรมความไม่หลงอำนาจของตัวอัดถนิรต์เอง อัดถนิรต์ตั้งอยู่ใน ความเห็นที่ถูกต้องคือสัมมาทิฐิ โดยยึดหลักธรรมทางพุทธศาสนาใช้ในการบริหารบ้านเมือง เรียกว่า สัมมาทิฐิส่งผลให้เขาได้ก้าวขึ้นมาสู่ตำแหน่งที่สูง ถือเป็นความสำเร็จของชีวิตด้วยสัมมาทิฐิคือความ เห็นชอบ อีกทั้งยังได้เป็นกำลังในการอุปถัมภ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพราะมีความเห็นว่า ในทุก ๆ ที่ที่พุทธศาสนาผ่านไป สามารถลบล้างความเห็นที่ผิดๆ เดิมไปได้

เรื่องเชิงผาหิมพานต์ ตัวละครสำคัญคืออาจารย์ฉันทสุกะ ได้เดินตามหลักสัมมาทิฐิมาตั้งแต่ต้น คืออาจารย์ฉันทสุกะ ผู้เป็นโอรสภคินิรยัศวิน ได้เข้ามาศึกษาในสำนักครูวิสวามิตรแล้ว ได้รับธนูพิเศษจากอาจารย์ แม้จะชนะแต่ไม่ยอมรับตำแหน่งเพราะเห็นว่าเป็นชัยชนะที่ไม่ขาวสะอาด กลับไปเรียนวิชาอื่นเพิ่มเติมแล้วกลับไปประลองใหม่ได้รับชัยชนะอีกจึงยอมรับตำแหน่ง หลังจากนั้น ตัวละครยังได้ใช้หลักสัมมาทิฐิในการแก้ปัญหาคือ ไม่ฆ่าคนที่ เป็นศัตรูแต่ปลุกฝังสัมมาทิฐิให้แก่ศัตรู กลับใจเป็นคนดีเดินตามทางที่ถูกต้อง การที่ตัวละครสำคัญสละตำแหน่งภคินิรยัศวินก็จัดเป็นสัมมาทิฐิ อย่างหนึ่งคือสัมมาทิฐิในเรื่องของความเห็นทุกข์ เนื่องจากตนมีความเห็นว่าการยึดติดในตำแหน่งเป็น ทุกข์จึงละตำแหน่งที่อาจจะก่อให้เกิดความทุกข์ แม้ว่าจะปกครองอย่างไรแต่หากเทียบกับตำแหน่ง ของอาจารย์สำนักครูวิสวามิตรแล้วความทุกข์อาจจะน้อยกว่า

นอกจากนักเขียนจะนำเสนอหลักสัมมาทิฐิโดยสื่อผ่านเนื้อเรื่องทั้งหมดแล้ว ยังใช้ตัวละคร ที่มีการปลุกฝังความเห็นที่ถูกต้องหรือสัมมาทิฐิกันมาเป็นลำดับตั้งแต่อาจารย์ของอาจารย์ฉันทสุกะเอง ก็อบรมสั่งสอนให้ฉันทสุกะตัวละครสำคัญยึดมั่นในสัมมาทิฐิ อย่างปล่อยให้สิ่งใดมาทำให้ตนเองตก ไปสู่มัจฉาทิฐิหรือความเห็นที่ผิด ๆ อย่างที่อาจารย์ฉันทสุกะสั่งสอนศิษย์ที่มักจะมีเรื่องทะเลาะกัน ว่าให้ละความโกรธ เพราะความโกรธอาจก่อให้เกิดความเข้าใจที่ผิดได้และเพราะมีอกุศลธรรมอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นจากความโกรธนั้น อีกทั้งยังได้อ้างถึงหลักสัมมาทิฐิในพุทธศาสนาอีก คือกล่าววว่า พระพุทธเจ้าทรงยอมรับว่าศาสดาอื่นตรงกับพระองค์ และพระองค์รับรองว่าถูกต้องก็มี กล่าวไม่ตรงกัน ก็มี ในข้อที่ไม่ตรงก็ยกไว้ จะพูดเฉพาะข้อที่ตรงกัน ข้อใดตามที่พระองค์ตรัสว่าควรละข้อใดที่พระองค์ ตรัสว่าควรบำเพ็ญอันอาจตรงกับคำกล่าวของศาสดาอื่น ๆ นั้นแลพระองค์เคยทรงเชิญชวนให้พิสูจน์ ให้

ตรวจสอบ ให้พิจารณาว่าใครจะปฏิบัติได้ตามที่พูดคือละข้อที่ควรละ บำเพ็ญข้อที่ควรบำเพ็ญ⁴² การพิจารณาถึงสิ่งที่ผิดถูกตามคำกล่าวนี้ ตรงกับพฤติกรรมตลอดทั้งเรื่องของตัวละคร ที่ยึดถือในหลักสัมมาทิฐิ

อีกอย่างหนึ่ง การถือฤกษ์ยามเป็นความเห็นที่ผิด แม้จะมีประโยชน์ในแง่ของพิธีกรรม แต่การถือเรื่องโชคลาง อาจจะคล้ายคลึงกับเรื่องกรรมบันดาล พุทธศาสนามีได้ยึดถือในสิ่งเหล่านี้ เพราะถือว่าฤกษ์จะดีหรือมงคลดีนั้นอยู่ที่ความถูกต้อง ความพอเหมาะพอควรในเรื่องของกาละเทศะหรือสถานที่ และเวลานั่นเอง และความสุจริตกายวาจาใจเป็นสำคัญ เหมือนกับที่ อาจารย์ฉันทสุกะ สอนศิษย์ว่า

“...ฤกษ์งามยามดีนั้น ขึ้นอยู่แก่การทำความดี การประพฤติสุจริต เพราะฉะนั้น สุจริตกาย วาจา ใจ จึงทำเวลาเช้า เทียง และเย็นให้เป็นเช้า เทียงและเย็นที่ดี บุคคลที่ทำการต่าง ๆ ผิดธัมมะ ไม่รู้จักวิธีที่ถูกต้องก็เปรียบเหมือนคนรีดนมโคจากเขาโค...”⁴³

ในนวนิยายเรื่องกองทัพธรรม ลักษณะของการสื่อเรื่องสัมมาทิฐิของนวนิยายเรื่อง ซึ่งเป็นเรื่องราวเกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล คือประเด็นที่ว่าสังกมอินเดียตอนนั้นยังคุกรุ่นไปด้วยกลิ่นไอของสงคราม เจ้าผู้ครองแคว้นต่างๆ มีความเห็นที่ผิดๆ คิดแต่จะโจมตีเอาแคว้นอื่นมาไว้ในปกครองของตนเอง แต่ตัวละครสำคัญคือสุรเสนะ ซึ่งมีบิดาที่เคยเห็นว่าการแย่งชิงบัลลังก์เหมือนกับพวกกาที่รุมจิกกินหนูเนาตัวหนึ่งจึงสละบัลลังก์เสีย เมื่อมาชี้อาชีพพ่อค้าก็ได้สั่งสอนให้บุตรคือ สุรเสนะตั้งอยู่ในความถูกต้องประกอบสัมมาชีพ โดยสุจริตจนได้รับการแต่งตั้งให้เป็นกษัตริย์ครองกรุงอโยธยาเมืองหลวงแคว้นโกศลตอนใต้ แต่นโยบายของ พระเจ้าสุรเสนะ เป็นนโยบายสัมมาทิฐิไม่คิดที่จะรุกรานแคว้นอื่น แต่พัฒนาแคว้นของตนจนกลับสภาพจากเมืองที่เกือบจะร้างเป็นเมืองที่เจริญรุ่งเรืองจนเป็นที่หมายปองของกษัตริย์ผู้เป็นมิจฉาทิฐิที่ได้ยกทัพมาตีหลายครั้งแต่ต้องพ่ายแพ้กลับไปเพราะความเห็นผิดของตนเอง คิดว่าเมืองเล็กๆ อย่างอโยธยาจะโจมตีเอาได้ง่ายๆ ผู้มีมิจฉาทิฐิย่อมขาดความรอบคอบเมื่อขาดความรอบคอบก็ต้องพ่ายแพ้แก่บุคคลที่เป็นตัวแทนของสัมมาทิฐิ มีตัวละครอีกหลายตัวที่ตกเป็นเหยื่อของมิจฉาทิฐิเช่น นักเลงสกา และบุตรนายดาบ ผลสุดท้ายก็ต้องได้รับโทษแห่งมิจฉาทิฐิของตน

กองทัพธรรมเปรียบเหมือนกองทัพของสัมมาทิฐิที่แผ่ไปทั่วแคว้นต่าง ๆ ในอินเดียยุคพุทธกาลซึ่งเปรียบเหมือนกับการเดินทางธรรมะหรือธรรมชาตรา ผิดกับการเดินทางของกองทัพทหารซึ่งมีมิจฉาทิฐิเป็นหลัก กองเกวียนของธนิยะบิดาของสุรเสนะ เหมือนกับกองทัพธรรมที่เดินทางไปไหนมีแต่สร้างความคิดเห็นที่ถูกต้องแก่เหล่าโจรที่มุ่งจะปล้นเอาสินค่าโดยที่ไม่ยอมทำการงานอื่น และเมื่อพ่ายแพ้

⁴² สุชีพ ปุญญานุภาพ, เจริญผาหิมพานต์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศยาม, 2535), หน้า 123.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 90.

แล้วก็ได้รับการปลุกฝังสัมมาทิฐิกลับไป สุรเสนาะตั้งตนอยู่ในหลักสัมมาทิฐิคือประพฤติดนอยู่ในความถูกต้องผลดีต่างๆ จึงเกิดขึ้นกับตนโดยตลอด

เนื่องจากนวนิยายเรื่อง แสงเทียน เป็นการสนทนากันแล้วอ้างถึงเรื่องราวต่างๆ หลักสัมมาทิฐิจึงอยู่ในเรื่องที่ว่าละครยกมาเล่นนั่นเอง โดยเฉพาะเรื่องราวที่มองชีวิตผิดพลาดไปด้วยความไม่เข้าใจของตนเอง ความหลงมัวเมาไม่รู้เท่าทันกิเลสตัณหาของตนทำให้ตัวละครได้รับความทุกข์ ตัวอย่างเช่นหญิงสาวคนหนึ่งได้แต่งงานกับนักเลงการพนันเพราะหลงผิดคิดว่าเขาเป็นคนดี สุดท้ายก็ถูกทุบตีเพื่อแย่งเอาเงินทองไปดื่มสุราและเล่นการพนัน เรื่องของสุมนะ พระภิกษุที่หลงเพลิดเพลิดอยู่กับความรักที่เป็นกามตัณหาสุดท้ายก็ถูกคนรักหักหลังต้องเผชิญกับความทุกข์จวบจนได้มาบวชในพุทธศาสนา เท่ากับนักเขียนมีความเห็นว่าการปฏิบัติธรรม เป็นหลักสัมมาทิฐิสำหรับมนุษย์ทุกคนเปรียบเหมือนแสงเทียนที่เป็นแสงสว่างนำทางไปสู่จุดหมายที่มี

“ทุกคนควรปลุกฝังความดี คือทั้งปลูกทั้งฝังทีเดียว ให้มีอหยาศัยสะอาดรักความดีเหมือนรักชีวิตของตน เมื่อคนประพฤติกความดี ประพฤติธรรม ธรรมก็คุ้มครองคน เมื่อคนละเมิดธรรมเหยียบย่ำธรรม ธรรมก็ไม่คุ้มครองคน ความเดือดร้อนที่เกิดจากการเหยียบย่ำธรรมละเมิดธรรมนั้นเป็นผลสะท้อนที่มนุษย์ได้รับอยู่อย่างน่าเห็นใจเป็นที่สุด แต่เขาไม่ทราบหรือเฉลียวใจถึงต้นเหตุอันนี้เลย มัวมาแก้กันที่ปลายเหตุ จึงแก้ไม่ตกไม่หลุดยังแก้ยิ่งรุงรังมากขึ้นทุกที ความดีหรือธรรมเท่านั้นจะแก้ปัญหาทุกสิ่งทุกอย่าง⁴⁴

รวมความว่า ที่คนเราเห็นผิด เพราะหลงมัวเมาในสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมาต้องใช้แสงธรรมซึ่งนำจึงจะบรรเทาให้เบาบางลงได้ เพราะความเชื่อเรื่องสัมมาทิฐินั้นยังเกี่ยวเนื่องไปถึงความทุกข์ความสุขได้ด้วยเช่นกัน เพราะถ้าบุคคลอยู่ด้วยสัมมาทิฐิ ความสุขก็ตามมา ผิดกับคนที่อยู่ด้วยมิจฉาทิฐิ ความทุกข์ก็จะตามมาเช่นกัน เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการกระทำที่นักเขียนชี้ให้เห็นถึงความเห็นที่ถูกต้องหรือหลักสัมมาทิฐิ

“...พระศาสดาตรัสไว้ว่า “คนพาลย่อมมองเห็นการกระทำชั่วมีรสหวานปานน้ำผึ้ง เมื่อความชั่วนั้นยังไม่ให้ผล เมื่อใดความชั่วนั้นให้ผล เขาย่อมเดือดร้อนถึงความทุกข์ทรมานปานไฟลน ฝ่ายคนดีมองเห็นการกระทำดีเป็นเรื่องต้องทนทรมานยุ่งยากและเหน็ดเหนื่อย ในเมื่อกรรมดีนั้นยังไม่เสียดผล เมื่อกรรมดีให้ผล เขาย่อมได้รับความสุขความเจริญ ประสบรสหวานแห่งชีวิตประดุจน้ำผึ้ง”⁴⁵

⁴⁴ วติน อินทสระ, แสงเทียน (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2522), หน้า 350.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 100.

เรื่องธรรมดา ความขัดแย้งกันระหว่างตัวละครที่เป็นบิดากับแม่ของตัวละครสำคัญสัมพันธ์กับหลักสัมมาทิฐิที่นักเขียนนำเสนอ การที่ตัวละครสำคัญคือโชติมันต์ มีบิดาเป็นคนนับถือศาสนาเซน ซึ่งเป็นนักบวชเปลือยยึดถือหลักที่ว่าคนที่สามารถจะได้ทุกสิ่งจัดเป็นอรหันต์ที่แท้ (แต่พุทธศาสนาถือว่าการปกปิดสิ่งที่ควรปกปิดเป็นความถูกต้อง) มารดานับถือศาสนาพุทธ ในระหว่างนี้ตัวลูกอยู่กึ่งกลางระหว่างทางที่ผิดกับทางที่ถูก แต่เมื่อได้มาศึกษาในกรุงราชฤทธิได้มองโลกอย่างกว้างขวาง ได้รับคำแนะนำที่ถูกต้องจากท่านรามесวรรผู้เป็นญาติกับมารดาได้ศึกษาคำสอนจากพระสงฆ์สัมมาปฏิบัติจึงรับเอาการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องมาปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เมื่อชีวิตก้าวเดินตามเส้นทางของสัมมาทิฐิทำให้โชติมันต์ได้เปลี่ยนสถานะตัวเองเป็นผู้บริหารแคว้นปัญญาละ

ลักษณะของ โชติมันต์ในนวนิยายเรื่องนี้ มีส่วนคล้ายคลึงกับตัวละครอย่างอัตถนิรัต ในเรื่องลุ่มน้ำนมมหา และสุรเสนะ ในนวนิยายเรื่องกองทัพธรรม คือการยึดถือปฏิบัติในหลักศีลธรรม โดยมีผู้ชี้แนะในหลักสัมมาทิฐิ ให้ดำรงในสิ่งที่ถูกต้อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความเห็นผิดในเรื่องของสังขารร่างกายที่คิดว่าขันธ 5 เป็นของเที่ยงแท้ ในเรื่องความรักที่ว่า ความรักจะมีแต่ความสุขอย่างเดียว ในเรื่องของการรับผลของกรรม ซึ่งผู้เขียนกำหนดให้มีผู้คอยปลูกฝัง ความเชื่อเรื่องสัมมาทิฐิลงไปในตัวละคร อย่างเช่น โชติมัน มีแม่คอยชี้แนะให้ยึดหลักความเพียรเพื่อความสำเร็จมีท่านรามесวรร สอนให้ยึดหลักศีลธรรมความเอื้อเฟื้อ การให้อภัย ฤทธิสันตะบาทคอยชี้แนะในเรื่องของความสันโดษยินดีในสิ่งที่ตนมี สอนให้เข้าใจในเรื่องความไม่เที่ยงแท้ของขันธ 5 ทั้งหมดรวมเป็นคุณธรรมประจำใจของ โชติมันต์ให้ก้าวไปสู่ความสำเร็จในชีวิต

การขาดผู้ชี้แนะให้เข้าใจในเรื่องของความเห็นที่ถูกต้องคืออย่างไร ทำให้พระเจ้าอโศก ในเรื่องจอมจักรพรรดิอโศกต้องหลงไปกับความผิดจนถึงขั้นยากเกินที่จะถ่ายถอน การฆ่าพระญาติเพื่อความเป็นกษัตริย์ของเจ้าชายอโศก เรียกว่าเป็นการจมอยู่ในห้วงน้ำแห่งมิจฉาทิฐิมาดั้งแต่แรก เป็นมิจฉาทิฐิที่เกิดขึ้นเพราะความกดดันในวัยเด็กพระองค์ถูกความอยากที่เป็นภวทัศนหาคอบงำ คือความอยากเป็น โนนเป็นนี่ ความอยากของพระองค์จัดเป็นความอยากที่เกินขอบเขตความเห็นที่ผิดของพระองค์คือเห็นว่าการได้ครอบครองแผ่นดินทั้งหมดไว้ในอำนาจคือความสุข แต่แท้จริงการกระทำเช่นนี้เป็นความทุกข์ตั้งแต่เริ่มทรงดำริแล้ว

หลังศึกครั้งสุดท้ายที่แคว้นกาลิงคะ ความสำนึกเริ่มต้นเกี่ยวกับความผิดชอบชั่วดีได้บังเกิดขึ้นแก่พระองค์นั่นคือความสลัดใจ เมื่อเกิดความโศกสลัดใจแล้วพระองค์ได้ผู้ชี้แนะไปสู่สัมมาทิฐิคือพระโมคคัลลีสุนทรติสสเถระซึ่งเป็นเรื่องทำนองเดียวกับได้ร่มกาสาวพัสตร้นั่นเอง ความสำนึกที่เป็นความถูกต้องของพระองค์คือการตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ขอมเสียดสละทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อพสกนิกรและพระศาสนา ความสุขเกิดขึ้นเมื่อพระองค์ทรงมีความดำริว่าสิ่งนี้คือสิ่งที่ถูกต้อง การฆ่าคนเพื่อความเป็น

ใหญ่เมื่อก่อนคือความเห็นคิด ทำให้พระองค์สามารถอยู่ได้อย่างเป็นสุขพอสมควร หลังจากที่ได้รับความเห็นที่ถูกต้องหรือสัมมาทิฐิจาก พระโมคคัลลีบุตรติสสะเถระ แล้ว

เรื่องพระอานนท์พุทธอนุชา การสื่อความหมายของสัมมาทิฐิคือ เนื่องจากพระอานนท์อยู่ใกล้ชิดกับพระพุทธเจ้าตลอดเวลาในช่วงที่พระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ทำให้ชีวิตในสมณวิสัยของพระอานนท์ ดำรงอยู่ในหลักสัมมาทิฐิตลอดเวลา กล่าวได้ว่าพระอานนท์ เป็นแบบอย่างของบุคคลผู้ต้องการจะดำรงอยู่ในหลักสัมมาทิฐิ คือความเห็นของพระอานนท์ในทุก ๆ เรื่องจัดเป็นสัมมาทิฐิ ความคำริชของพระอานนท์เป็นสัมมาสังกัปปะ การเจรจาที่ไพเราะของพระอานนท์ จัดเป็นสัมมาวาจา การกระทำของพระอานนท์ทุกอย่างเป็นสัมมากรรมันตะ การดำรงอยู่ในภาวะแห่งสมณะของพระอานนท์ ที่มีการบิณฑบาตเลี้ยงชีพเป็นสัมมาอาชีวะ ความเพียรในการประพฤติธรรมเพื่อความหลุดพ้นเป็นสัมมาวายามะ ความที่พระอานนท์มีความระลึกรับในเรื่องราวต่าง ๆ จัดเป็นสัมมาสติความเพียรตั้งใจทำสมาธิในการปฏิบัติสมณธรรมจัดเป็นสัมมาสมาธิ รวมความแล้วก็คือพระอานนท์เถระชิดหมั่นในหลักคำสอนของมรรคมืองค์ 8 ซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญในพุทธศาสนา

นอกจากนี้ยังมีหลักสัมมาทิฐิเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำแก่พระอานนท์เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความรู้อีกทอดหนึ่งว่า หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้านั้นไม่ใช่มีไว้เพื่อบูชา แต่มีไว้เพื่อปฏิบัติ การบูชานั้นให้ผลไม่เท่ากับการปฏิบัติ ด้วยความที่พระอานนท์อยู่ใกล้ชิดกับพระพุทธเจ้าทำให้ได้รับหลักสัมมาทิฐิจากพระพุทธเจ้าทุกประการ ไม่ว่าจะเป็นความประพฤติทางกาย พระอานนท์ก็มีจริยวัตรที่น่าเคารพสรรเสริญ ในด้านวาจาพระอานนท์ก็เป็นผู้ที่มิวาจาไพเราะ ในด้านความเข้าใจเรื่องความเห็นที่ถูกต้องหรือสัมมาทิฐิ พระอานนท์ก็รับมาจากพระพุทธเจ้าอีกทั้งยังสามารถถ่ายทอดแก่ผู้อื่นได้เป็นอย่างดี อย่างเช่นในการให้โอวาทแก่นางภิกษุณีโกกิลลา พระอานนท์ก็สามารถถ่ายทอดเรื่องความเป็นอนิจจังของชีวิตแก่นางเพื่อมิให้นางหลงในสิ่งที่คิดๆ จิตใจของพระอานนท์ยึดมั่นอยู่ในหลักสัมมาทิฐิ จะเห็นได้ว่าภายหลังจากการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า พระอานนท์ได้เที่ยวจาริกไปเพื่ออบรมสั่งสอนในเรื่องของความเห็นที่ถูกต้องในการดำเนินชีวิต ไม่ว่าจะเป็นหน้าที่การทำงาน ความทุกข์ที่เกิดจากความรัก ความไม่เที่ยงแท้ของสภาพร่างกาย สามารถทำให้บุคคลทั่วไปหันมาเข้าใจในสิ่งที่ถูกต้อง เรียกว่าพระอานนท์ ทำหน้าที่ของพระสาวกผู้ชี้นำสัมมาทิฐิได้เป็นอย่างดี

เรื่องชีวิตนี้มีอะไรและภาพจำลองชีวิต ความเห็นที่ถูกต้องของ อริสโตฟา บุตรนักปรัชญากรีกคนนี้เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับชีวิตรักที่หมกหมุ่นอยู่แต่กับคน ๆ เดียว ความทุกข์ได้บังเกิดกับเขานานาประการเพราะวิ่งตามความรักที่เป็นกามตัณหา เขาหาวิธีการกำจัดความรักที่มีต่อองค์หญิง เอเธนาด้วยการคบหญิงคนใหม่ แต่วิธีนี้ก็เป็นการคิดพลาดอีกเพราะเป็นการหลอกตัวเอง เมื่อทราบว่าเขาหญิงป่วยต้องประกาศถอนหมั้นจากหญิงคนหนึ่งเพื่อเจ้าหญิงทรงมีพระอาการดีขึ้น วิธีที่เขาปฏิบัติต่อมาคือการทำประโยชน์เพื่อสังคมตามคำสอนของท่านอาจารย์นาโต และเมื่อเกิดความดีมากขึ้นเขาก็สามารถลืม

เรื่องของความรักลงได้ ในที่สุดก็ได้มาศึกษาพระพุทธศาสนาที่ประเทศอินเดีย ได้บวชเป็นพระภิกษุถือเป็นทางที่ถูกต้องที่เขาตั้งใจไว้ตั้งแต่เริ่มได้รู้เรื่องราวเกี่ยวกับพุทธศาสนาจากอาจารย์มาได้

การผูกเรื่องให้ตัวละครเดินทางไปตามหลักสัมมาทิฐิของผู้เขียน คือการชักนำผู้อ่านให้รับรู้เรื่องราวก่อนการที่จะได้เดินทางไปอุปสมบทเป็นพระภิกษุที่ประเทศอินเดียของ อริสโตฟา ในตอนต้น ชีวิตของเขาเหมือนกับเดินทางอยู่ในวังวนของมิจจาทิฐิ ความรักความหลงที่มีต่อองค์หญิงชกนาให้เขาดกลงไปในห้วงแห่งความทุกข์ ไม่มีความสุขที่แท้จริงจากความรักนั้นเลย แม้จะได้รับสุขสัมผัสจากองค์หญิง แต่เมื่อได้สัมผัสความสุขสงบจากการปฏิบัติธรรมแล้ว ความเห็นเกี่ยวกับชีวิตที่ถูกต้องจึงเกิดขึ้นแก่เขาว่าเมื่อก่อนนี้เขามัวเมาในวัยอายุและความรัก ชั้น 5 กิเลส และคณหารวมทั้งความเห็นผิดในเรื่องอื่นๆ ที่เป็นเรื่องของความคะนองในวัยหนุ่ม ความสุขจากสิ่งดังกล่าวไม่สามารถเทียบได้กับความสุขจากการปฏิบัติธรรมเลย ดังคำกล่าวในบทสนทนาตอนหนึ่งว่า

...สุขสัมผัสที่ข้าพเจ้าระเหิงหลงในครั้งนั้น เมื่อนำมาเทียบกับความสุขที่เกิดจากความสงบแล้ว โกลกกันมาก เทียบกันไม่ได้เลย สุขสัมผัสเป็นความสุขที่หยาบและเร่าร้อน กระวนกระวาย เพราะมีไฟคือราคะและโมหะอันเผากรุ่นอยู่ภายใน ส่วนความสุขที่เกิดจากความสงบนั้นเป็นความสุขที่เยือกเย็น ประณีตและละเอียดอ่อน สมแล้วที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ความสุขใด ๆ ที่จะยิ่งกว่าความสุขอันเกิดจากความสงบไม่มีเลย”⁴⁶

บุคคลผู้มีสัมมาทิฐิอย่าง พระธรรมทีโป หรือ อริสโตฟา นั้นสามารถชักนำให้ผู้อื่นเข้าถึงสัมมาทิฐิได้เช่นเดียวกับพระอานนท์เถระ เหมือนกับในตอนท้ายของเรื่องที่สรุปลงในสัมมาทิฐิว่า

“...ภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลพวกหนึ่งเกิดขึ้นในโลก เพื่อประโยชน์และความสุขแก่หมู่ชนเป็นอันมาก เพื่อประโยชน์สุขแก่โลก บุคคลพวกนี้คือ ผู้เป็นสัมมาทิฐิ มีความเห็นชอบ ชักจูงชนทั้งหลายให้เหินห่างจากความชั่วทุจริตแล้วให้ดำรงอยู่ในกุศลทุจริต ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประเภทนี้แล เกิดมาเพื่อประโยชน์และความสุขแก่โลก”⁴⁷

เรื่องลิลาวตี ประเด็นการนำเสนอเรื่องสัมมาทิฐิคือตัวละครอย่างลิลาวตีที่วิ่งตามหาความรักแบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นความเห็นที่ผิด การวิ่งตามความรักของลิลาวดีนอกจากจะวิ่งตามความทุกข์แล้วยังเป็นการวิ่งตามมิจจาทิฐิด้วย ลิลาวดีมีความเห็นผิดคิดว่าการได้อยู่กับคนรักเป็นความสุขแม้พระเรวัตตะจะปฏิเสธหลายครั้งเพราะต้องการจะตัดใจไปจากเธอ แต่ลิลาวดีก็ยังวิ่งตามความรักอย่าง

⁴⁶ วคิน อินทสระ, ชีวิตนี้มีอะไร (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2528), หน้า 463.

⁴⁷ วคิน อินทสระ, ภาพจำลองชีวิต (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2528), หน้า 467.

ข้ามภพข้ามชาติโดยประการที่กล่าวมา ในที่สุดก็ต้องทุกข์ใจจนกลายเป็นความเกลียด ซึ่งก็เป็นมัจฉาทิฎฐิอีกเช่นกันเพราะความเกลียดไม่ใช่วิธีการแก้ปัญหาที่ถูกต้อง แต่เมื่อได้มาฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทำให้นางบรรลุนิพพานขั้นสูงสุดคือพระอรหันต์จึงสามารถตัดความทุกข์ที่เกิดจากความรักได้โดยสิ้นเชิง

นอกจากนี้ตัวละครสำคัญฝ่ายชายคือพระเวรัตตะก็มีบทบาทในการอธิบายหลักสัมมาทิฎฐิ ตามหลักทางพุทธศาสนาด้วยเพราะท่านเป็นนักโศลกที่ฝึกปากกล้า สามารถรักษาสถานภาพของพุทธศาสนาไว้ได้หลายครั้งด้วยการนำเอาหลักทางพุทธศาสนาไปเทียบกับหลักของศาสนาอื่นเช่นเรื่อง การทำกรรมที่ศาสนาอื่นกล่าวว่าการกระทำทุกอย่างเป็นกรรมแม้กระทั่งไฟไหม้ก็เป็นกรรม แต่พุทธศาสนาเชื่อว่าไฟไหม้เป็นเพียงกริยาไม่ใช่กรรมซึ่งเปรียบเทียบกับการฆ่าสัตว์ของพระอรหันต์ซึ่งก็เป็นเพียงกริยาไม่ต้องรับผลเช่นเดียวกับไฟไหม้ที่ไฟไม่ต้องรับผลไปตกนรก แต่การฆ่าคนด้วยเจตนาต้องได้รับผล นี่คือสัมมาทิฎฐิที่เชื่อในผลของกรรมซึ่งจะมีขีดแจ้งในเรื่องของหลักกรรมหรือ การทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่วดังจะกล่าวในตอนต่อไป

เรื่องพ่อผมเป็นมหาพ่อผู้เป็นบิดาได้ป้อนอาหารคือหลักสัมมาทิฎฐิแก่ลูกด้วยการอบรมสั่งสอนไม่ให้ลูกหลงผิดในเรื่องต่างๆ เป็นการประยุกต์หลักสัมมาทิฎฐิให้เป็นเรื่องเกี่ยวกับค่านิยมในปัจจุบัน เช่นค่านิยมตะวันตกความเจริญแบบตะวันตก การกินอาหารแบบฝรั่ง การแต่งกายแบบฝรั่ง หรือการนิยมนักปราชญ์ตะวันตก สิ่งเหล่านี้มีทั้งที่ถูกและไม่ถูก เช่นค่านิยมที่ถูกชายชั้นชนกวีอังกฤษแต่ไม่ชอบกวีอย่างสุนทรภู่ซึ่งเป็นคนไทยด้วยกัน บิดาบอกว่าการที่ถูกจะนิยมนักปราชญ์ต่างประเทศนั้นไม่ถือว่าผิด แต่การเอนักปราชญ์เหล่านั้นมาทับถมคนไทยด้วยกัน เป็นสิ่งผิดควรรู้จักวิธีจำแนกให้ถูก

ค่านิยมวัยรุ่นที่ถือเพื่อนดีกว่าบิดามารดาพี่น้อง บิดาต้องใช้หลักทางพุทธศาสนาอบรมให้ลูกเข้าใจว่าบุคคลที่มีคุณค่าต่อเราจริงๆ คือบิดามารดา ความคิดที่ว่าพระสงฆ์ส่วนมากเอาเปรียบสังคม แต่ความจริงพระสงฆ์ทำประโยชน์ให้สังคมก็มีมาก ค่านิยมเรื่องการทำงานคอร์ปชั่นร่ำรวยกว่าการทำงานอย่างสุจริต สิ่งเหล่านี้ล้วนจัดเข้าในมัจฉาทิฎฐิ เมื่อตั้งประเด็นที่เป็นมัจฉาทิฎฐิแล้วนักเขียนก็ได้ใช้ตัวละครเป็นผู้คลี่คลายปัญหาโดยนำหลักธรรมทางศาสนาซึ่งล้วนเป็นสัมมาทิฎฐิให้ผู้อ่านได้เข้าใจว่าความเห็นที่ถูกต้องนั้นควรเป็นอย่างไร

ในนวนิยายเรื่อง จาควราถึงนภาพร เป็นเรื่องที่มีลักษณะเช่นเดียวกับ พ่อผมเป็นมหา กล่าวคือผู้เป็นพี่ได้พยายามปลุกฝังค่านิยมที่ถูกต้องแก่น้องสาว ผู้กำลังอยู่ในวัยเรียนให้เข้าใจว่าสังคมเป็นอย่างไร โอกาสที่จะทำผิดนั้นมีมากที่จึงได้ปลุกฝังค่านิยมที่ถูกต้องแก่น้องสาวโดยเข้าไปที่ละประเด็นเริ่มจากความหมายของคำว่าครู ความหมายของคำว่าศาสนา การปฏิบัติตามหลักคำสอนทางศาสนาที่ถูกควรทำอย่างไร ศรัทธาและปัญญาต่างกันอย่างไร การปฏิบัติตามมรรค 8 ซึ่งมีคำว่า “สัมมา” นำ

หน้าซึ่งคำว่า “สัมมา” นี้แปลว่า “ชอบ” หรือถูกต้องเช่นสัมมาทิฐิความเห็นที่ถูกต้อง สัมมาสังกัปปะ ความดำริที่ถูกต้องเป็นต้นมีความหมายว่าอย่างไร กล่าวได้ว่ากรณีที่ชายเขียนจดหมายทั้ง 39 ฉบับส่งให้น้องสาวคล้ายจะบอกเป็นนัยยะ ว่ามงคล 38 ที่สามารถแยกได้เป็น 39 นั้นเป็นหลักที่ถูกต้องเพราะมีประเด็นครอบคลุมไปทุกส่วนที่เกี่ยวข้องกับหลักสัมมาทิฐิที่ได้ยกมากล่าวข้างต้น ไม่ว่าจะป็นสัมมาทิฐิเกี่ยวกับความเห็นที่ถูกต้อง สัมมาทิฐิในเรื่องของกุศลอกุศล สัมมาทิฐิในเรื่องเกี่ยวกับความไม่ประมาทในการประพฤติธรรมและความไม่ยึดถือสังขารว่าเป็นของเที่ยงแท้

ในเรื่องแม่พริ้งผู้ใจบุญ เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่นักเขียนประยุกต์สัมมาทิฐิให้เป็นเรื่องค่านิยมในปัจจุบัน นักเขียนนำเสนอว่า ศีลธรรม จัดเป็นสัมมาทิฐิอย่างหนึ่ง ในนวนิยายอิงพุทธศาสนาทุกเรื่อง ที่เด่นชัดคือคือในเรื่องนี้ แม่พริ้ง ซึ่งมีท่านสมภารหรือเจ้าอาวาสคอยชี้แนะให้ยึดถือปฏิบัติในหลักศีล 5 และศีลอุโบสถหรือศีล 8 คือการยึดอยู่ในหลักสัมมาทิฐิของแม่พริ้ง แม่พริ้งไม่ประมาทในชีวิตและวัยคือหมั่นทำบุญและช่วยเหลือผู้คนเท่าที่จะช่วยได้ แม่พริ้ง มีความเชื่อว่าบุญเท่านั้นที่จะทำให้ สุขใจ ความอึดเอิบใจที่แม่พริ้ง ได้จากการทำบุญเป็นสิ่งที่ยังชีวิตของแม่พริ้งให้เป็นอยู่เพื่อผู้อื่น ทำให้เป็นที่เคารพนับถือของคนทั่วไป

ในเนื้อเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสัมมาทิฐิและมิจฉาทิฐิคือการที่ผู้เขียนสร้างตัวละครที่เห็นผิดขึ้นมาเป็นตัวปฏิบัติกับแม่พริ้ง เพื่อให้ผู้อ่านได้เปรียบเทียบระหว่างความถูกต้องกับความผิด คือเรื่อง “ดาวาศาสดา” ดาวาศได้ทำตัวเป็นศาสดาคณใหม่พยายามปลุกกระดมให้ชาวบ้านมีความเห็นที่ผิดว่า ศาสนาไม่ดี ไม่มีประโยชน์อะไร การทำบุญไม่มีผลอะไร แต่ความพยายามของดาวาศไร้ผลเพราะมีท่านสมภารกับแม่พริ้งคอยแก้ข้อกล่าวหาเหล่านั้นแล้วชี้แนะให้ชาวบ้านมีความเห็นที่ถูกต้อง

ดังนั้นตัวละครอย่างแม่พริ้งจึงเป็นตัวแทนของสัมมาทิฐิสำหรับพุทธศาสนิกชนทั่วไปที่จะยึดถือเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิต และเป็นตัวแทนที่ผู้เขียนมุ่งเสนอให้เป็นตัวอย่างการใช้ชีวิตอยู่ในหลักสัมมาทิฐิตามแบบอย่างของคนในปัจจุบัน ที่ถูกความเจริญในวัตถุชักจูงให้เป็นไปในทางที่ผิด แต่ถ้าเข้าใจและยึดหลักสัมมาทิฐิแล้ว จะทำให้อยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุขตามสมควรแก่ฐานะของตน

สิ่งที่พระมหากษัตริย์ ในนวนิยายเรื่องวัดดอนบุญ ได้กระทำไปตั้งแต่ต้นจนจบนั้นเรียกว่าเป็นการป้องกันตนเองด้วยสัมมาทิฐิ และใช้สัมมาทิฐิเกื้อกูลผู้อื่น กล่าวคือแม้พระมหากษัตริย์จะถูกผู้คนหลายต่อหลายคนคิดว่ากล่าวเพราะไม่ยอมให้มาเป็นเจ้าอาวาสที่วัดแห่งนี้ โดยเฉพาะกำนันกล้า ที่มีอิทธิพลมากในท้องถิ่นพระมหากษัตริย์ ได้ใช้สัมมาทิฐิระงับความขัดแย้งระหว่างบิดาถูกคือกำนันกล้ากับบุญนำ การชักนำให้บุญนำเลิกขัดแย้งกับบิดาด้วยหลักกตัญญูในพุทธศาสนา นอกจากจะช่วยให้พระมหากษัตริย์ชักนำกำนันกล้าที่ทำความผิดมาตลอดชีวิต ให้เป็นคนดีแล้วยังสามารถสร้างศัตรูให้เป็นมิตรด้วย นี่คือการป้องกันตนเองด้วยสัมมาทิฐิ ส่วนการเกื้อกูลผู้อื่นด้วยสัมมาทิฐิ คือการชี้แนะให้

ชาวบ้านที่มีปัญหาชีวิตเช่นว่าภรรยาหนีไปมีคนอื่นใหม่ ชาวบ้านที่เกี่ยวข้องกับปัญหาการพนัน ให้เข้าใจในสิ่งที่ควรปฏิบัติซึ่งถูกต้องเช่นเรื่องภรรยาหนี นอกจากนี้จะแนะนำให้ผู้จัดการอยู่กินกันด้วยความอดทน ซึ่งเป็นการป้องกันไม่ให้เกิดการนอกใจกันแล้วยังสอนเรื่องการทำใจหลังจากที่ภรรยาไปมีคู่หรือสามีไปมีภรรยาคนใหม่ด้วยการชี้แนะไม่ให้ใครไปมาใครเป็นต้น ปัญหาสังคมที่ยุ่งยากเป็นเพราะความเห็นที่ผิดที่เกิดขึ้นกับตน นอกจากปัญหาที่ผิดจะนำไปสู่การแก้ปัญหาด้วยวิธีการผิดๆ ซึ่งจะก่อให้เกิดปัญหามากยิ่งขึ้น ผู้เขียนจึงนำเสนอการนำหลักธรรมทางศาสนาที่เหมาะสมกับผู้คนในสังคม

เรื่องหลวงพ่อบึงวัดโบสถ์ หลวงพ่อบึงเป็นตัวละครที่คอยเป็นผู้ไปแก้ไขปัญหาเหล่านั้น เช่นเรื่องแม่กิมเฮียง ที่คิดว่าตนเองถูกน้ำมนต์พรายแต่แท้จริงเป็นเพียงอุปาทานเท่านั้น ปลัดบุญช่วยมีความเห็นว่าตนเองมีส่วนทำให้พ่อที่เป็นเสื่อร้ายถูกนายอำเภอยิงตายเกิดความทุกข์ใจ หลวงพ่อบึงต้องอธิบายหลักธรรมที่ถูกต้องและวิธีการทำใจที่ถูกต้องเพื่อไม่เกิดความทุกข์

เรื่องของสังคมไม่พ้นที่จะเกี่ยวข้องกับเรื่องชาวบ้านทั่วไป บางรายภรรยาหนี บางรายไปเป็นชู้กับภรรยาคนอื่น บางรายไปเป็นชู้กับสามีคนอื่น สิ่งเหล่านี้เป็นเพราะมิชฌาติภูมิเป็นตัวบังคับให้เป็นเช่นนั้นเช่นนายเผื่อน ต้องฆ่าภรรยาและชายชู้แล้วหนีตำรวจเพราะมิถุกความโกรธครอบงำจนลืมความถูกต้องว่าถ้าฆ่าคนจะต้องติดคุก นายแดงต้องผูกคอตายเพราะมีความเห็นผิดว่าการเสพกามเป็นความสุขสำหรับตนเองพาลข่มขืนหญิงสาวหลายคน เรียกว่าผลสุดท้ายของตัวละครที่เห็นผิดเป็นชอบ เป็นผู้ที่ได้รับจุดจบที่น่าเวทนาทั้งสิ้นและสิ่งนี้เองที่เป็นประให้หลวงพ่อบึงนำมาแสดงความเห็นที่ถูกต้องใหม่แก่คนที่นำเรื่องต่างมาเล่าให้ฟังและวิธีการวินิจฉัยของหลวงพ่อบึงก็เป็นเช่นเดียวกับหลักการของพระมหาชวนในเรื่องวัดดอนบุญนั่นเอง

นักเขียนได้นำเสนอหลักสัมมาทิฐิแนวสังคม คือการชี้ให้เห็นว่าปัญหาของสังคม ไม่ว่าจะเป็นการพนัน ความยากจน ความด้อยพัฒนาของคนในสังคม รวมทั้งความตกต่ำในเรื่องศีลธรรมของคนนั้นมาจากความไม่เข้าใจในเรื่องสัมมาทิฐิ หรือความเห็นที่ถูกต้องตามหลักคำสอนในพุทธศาสนา ดังนั้นในนวนิยายเรื่องธรรมธาราจึงกำหนดให้การเดินทางไปรูดงค์ที่เชียงใหม่ของพระภิกษุหนุ่มเป็นเหมือนการไปแจกสัมมาทิฐิให้แก่ผู้คนที่สมควรจะได้รับการแจกเหมือนกับผู้เขียนกล่าวไว้ในคำนำว่า จุดประสงค์สำคัญก็เพื่อบรรยายหลักธรรมมุ่งให้ผู้อ่านเกิดสัมมาทิฐิในพระพุทธศาสนา จึงเห็นว่าตั้งแต่เริ่มเรื่องที่มีคนมาขอหวยซึ่งเป็นสิ่งที่ผิด ท่านกลับบอกสิ่งที่ถูกต้องคือหลักทิฐิธัมมิกัตตะประโยชน์ 4 อย่างคือ ความขยันหาทรัพย์ การรักษาทรัพย์ที่หามาได้ การคบเพื่อนดีงาม การใช้ชีวิตตามความพอเหมาะพอควรไม่ฟุ้งเฟ้อหรืออวดคึกจนเกินไป บทที่สองกล่าวถึงเรื่องของหญิงชายสองคนมาขอพระไปบูชา การบูชาพระนั้นหากบูชาเพียงภายนอกยึดเพียงวัตถุ ไม่ใช่วิธีที่ถูกต้องท่านจึงแนะนำให้ปฏิบัติตามพุทธคุณ 3 คือให้มีความเมตตากรุณาให้มีปัญญาความฉลาด และให้มีความบริสุทธิ์ในใจจึงจะสามารถรอดพ้นจากภัยพิบัติทุกประการได้ รวมเรื่องทั้งหมดจากการเดินทางไปแสวงบุญของพระสงฆ์

รูปนี้คือการแจกสัมมาทิฐิให้เกิดความเข้าใจเพื่อขจัดปัญหาที่เกิดจากความโลภความโกรธและความหลง ความอยากได้ อยากมีอยากเป็น อยากพ้นหรือตัดหา 3 ที่ก่อทุกข์ให้กับบุคคล

เรื่องตะวันออกตะวันตก มิได้ชี้ให้เห็นถึงสัมมาทิฐิที่ชัดเจนเท่าใดนักเพราะเนื้อเรื่องมุ่งแสดงให้เห็นความแตกต่างทางวัฒนธรรมของทางตะวันออกและตะวันตกความคิดในเรื่องสัมมาทิฐิที่นักเขียนนำเสนอ คือความเห็นที่ไม่ถูกต้องของมารดาของจูดี้ หญิงสาวชาวอังกฤษที่หลงรักแสน ใจงาม นักศึกษาจากเมืองไทย นางสมิธ มีความฝังใจว่าการที่ทหารญี่ปุ่นฆ่าพี่ชายของจูดี้ตายในสงครามโลกครั้งที่สอง เท่ากับคนเอเชียหรือคนตะวันออกเป็นคนเลวหรือคนไม่ดีไปทั้งหมด และความเชื่อเช่นนี้เป็นสาเหตุทำให้ความผูกพันทางความรัก ของหนุ่มไทยกับสาวอังกฤษจึงไม่มีความสมหวัง

การกำหนดให้แสน ใจงาม นักศึกษาไทยไปศึกษาต่อที่อังกฤษของชายไทยคนหนึ่งซึ่งในอดีตเคยเป็นพระภิกษุมาก่อน เป็นการใช้ชีวิตในต่างแดนของตัวละครที่เป็นการเดินทางที่ถูกต้องเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนเองให้ก้าวหน้าด้วยการศึกษาแต่หากจะกล่าวถึงหลักสัมมาทิฐิที่ชัดเจนมากกว่านี้ ก็เห็นจะเป็นความขยันในการศึกษาเล่าเรียนไม่ย่อท้อกับความเหนื่อยยากจนประสบความสำเร็จเพราะไม่ไปมัวเมาไปกับเรื่องล่อใจ เหมือนเช่นนักศึกษาอื่นที่อ้างเอาการเรียนบังหน้า แต่แท้จริงแล้วกลับผลาญสมบัติของบิดามารดา

เนื่องจากนวนิยายเรื่องนี้เป็นนวนิยายรักอิงหลักธรรมทางพุทธศาสนาจึงควรที่จะกล่าวถึงหลักสัมมาทิฐิในเรื่องความรักของตัวละครสำคัญด้วย การที่เขาตัดสินใจไม่เลือกเอาจูดี้สาวอังกฤษมาเป็นคู่ครองเพราะมีความเห็นว่าหากตนเองต้องไปทำให้บุพการีชนของคนอื่นมีความทุกข์ข่มไม่ถูกต้อง อีกอย่างความรักที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความแตกต่างทางวัฒนธรรมเป็นความรักที่อาจจะก่อปัญหาให้มากมายขึ้นในตอนหลังจึงตัดสินใจสร้างรักในอุดมคติคือรักแบบเพื่อนซึ่งเป็นความรักที่ไม่เจอด้วยกามตัณหา

เรื่องอาทิตย์ขึ้นทางตะวันตก เป็นการนำตัวละครซึ่งเป็นคนไทยคือบุเรศ ให้เป็นผู้นำพุทธศาสนาซึ่งเปรียบเหมือนสัมมาทิฐิไปเผยแพร่ในอังกฤษและประเทศอื่นๆ ในยุโรป ซึ่งเหมือนกับเรื่องของแสน แต่บุเรศไม่ได้เกี่ยวข้องกับความรัก

นักเขียนนวนิยายอิงพุทธศาสนามีแนวคิดในเรื่องการนำเสนอหลักสัมมาทิฐิซึ่งเป็นไปในทิศทางเดียวกันนั่นคือเห็นว่า คนส่วนมากที่เกิดปัญหากับชีวิตเพราะยึดถือในสิ่งที่ผิด ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการครองเรือน หรือการทำงานทำให้ความทุกข์เกิดขึ้นโดยประการต่างๆ แต่เนื่องจากหลักสัมมาทิฐิเป็นหลักธรรมที่กว้างขวางมาก การนำเสนอเรื่องสัมมาทิฐิมีลีลาหลากหลายแบบ ตามแต่เทคนิคและกลวิธีของนักเขียนที่จะนำเสนอลงในนวนิยายของตน

ในแง่ของการสั่งสอนศีลธรรม หลักใจในเรื่องความเห็นชอบหรือสัมมาทิฐิ เป็นหลักที่ยึดถือเพื่อให้เกิดการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ดังจะเห็นว่าเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการใช้ชีวิตให้เป็นสุข คนเราไม่ว่าจะอยู่ในสถานะใด ความเห็นที่ถูกต้องถือเป็นบรรทัดฐานในการดำรงชีพ เรื่องที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นว่ามีส่วนที่เป็นความเชื่อที่ผิด ผลของความเชื่อที่ผิด ความเห็นที่ถูกต้อง ผลของความเห็นที่ถูกต้อง มีทั้งระดับสูงคือเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมในพุทธศาสนาที่สอนให้ลดละ ปล่อยวางในเรื่องของชีวิตที่เป็นอนิจจัง ชีวิตที่เต็มไปด้วยความทุกข์ และระดับสามัญคือการปฏิบัติตนให้ถูกหลักของสังคม

ดังนั้น นักเขียนนวนิยายอิงพุทธศาสนา จึงมักจะกล่าวถึงสัมมาทิฐิโดยรวมทั้งในส่วนที่เป็นไตรลักษณ์ กุศล กุศลมูล อกุศล อกุศลมูล ทั้งในส่วนที่เป็นความเห็นที่ถูกต้องตามคลองธรรม และผลของกรรมกรรมชั่ว แสดงความผิดจากหลักทั่วไปแล้วชักนำมาสู่หลักที่ถูกต้องด้วยการกล่าวควบคู่กันไปโดยจำแนกตามลำดับเรื่อง โดยการชี้ให้เห็นจุดเกี่ยวข้องกับตัวละครสำคัญที่สำคัญที่สุดซึ่งเป็นไปในลักษณะที่นักเขียนได้กำหนดโครงเรื่องให้เป็นที่เดินทางของหลักสัมมาทิฐิ

3.4 หลักกรรม

การทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่วคือหลักกรรมในพุทธศาสนาซึ่งประมวลได้เพียงย่อ ๆ ตามความเข้าใจของคนทั่วไปว่าคนทำกรรมเช่นใดก็จะได้ผลเช่นนั้นแต่เพื่อความเข้าใจที่ถูกต้องจึงควรศึกษาความหมายของกรรมตามหลักทางพุทธศาสนาก่อนว่ามีความหมายอย่างไร

หลักกรรมที่มีกล่าวไว้ในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาถือได้ว่าเป็นหัวข้อใหญ่ข้อหนึ่งเนื่องจากพระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนอยู่ในเรื่องนี้เป็นส่วนมาก จนมีคำเรียกขานกันว่าพุทธปรัชญาหรือคำสอนของพระพุทธศาสนามีลักษณะเป็นกรรมวาที ซึ่งแปลตามความหมายเดิมของคำศัพท์ว่า"มีปกติกล่าวซึ่งกรรม "กิริยาวาที มีปกติกล่าวซึ่งการกระทำ" คือพระองค์ทรงเน้นในเรื่องการกระทำเป็นหลักในการสั่งสอนพระศาสนานอกจากนี้แล้ว หลักคำสอนซึ่งบางท่านเรียกว่า พุทธปรัชญานั้นยังเชื่อว่าการกระทำทุกอย่างย่อมก่อให้เกิดผลตามมาทั้งสิ้น และผลทุกอย่างที่เกิดขึ้นมานั้นก็ย่อมมีเหตุทำให้เกิดทั้งสิ้นเช่นกัน ไม่ใช่ว่าจะเกิดขึ้นมาลอยๆ โดยไม่สาเหตุหรือสืบสาวหาสาเหตุไม่ได้ และการกระทำของมนุษย์ที่เรียกว่ากรรมนั้นกระทำได้ 3 ทางคือทางกาย เรียกว่า กายกรรม ทางวาจาหรือคำพูดเรียกว่าวจีกรรม ทางใจหรือทางความคิดเรียกว่ามโนกรรม ส่วนผลของกรรมหรือการกระทำทั้ง 3 อย่างยังมีคุณค่าทางจริยธรรม คือสามารถจะจัดการกระทำว่าดีไม่ดี หรือเป็นกลางโดยมีเจตนาเป็นตัวตัดสินเหมือนกับพระพุทธพจน์ที่ว่า เจตนาหิ ภิกขเว กัมมํ วทามิ⁴⁸ แปลว่า ภิกขุทั้งหลายเรากล่าวเจตนาอันแล ว่าเป็นกรรม นอกจากนี้หลักคำสอนเรื่องกรรมยังเกี่ยวเนื่องด้วยหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่

⁴⁸ อญ. มก. 22/334/453

สำคัญอื่นๆ อีกมาก ไม่ว่าจะเป็น ปฏิจิมสมุปบาทหรือปัจฉยการ 12 หรือไตรลักษณ์ นวนิยายอิงพุทธศาสนาได้เน้นในเรื่องของการสั่งสอนเรื่องกรรมผ่านตัวละครหลักบ้าง ตัวละครอื่นๆ บ้าง ตามแต่โครงเรื่องและเนื้อเรื่องจะอำนวย และลักษณะของกรรมก็มี 3 ระดับคือทำดีได้ผลดี ทำชั่วได้ผลไม่ดีหรือผลร้าย ทำในสิ่งที่เป็นกลางๆ ก็ไม่ได้รับทั้งผลดีผลร้ายคือเป็นกลาง ไม่สุขใจเหมือนการทำความดี และไม่ทุกข์ใจเหมือนกับการทำความชั่ว ซึ่งนักเขียนได้นำเสนอในนวนิยายแต่ละเรื่องดังนี้

เรื่องไต้ร่มกาสาวพัสตร์ ประเด็นของการทำดีได้ชั่วได้ชั่วในนวนิยายเรื่องนี้คือแม่ฮิงสกะมาฆพ จะเกิดตามความเชื่อที่ว่าจะเป็นมหาโจรทำลายความสงบสุขของชาวแคว้นโกศล แต่โดยจิตใจแล้วเป็นคนดี เพียงหลงเชื่อผู้เป็นอาจารย์ซึ่งถูกศิษย์ที่มีความริษยาในตัวฮิงสกะมาฆพหลอกให้ไปฆ่าคนอื่นเพื่อจะได้ถูกคนอื่นฆ่าทำให้เขาต้องประกอบกรรมหนักหรือกรรมคือการฆ่าคนเป็นจำนวนมาก ภายใตักฎแห่งกรรมแม่จะเป็นการฆ่าเพื่อหวังจะได้เรียนวิชาสูงสุดแต่ขึ้นชื่อว่าการฆ่าคนย่อมได้รับผลตอบแทน นักเขียนชี้ให้เห็นว่าการรับกรรมของฮิงสกะมาฆพคือการถูกทรมานจากชาวบ้านที่เป็นญาติของคนที่ถูกเขาฆ่าตาย ตลอดเวลาที่ออกไปบิณฑบาตหลังการอุปสมบทเป็นพระภิกษุในชื่อว่า "องคุลิมาล" ท่านต้องกลับด้วยบาตรเปล่าพร้อมทั้งบาดแผลทั่วตัวเลือดโทรมกายเป็นเวลาหลายเดือน ท่านใช้ขันติธรรมข่มความโกรธและพยายามแผ่เมตตาให้แก่บุคคลที่ประทุษร้าย ในที่สุดวิบากกรรมก็เบาบางลง และเมื่อได้ประพฤติธรรมภายใต้ความสังัดแห่งธรรมชาติก็บรรลุธรรมขั้นสูงสุดคือพระอรหันต์ซึ่งถือได้ว่าเป็นผลของการทำความดีในตอนหลัง

การอดทนต่อคำคำ และการประทุษร้ายโดยไม่ประทุษร้ายตอบของพระเถระ ทำให้ท่านตระหนักถึงหลักกรรม คือการทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ชั่ว การทำกรรมชั่วของท่านได้รับผลคือ การถูกทำร้ายด้วยก้อนอิฐบ้าง ท่อนไม้บ้าง การอดอาหารบ้าง ส่วนการทำดีของท่านมีผลคือ ความเข้าใจเรื่องทุกข์ ท่านได้พิจารณาเห็นความเป็นจริงของชีวิต จึงสามารถบรรลุธรรมขั้นสูงสุดได้ เมื่อมองในแง่ของปัญหาการฆ่าคนเป็นบาป พระองคุลิมาลเถระ ไม่น่าจะบรรลุอรหันต์ได้ ตรงนี้มีคำอธิบายว่า กรรมของท่านแม้จะเป็นการฆ่าคน แต่ไม่ถึงกับเป็นอนันตริยกรรม* ไม่ได้ห้ามสวรรค์ห้ามนิพพานอีกทั้งท่านยังได้พระพุทธเจ้าซึ่งเป็นบรมครู พระพุทธคุณสามารถมาอุ้มอุ้มองคุลิมาลออกจากกรรมเวรว่าตายเกิดที่จะรับกรรมต่อไปได้ เมื่อไม่มีการเกิดประกอบกับท่านรับกรรมในชาตินี้เพียงพอแล้ว จึงบรรลุพระอรหันต์ได้รับผลดีเป็นสิ่งตอบแทน

เรื่องพระอานนท์พุทธอนุชา พระอานนท์ ที่เป็นตัวละครสำคัญในเรื่อง มีพฤติกรรมที่ตรงข้ามกับพระองคุลิมาลเถระ เพราะตลอดชั่วชีวิตของพระอานนท์ ได้ทำหน้าที่เป็นผู้อุปฐากพระพุทธเจ้า

*อนันตริยกรรม คือกรรมหนักในพระพุทธศาสนา ถือว่าใครทำกรรมนี้แล้ว ห้ามสวรรค์ห้ามนิพพานคือไม่มีโอกาสได้ขึ้นสวรรค์หรือบรรลุพระอรหันต์ มีแต่คนรกอย่างเดียว ได้แก่ ฆ่ามารดาฆ่าบิดาฆ่าพระอรหันต์ ยังพระโลหิตให้ห้อขึ้น และสังฆเภท คือทำสงฆ์ให้แตกกัน

ซึ่งเป็นบรมครูผู้มีอุปการคุณต่อมวลมนุษย์และเทวดานับว่าได้ทำกรรมดีที่ทำให้ยากอย่างยิ่ง แม้การที่ต้องคอยตามเสด็จพระพุทธเจ้าและคอยจดจำคำสอนต่าง ๆ จนไม่มีเวลาปฏิบัติธรรมจนบรรลุคุณธรรมสูงสุดในพระพุทธศาสนา ก็ความเป็นพระอรหันต์ หลุดพ้นจากกองกิเลสอาสวะ แต่หลังจากที่พระพุทธเจ้าได้เสด็จปรินิพพานไปแล้วพระอานนท์ก็ได้บำเพ็ญสมณธรรมจนบรรลุพระอรหันต์ ด้วยความหวังที่จะเข้าร่วมในการทำปฐมสังคายนาซึ่งมีเพียงพระสงฆ์ที่บรรลุพระอรหันต์ คือหมดกิลีสเพลิงทุกซ์ ทั้งปวงเท่านั้นที่จะเข้าร่วมในพิธีดังกล่าว ผลจากความดีที่พระอานนท์กระทำมาทั้งหมด ก่อให้เกิดความเป็นที่เคารพนับถือในหมู่บรรพชิตและคฤหัสถ์ในฐานะผู้มีบุญคุณในการเผยแผ่พระศาสนาเรื่อยมาจวบจนปัจจุบัน แม้ได้ยินเพียงชื่อก็ก่อให้เกิดความอึ้งใจแก่พุทธศาสนิกชนทั่วไป

การนำเสนอหลักกรรม หรือการทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วในนวนิยายเรื่อง พระอานนท์พุทธอนุชา นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ก็ยังมีการเล่าเรื่องแทรกเข้ามาเพื่อชี้ให้เห็นถึงหลักที่ว่า คนทำดีย่อมได้รับผลดี คนทำชั่วย่อมได้รับผลชั่ว เช่นเดียวกับการกระทำของนางมาคันทिया ซึ่งตอนหนึ่งพระอานนท์ได้เล่าเรื่องของนางให้เพื่อนสหธรรมิกหรือพระภิกษุผู้เป็นสหายนธรรมกับท่านว่า นางมาคันทियाโกรธแค้นพระพุทธเจ้าที่ไม่สนใจในความงามของนาง จึงผูกใจเจ็บและคอยหาโอกาสทำร้ายพระพุทธเจ้า ต่อมานางได้เป็นพระมเหสีของพระเจ้าอุเทนแห่งกรุงโกสัมพีแคว้นวังสะจึงได้จ้างคนให้ไปค่าพระพุทธเจ้า โดยที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงได้ตอบ การค่าครั้งนั้นพระอานนท์ได้ทูลเชิญให้พระพุทธเจ้าเสด็จหนีไป แต่พระพุทธเจ้าตรัสว่า เรื่องที่เกิดขึ้นนี้เป็นเรื่องไม่จริง เรื่องที่ไม่จริงถึงเวลา ก็จะสงบไปเอง เมื่อนางไม่สามารถจ้างคนให้ไปค่าพระพุทธเจ้าได้ จึงใส่ร้ายนางสามาวดีผู้มีความศรัทธาในพระพุทธเจ้าและเป็นพระมเหสีอีกองค์หนึ่งของพระเจ้าอุเทน แต่แท้จริงนางสามาวดีเป็นผู้ที่มีคุณธรรม พระเจ้าอุเทนทรงทราบความจริงจึงสั่งประหารนางมาคันทियाแทน (ในอรรถกถาธรรมบทมีเรื่องพิสดารกว่านี้คือเมื่อพระเจ้าอุเทนสั่งประหารเรื่องปาฎิหารย์ก็เกิดขึ้นคืออาวุธต่าง ๆ ที่นำมาประหารนางสามาวดีมีอันอ่อนตัวหรือหักงอไปหมด ทำให้พระเจ้าอุเทนทรงประหลาดใจว่า สิ่งที่ไม่มีชีวิตยังไม่อยากจะทำร้ายนางจึงสอบสวนหาความจริง)

เรื่องของนางจัญจมาณวิกา ที่ใส่ร้ายพระพุทธเจ้าว่ามีเพศสัมพันธ์กับคนจนตั้งครวรรค์ โดยนางได้ใส่ท่อนไม้กลมๆ ไว้ในท้อง เมื่อพระพุทธเจ้ากำลังแสดงธรรมเทศนาจึงเดินเข้าไปประกาศต่อหน้าพระพุทธเจ้าว่าเป็นคนไม่มีความรับผิดชอบ เมื่อไม่สามารถทำให้พระพุทธเจ้ายอมรับกลับถูกพระคำรัสของพระพุทธเจ้าแทงใจคำ นางจึงกระโดดขึ้นด้วยความโกรธ ทำให้ท่อนไม้หล่นลงไปทับเท้าของนาง ผู้คนได้ทราบความจริงก็พากันสาบแช่งและรุมทำร้ายจนพระพุทธเจ้าต้องตรัสห้าม

เรื่องของพระเจ้าปเสนทิโกศล ที่สั่งคนไปลอบสังหารพันธุละเสนา ผู้มีคุณต่อพระองค์เป็นอย่างมากเพราะได้ช่วยรักษาบัลลังก์ให้อยู่กับพระองค์มาโดยตลอด พันธุละเสนาบดีเป็นนักรบที่เข้มแข็งที่สุดและซื่อสัตย์ต่อพระเจ้าปเสนทิโกศล แต่พระเจ้าปเสนทิโกศลก็สั่งให้ราชบุรุษ ไปลอบสังหารจนถึง

แก่ความตายพร้อมด้วยบุตรถึงที่เกิดกับนางมัลลิกาอีก 36 คน การกระทำของพระเจ้าปเสนทิโกศลทำให้พระองค์ถูกที่ฆมาราชอำมาตย์ หลานของพันธุละเสนาบดี คบคิดกับวิฆูทกะราชกุมารซึ่งบัลลังก์ทำให้พระองค์ต้องหนีไปขอพึ่งพระเจ้าอชาตศัตรูที่เมืองราชคฤห์แคว้นมคธ และได้สิ้นพระชนม์อยู่ที่บริเวณเมืองหน้าปราสาทอันเป็นที่ให้อาหารแก่ขทานของพระเจ้าอชาตศัตรู

ส่วนวิฆูทกะ ผูกใจเจ็บที่พระญาติฝ่ายสากยวงศ์ดูหมิ่นว่าตนเป็นลูกนางทาสี ซึ่งไม่มีเชื้อสายของกษัตริย์ เนื้อเรื่องมีอยู่ว่าพระเจ้าปเสนทิโกศลมีพระประสงค์ที่จะผูกสัมพันธ์กับสากยวงศ์ จึงแต่งทูตมาขอพระธิดาไปเป็นมเหสี แต่ฝ่ายสากยวงศ์ยังไม่ยินยอม ไม่อยากผูกมิตรด้วยจึงส่งนางทาสีมาแทนโดยที่พระเจ้าปเสนทิโกศลไม่ทรงทราบ มาทราบเอาตอนหลังก็ถูกพระพุทธรูปเจ้าขึ้นมาไม่ให้โทษเคือง เรื่องนี้จึงระงับไป แต่เรื่องมาล่วงรู้ถึงวิฆูทกะราชกุมาร ที่ผูกใจเจ็บเมื่อได้รับคำรายงานจากทหารคนหนึ่งที่กลับไปเอาของในราชสำนักของกรุงกบิลพัสดุ์แล้วได้เห็นนางทาสีคนหนึ่งล้างที่ประทับของเจ้าชายวิฆูทกะไปค่าไป เมื่อทราบดังนี้แล้ว เจ้าชายวิฆูทกะจึงเก็บความแค้นเอาไว้ หลังจากที่ชิงบัลลังก์สำเร็จจึงยกทัพมาตีกรุงกบิลพัสดุ์ ในการยกทัพไปตีกรุงกบิลพัสดุ์นี้ พระพุทธรูปเจ้าได้เสด็จออกมาห้าม 2 ครั้ง และวิฆูทกะยกทัพกลับไป 2 ครั้งด้วยความเคารพในพระพุทธรูปเจ้า ครั้งที่ 3 พระพุทธรูปเจ้าทรงเห็นว่าถึงคราวที่พวกสากยจะได้รับความแค้นแล้วจึงไม่เสด็จออกมาทรงห้าม เป็นเหตุให้เจ้าชายวิฆูทกะยกพลไปตัดหัวของทุกคนที่อ้างตนว่าเป็นสากยวงศ์ ในการเดินทางกลับ กองทัพของพระเจ้าวิฆูทกะก็ถูกน้ำในแม่น้ำอจิรวดีท่วมตายหมดทั้งกองทัพ

เรื่องจอมจักรพรรดิอโศก การสื่อความหมายเรื่องกฎแห่งกรรมในนวนิยายเรื่องนี้ เริ่มเรื่องตั้งแต่สมัยที่พระเจ้าอโศกยังเป็นพระกุมารน้อย ความเป็นอโศกกุมารที่ถูกทำร้ายจิตใจจนกลายเป็นคนชอบเอาชนะได้เช่นฆ่าพระเชษฐาต่างมารดาและพระญาติที่เป็นปฏิปักษ์หลายองค์ ผ่านางำนานที่หักล้างอโศกโดยการเผาทั้งเป็น จับตัวชโลธราที่ทรยศต่อความรักของตนขังให้ได้รับทุกข์ทรมาน ผ่านางเอกละครที่ล้อเลียนฉากรักภายใต้ซุ้มเฟืองฟ้าระหว่างพระองค์กับ ชโลธรา และนำกองทัพบุกโจมตีแคว้นต่าง ๆ นอกจากจะฆ่าศัตรูเพื่อหวังความเป็นใหญ่แล้ว ยังทำให้ทหารคนอื่น ๆ ทำปบคือการทำคนเหมือนกับตนอีกด้วย กฎแห่งกรรมที่พระเจ้าอโศกได้รับคือความทุกข์ใจที่เรียกว่า “วิปถีสาร” หรือความร้อนรุ่มใจด้วยแรงกรรมที่ทรงกระทำไว้ บางครั้งถึงกับกรรแสงออกมาอย่างน่าละอาย นอกจากนี้ ผลกรรมที่ได้รับหลังจากกลับใจมาประพฤติธรรมแล้วชีวิตก็หาได้มีความสุขอย่างเช่นผู้ประพฤติธรรมทั่วไป เพราะภาพการฆ่าฟันผู้คนของพระองค์ได้หลอกหลอนตนเองอยู่ตลอดเวลา แต่เนื่องจากพระองค์ได้เป็นผู้อุปถัมภ์การทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ 3 กุศลกรรมได้นำพาให้พระองค์ได้พบความสุขบ้าง เมื่อผลบุญทั้งที่เกิดจากการประพฤติธรรมและการอุปถัมภ์การทำสังคายนาดังกล่าวทำให้พระองค์พบกับความสงบในขณะที่สิ้นพระชนม์นั้นพระองค์สิ้นพระชนม์ลงอย่างสงบไม่ทรมานทรมานเหมือนกับคนที่ทำกรรมคนอื่น ๆ คือไม่ถูกภาพอดีตหลอกหลอน นี่คือผลตอบแทนของกรรมดีที่สามารถทำให้บาปหรือกรรมชั่วของพระองค์เบาบางลงได้

เจ้าชายकुณาละ พระราชบุตรของพระเจ้าอโศกผู้ตั้งอยู่ในสัจจะ แม้จะถูกพระมเหสีของพระเจ้าอโศกชักชวนในทางเมถุนธรรมแต่ปฏิเสธทำให้นางโกรธจึงปลอมพระราชสาส์นให้เจ้าเพชรฆาตควักนัยน์ตาของเจ้าชายकुณาละออกมาจนบอดสนิททั้งสองข้างต้องเร่ร่อนไปยังที่ต่างๆ กับพระชายาคู่ชีวิต ครั้นนักเขียนได้ชี้ให้เห็นว่าเป็นผลที่กระทำมาแต่ชาติปางก่อน แต่เมื่อได้แจ้งให้พระเจ้าอโศกทราบถึงความจริงและพิสูจน์ว่าเป็นพระโอรสจริง ๆ แล้วเจ้าชายได้อธิษฐานด้วยสัจจะบารมีจนนัยน์ตาที่บอดสนิทกลับมีดวงตาเกิดขึ้นสามารถมองเห็นเหมือนเช่นปกติ

พระนางคิษยรักษิตา พระมเหสีองค์หนึ่งของพระเจ้าอโศกที่ชักชวนเจ้าชายकुณาละในทางเมถุนธรรมและใช้กลลวงเอาตราประทับของพระเจ้าอโศกสั่งการให้เพชรฆาตควักพระเนตรของเจ้าชายออกผลกรรมที่นางได้รับจากการกระทำครั้งนี้คือถูกจองจำซึ่งถ้าหากเป็นเมื่อครั้งพระเจ้าอโศกยังไม่สนพระทัยในพุทธศาสนาพระองค์ตรัสว่าจะทรงใช้พระแสงดาบมันเคียรของพระนางในทันทีที่ทรงทราบเรื่องราวทั้งหมดแต่ในครั้งนี่พระองค์ได้สั่งขังพระนางไว้ในคุกหลวง และพระนางได้ทิวักตในคุกหลวงเป็นการรับใช้กรรมที่ก่อไว้กับเจ้าชายผู้ไม่เคยโกรธเคืองและเบียดเบียนพระนางเลย

เรื่องของการทำดีได้ชั่วได้ชั่วที่ควรจะกล่าวถึงในที่นี้ อีก คือการแทรกเรื่องของประวัติการสร้างเมืองปาฏลีบุตรเมืองหลวงของมคธตอนใต้ดังนี้

แต่เดิม แคว้นโกศลเมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้ายังพระชนม์อยู่ เป็นที่ทราบว่าพระเจ้าอชาตศัตรูถูกพระเทวทัตยุยงให้กระทำปีศาจมาแต่แย่งชิงบัลลังก์ ส่วนพระเทวทัตก็หาทางลอบปลงพระชนม์พระพุทธเจ้าพยายามอยู่หลายครั้งแต่ก็ไม่สำเร็จ ในที่สุดก็ถูกแผ่นดินสูบ ส่วนเจ้าชายอชาตศัตรูก็ได้ทรมานพระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นพระราชบิดาของตนสิ้นพระชนม์ เริ่มจากการจับขัง สั่งอดอาหาร แต่พระเจ้าพิมพิสารเดินจงกรมจนได้โอชะในธรรม(ธัมมโอชะ) พระเจ้าอชาตศัตรูทราบจึงสั่งให้คนตัดพระขงค์และพระเพลาจนทรงดำเนินไม่ได้และสิ้นพระชนม์ในที่สุด ต่อมาพระเจ้าอชาตศัตรูสำนึกบาปหันมาทำนุบำรุงพุทธศาสนา เป็นผู้ให้การอุปถัมภ์ในการทำสังคายนาครั้งที่ 1 แต่เนื่องจากการปลงพระชนม์บิดาเป็นอนันตริยกรรมห้ามสวรรค์ห้ามนิพพานแม้จะทำความดีเพียงใดก็ไม่อาจจะลบได้ ภายหลังที่ได้ย้ายมาตั้งเมืองปาฏลีบุตรแคว้นมคธตอนใต้ครองบัลลังก์ไม่นานก็ถูกพระโอรสคืออุทัยภัทรราชกุมารทำปีศาจมาแต่แย่งสมบัติ อุทัยภัทรได้รับราชสมบัติแล้วถูกพระโอรสคืออมหามุนทิกะปลงพระชนม์ พระเจ้ามุนทิกะถูกพระเจ้านุรุทระปลงพระชนม์ พระเจ้านุรุทระถูกพระเจ้านาคทาสปลงพระชนม์ ส่วนตัวของพระเจ้าอชาตศัตรูกับพระเทวทัตภายหลังจากสิ้นชีวิตแล้วก็ต้องไปชดใช้กรรมในนรกต่อไป เหตุการณ์ดังกล่าวทำให้ประชาชนพลเมืองและอำมาตย์ราชมนตรีทั้งหลายจึงพิจารณาเห็นว่า กษัตริย์วงศ์นี้มีแต่ผลาญบิดาจึงขับไล่พระเจ้านาคทาสออกไปจากนครแล้วตั้งอำมาตย์ผู้หนึ่งขึ้นครองนครปาฏลีบุตรเรียกว่าราชวงศ์นันทะ และราชวงศ์นี้ก็ถูกจันทรคุปต์ทำลายและพระเจ้าจันทรคุปต์ได้ตั้งราชวงศ์ใหม่ขึ้น

มาเรียกว่า ราชวงศ์โมริยะ พระเจ้าจันทรคุปต์เป็นกษัตริย์องค์ที่หนึ่งของราชวงศ์นี้ กษัตริย์องค์ต่อมาคือพระเจ้าพินทุसार และกษัตริย์ที่ครองบัลลังก์ต่อจากพระเจ้าพินทุसारคือพระเจ้าอโศก

เรื่องลุ่มน้ำนมมหา บัณฑิตหนุ่มจากชนบทพากเพียรเรียนจนจบการศึกษาจากการสนับสนุนของบิดาผู้ยากไร้ และได้รับทุนในการเดินทางมาสอบเป็นบัณฑิตราชสำนักจากการขายที่นาของมารดาบิดา เมื่อผ่านการสอบข้อเขียนถูกพระราชกแว้นโสวณะทรงทดลองความกตัญญูโดยให้มารดาและบิดาของเขาปลอมตัวมาเป็นขอทาน เมื่อพระองค์ตรัสถามว่ารู้จักหญิงชายชราทั้งสองหรือไม่ เพราะความละอายที่มีมารดาบิดาเป็นขอทานจึงปฏิเสธ จึงถูกพระราชาส่งกลับไปสำนึกผิดด้วยการบำรุงมารดาบิดาให้ได้รับความสุข เมื่อเขาสำนึกผิดและมาสอบใหม่อีกครั้งจึงได้รับการแต่งตั้งให้ไปอยู่ในชนบทที่กัณดาร จากการปฏิบัติหน้าที่อย่างซื่อสัตย์ทำให้เขาได้รับแต่งตั้งให้เป็นเสนาบดีของกแว้นโสวณะ ผลทั้งหมดเกิดจากกรรมดีที่เขาได้ประกอบกระทำจนสามารถลบความผิดที่เคยสร้างไว้กับบุพการีและได้รับผลดีเป็นสิ่งตอบแทน

พระเจ้ากรุงโสวณะทรงเป็นพระราชชาติที่ทรงทศพิธราชธรรม มีเสนาบดีคอยช่วยบริหารประเทศ เนื่องจากพระองค์ได้ทรงกระทำแต่กรรมดี แม้จะมีข้าศึกจากต่างแคว้นที่เห็นว่ากแว้นโสวณะเป็นแคว้นเล็ก ง่ายต่อการบุกโจมตีคงแย่งชิงมาได้ง่ายๆ แต่เนื่องจากพระองค์เป็นที่รักของประชาชนรวมทั้งข้าราชการที่จงรักภักดีทำให้พระองค์สามารถเอาชนะข้าศึกได้

เรื่อง เชิงผาหิมพานต์ ฉันทสุกะลิจฉวี ได้บำเพ็ญคุณธรรมความดีคือประพฤติตนให้อยู่ในศีลธรรม มีเมตตาต่อทุกคนแม้จะเป็นศัตรูผู้คิดร้าย จากการที่เป็นผู้ไม่เบียดเบียนใครและด้วยความอดทนทำความดีมาตลอดเช่นการสงเคราะห์ยากคนหนึ่ง แม้ไม่ทราบว่าเป็นเศรษฐีผู้แกล้งทำเป็นยากจนเพื่อหาคนดีมีศีลธรรมมาสืบทอดมรดกมหาศาล จากการสงเคราะห์ด้วยความบริสุทธิ์ใจเช่นนี้ทำให้ได้รับปราสาทที่รุ่งพร้อมด้วยสุขสมบัติทุกประการเป็นสิ่งตอบแทน การเอาชนะคนที่พยายามเบียดเบียนตนด้วยความเมตตาและให้อภัย ทำให้ศัตรูกลายเป็นกัลยาณมิตรได้ และแม้จะสละราชสมบัติมาเป็นอาจารย์ในสำนักครุวิศวามิตรก็อบรมศิษย์ให้อยู่ในโอวาทและมีความสุขใจตลอดชั่วชีวิต

เจ้าชายลิจฉวีผู้เป็นโอรสของกษัตริย์องค์ก่อนเป็นผู้หมายมั่นที่จะครองบัลลังก์แต่มาพ่ายแพ้ให้แก่ฉันทสุกะ ในการประลองจึงหาทางกลั่นแกล้งฉันทสุกะ หลายวิธีแต่ก็พ่ายแพ้แก่ความดีของฉันทสุกะได้รับความอับอายเป็นผลตอบแทน ความอดทนต่อบุคคลที่มุ่งร้ายต่อท่านด้วยความริษยา ทำให้ท่านรอดพ้นจากโทษภัยต่างๆ ส่วนบุคคลที่ให้ร้ายท่านกลับได้รับผลตอบแทน เช่นเจ้าลิจฉวีที่เคยแพ้การประลองแล้วมาใส่ร้ายท่าน เมื่อความจริงปรากฏออกมาว่าฉันทสุกะลิจฉวีเป็นผู้บริสุทธิ์ เจ้าลิจฉวีคนนั้นเกิดความอับอายถึงกับต้องวิ่งหนีออกจากที่ประชุมไป

เรื่องกองทัพธรรม ตัวละครคือสุรเสนะ ผู้ทำตามคำสั่งสอนของธนิยะผู้บิดา เป็นคนว่านอนสอนง่ายซื่อสัตย์สุจริต ประพฤติตามหลักคำสอนในพุทธศาสนา ในที่สุดก็ได้รับการราชาภิเษกให้เป็นกษัตริย์ผู้ครองแคว้นโกศลตอนใต้ หมายความว่าความดีงามที่ สุรเสนะ กระทำมาทั้งหมดชั่วชีวิต เป็นความดีที่บริสุทธิ์ไม่เคยเบียดเบียนใคร ไม่เคยทำร้ายใคร ผลที่ได้คือการดำรงอยู่ในตำแหน่งของพระราชาทองสองแคว้นคือแคว้นโกศลตอนใต้และแคว้นสุรเสนะ แคว้นเก่าที่บิดาคือธนิยะเคยเป็นโอรสของกษัตริย์แคว้นนี้และเคยครองราชย์มาแล้ว แต่เมื่อหน้ากับการแย่งชิง จึงสละราชสมบัติไปเป็นพ่อค้าผ้าในแคว้นกาสิ พระเจ้าสุรเสนะจึงเป็นพระราชชาติที่ได้รับความนับถือจากพระราชชาติอื่น ๆ ทั้งหมดรวมเป็นเป็นที่รักของอาณาประชาราษฎร์ ครองบัลลังก์ด้วยความสุข

ธนิยะ อดีตเคยเป็นเจ้าของแคว้นสุรเสนะ เคยแย่งชิงบัลลังก์กับเจ้าของอื่น แต่มาเห็นการแย่งชิงหนุตตายของพวกเร้าจึงกลับใจเพราะเห็นว่าความเป็นกษัตริย์ไร้ค่า แต่ด้วยการบำเพ็ญคุณงามความดีด้วยการประกอบอาชีพค้าขายด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ทำให้เป็นที่รักของทุกคน ความทุกข์ใจที่เกิดขึ้นเพราะการฆ่าโจรคือความผิดเพียงสิ่งเดียวที่เคยกระทำซึ่งความผิดครั้งนั้นยังผลให้ธนิยะเกิดความรู้สึกผิดอยู่ตลอดเวลา แต่เมื่อมาพิจารณาตอนหลังจึงหาวิธีที่จะรับมือโจรด้วยวิธีการจับเป็นแล้วให้พวกโจรเหล่านั้นกลับตัวเป็นคนดีด้วยตนเอง ผลที่ได้รับตอนสุดท้ายคือธนิยะได้ดำรงตำแหน่งเป็นที่ปรึกษาของบุตรชายของตนซึ่งขณะนี้ได้ดำรงตำแหน่งเป็นกษัตริย์ของแคว้นโกศลตอนใต้

บุตรนายดาบกับนักเลงสกา ทั้งสองได้ร่วมมือกันในการสร้างอกุศลกรรมหลายอย่างเช่นการโกงนักพนันด้วยกัน การเบียดเบียนรังแกชาวบ้านที่ไม่มีทางสู้ ในที่สุดก็ได้สมคบกันก่อการกบฏต่อพระเจ้าสุรเสนะเจ้าเมืองอโยธยาแคว้นโกศลตอนใต้จนนักเลงสกาก็จับส่วนบุตรนายดาบพ่ายแพ้ให้แก่ นายทหารฝีมือดีของพระเจ้าสุรเสนะจนต้องใช้กริชฆ่าตัวตาย

พระเจ้ากรุงกัมปิละที่ยกทัพมาตีกรุงอโยธยาต้องประสบความพ่ายแพ้ถึงสองครั้งสองครา เพราะความโลภอยากได้แคว้นโกศลตอนใต้ไปไว้ในครอบครอง แม้ทางฝ่ายพระเจ้าสุรเสนะ จะเตือนให้ตั้งมั่นอยู่ในคุณงามความดีไม่รุกรานต่อกัน แต่ก็ยังยกทัพมาตีเป็นครั้งที่ 3 แม้จะเตรียมมาอย่างดีแต่ด้วยดวงใจที่เต็มไปด้วยความมั่งคั่งทำให้พ่ายแพ้ต่อกลศึกของฝ่ายอโยธยาสุดท้ายต้องปลงพระชนม์พระองค์เอง

เรื่องพุทธจริยา การสื่อในเรื่องกฎแห่งกรรมของเรื่องคือ การบำเพ็ญบารมีมาแต่ชาติปางก่อนของพระพุทธเจ้า นอกจากจะนำเสนอในนวนิยายที่มีพระสาวกเป็นตัวละครสำคัญแล้ว ยังมีการนำเสนอในนวนิยายที่มีการนำเอาพระพุทธเจ้ามาเป็นตัวละครสำคัญด้วย การทำดีได้ดีที่มีลักษณะข้ามภพข้ามชาติของพระพุทธเจ้า ถูกนำเสนออย่างเต็มรูปแบบในนวนิยายเรื่องนี้ โดยผู้เขียนกล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของ พระพุทธเจ้าในพระชาติต่างๆ ยังผลให้พระองค์ได้มาเกิดในตระกูลกษัตริย์ รอเวลาที่จะตรัสรู้

ธรรมเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าต่อไป และในช่วงก่อนการออกแสวงหาสัจธรรม เจ้าชายสิทธัตถะก็ทรงมีแต่การบำเพ็ญกุศลธรรม ไม่เคยมีการประพฤตินสิ่งที่ไม่ดีแต่อย่างใด แม้แต่เรื่องความเมตตาที่มีต่อกันทำให้เกิดความขัดแย้งกับเจ้าชายเทวทัต ความเอื้อเฟื้อต่อบุคคลใกล้ชิด ตลอดถึงเวลาหลังการตรัสรู้พระองค์ทรงบำเพ็ญกุศลธรรมภายใต้พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระมหากรุณาธิคุณโปรดเวไนยสัตว์จวบจนปรินิพพานพระองค์จึงเทียบได้ว่าทรงเป็นต้นแบบของการทำความดีแล้วได้ผลดีเป็นสิ่งที่ตอบแทน

เรื่อง อันชนกชนนีนี้รักเจ้า ประเด็นของการนำเสนอ การทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วได้แก่ บิดาคือสันต์ซึ่งเป็นปุณฺณคนธรรมดาคนหนึ่ง ชีวิตในเมืองต้นยังไม่รับรู้เกี่ยวกับคุณธรรมทางพุทธศาสนา แต่ก็ได้เชื่อว่าทำในสิ่งที่ถูกต้องซึ่งเป็นคุณงามความดีมาตลอดเช่นความมีสติจะไม่ทอดทิ้งเสาวนีย์ซึ่งได้เสียกับตนเองจนให้กำเนิดลูกชายคนหนึ่งด้วยความอดทนและเป็นผู้รู้จักยับยั้งชั่งใจ หลังจากที่เสาวนีย์เสียชีวิตไปแล้ว บิดาของเสาวนีย์ไม่ยอมมอบลูกให้แต่ก็สู้อดทนจนได้รับลูกมาอยู่กับตนผลกรรมที่สร้างไว้กับหญิงสาวอย่างเสาวนีย์ซึ่งถือว่าเป็นหญิงคิงามคนหนึ่งแม้จะเป็นความผิดแต่ตนเองก็รู้ว่าที่ได้เสียกับเสาวนีย์นั้นเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง แต่ตนก็ได้พยายามทำหน้าที่ของลูกผู้ชายคนหนึ่งอย่างดีที่สุดทั้งนี้เพราะถูกบิดาของเสาวนีย์ก็ดักไม่ให้ได้พบกับเธอ แต่ตลอดเวลาก็ได้รับผลที่ทำเอาไว้คือความรู้สึกลึกซึ้งและความทุกข์ใจจนต้องอาศัยพระพุทธรูปที่แนะนำให้หันไปปฏิบัติธรรม ภายหลังจากการปฏิบัติธรรมจึงได้พบความสุขที่แท้จริงของชีวิต การได้พบความสุขถือเป็นผลของการประพฤติกุศลธรรมซึ่งถือได้ว่าเป็นผลของกุศลกรรม

การที่บุคคลจะทำความดีได้นั้นต้องอาศัยความอดทนเป็นองค์มาประกอบอย่างหนึ่งของการทำความดี เพราะว่าคนมีความอดทนจึงจะทำความดีที่ยิ่งใหญ่บางอย่างได้ ความอดทนไม่แสดงอาการโต้ตอบต่อฝ่ายตระกูลของเจ้าคุณเทวฤทธิ์สงคราม ทำให้ สันต์ หรือ “พ่อ” ตัวละครผู้เล่าเรื่องของตนให้ลูกชายวัย 18 ปีฟังก็สามารถจะเอาชนะฝ่ายบิดามารดาของสายสุนีย์ผู้เปรียบเป็นภรรยาที่ยังไม่ได้แต่งงานของตนเองได้ทำให้เจ้าคุณเทวฤทธิ์พ่ายแพ้คดีในศาลและยอมคืนลูกชายให้แก่สันต์ในที่สุด

นอกจากนี้ยังมีการยกขาคณขึ้นมาเปรียบเทียบเรื่องการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว คือเรื่อง ที่ฆราวกุมาร ความอดทนที่ที่ฆราวกุมารรอคอยที่จะปลงพระชนม์พระเจ้าพรหมทัต ใช้เวลาหลายปีแต่ในที่สุดก็ไม่ได้กระทำตามที่มุ่งหมายไว้ เพราะคิดถึงพระคำรัสของพระบิดา แต่การไม่ฆ่าคนถือเป็นการทำความดี ทำให้พระเจ้าพรหมทัตสำนึกผิดและมอบพระธิดาพร้อมกับพระนครให้แก่ที่ฆราวเป็นการตอบแทนความดี นี่คือเรื่องราวที่ “สันต์” นำมาเล่าให้ลูกชายวัย 18 ปีได้ฟัง เพื่อเป็นการชี้ให้เห็นว่าการทำความดีบางอย่างนั้นต้องใช้ความอดทนเป็นองค์ประกอบด้วย

เรื่องร่มธรรม □ โชติมันต์ได้กระทำความดีมาตลอดชีวิต เป็นคนที่มีความกตัญญูต่อมารดา บิดา เป็นคนขยันในการศึกษาหาความรู้ คบเพื่อนดีงาม ช่วนเหลือผู้คนที่สมควรได้รับการช่วยเหลือทำให้ทุกคนเห็นความดีของเขา จึงได้รับเชิญให้มาร่วมในคณะผู้บริหารของเมืองหัตดินปุระแคว้นปัญจาละ รวมความว่าการได้เป็นผู้บริหารซึ่งเป็นตำแหน่งที่สูงในการปกครองนี้มาจากผลของความดีที่เขากระทำความตลอดชีวิต

โชติมันต์ เป็นคนมีสัมมาคารวะทำให้เป็นที่รักใคร่ของผู้ใหญ่ทุกคน ไม่ว่าจะเป็นอาจารย์ สุธรรมทเวะ แห่ง สันติธรรมาลัย ท่านรามศวร์ และฤาษีสันตบท นอกจากนี้เขายังเป็นสุภาพบุรุษ ไม่ฉวยโอกาส เมื่ออยู่ใกล้หญิงคนอื่น แต่เมื่อรู้ว่าตนเองมีสัญญาอยู่กับรังสิมา ก็ไม่คิดที่จะมีหญิงคนใหม่แม้จะมีโอกาสใกล้ชิดดังผลให้เขาได้รับความสุขใจในตอนสุดท้าย คือได้หญิงที่ดั่งมาอย่างรังสิมามาเป็นภรรยา และครองรักกันอย่างสุขสงบ

เรื่องชีวิตนี้มีอะไรและภาพจำลองชีวิต อริสโตฟา บุตรของเซโนฟีนีสนักปรัชญา ชาวกรีก ได้เข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยกรุงเอเธนส์เมื่อจบการศึกษาและรู้จักกับเจ้าหญิงเอเธนา และทั้งสองรักใคร่ชอบพอกันฉันชายหนุ่มหญิงสาว แต่มิได้ล่วงละเมิดประเพณีอย่างอื่น เพราะความเข้าใจว่าความรักเป็นบ่อเกิดของความทุกข์ ความรักไม่มีที่สิ้นสุดและเกิดความทุกข์อย่างไม่มีที่สิ้นสุดเช่นกัน เมื่อได้รับฟังคำแนะนำจากอาจารย์นาโดก็เดินทางไปศึกษาพุทธศาสนาในอินเดียและได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุในชื่อใหม่ว่า “พระธรรมทีโป” ซึ่งหมายถึงแสงสว่างแห่งธรรม ด้วยความดีที่เขาไว้แม้จะไม่สามารถทำตนให้บรรลุคุณธรรมสูงสุดคือพระอรหันต์แต่ชีวิตบั้นปลายภายใต้ร่มกาสาวพัสดร์ก็ทำให้พระธรรมทีโปใช้ชีวิตอยู่ด้วยความสงบแห่งพระธรรม

คุณธรรมของตัวละครอย่างอริสโตฟาซึ่งเป็นสามัญชน แต่ด้วยความดีงามของเขาทำให้เป็นที่รักใคร่ของเจ้าชายมาลาตัส พระเชษฐาของเจ้าหญิงเอเธนา แม้เจ้าหญิงเองก็ชอบพออริสโตฟาเพราะเขาเป็นคนดีมีน้ำใจ เหมือนดั่งที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าคนที่ทำความดียอมเป็นที่รักทั้งของคนและเทวดาเช่นเดียวกับตัวละครอื่นๆ ที่ทำให้ตนเองเป็นที่รักใคร่ของผู้คนทั้งหลายด้วยคุณงามความดีของตน

เรื่อง พ่อผมเป็นมหา ครอบครัวยงมหาอิมประกอบไปด้วยบิดามารดา ลูกชายชื่อกตัญญู และน้องสาวอีกคนชื่อวีรดี ทุกคนประพฤติปฏิบัติตามคำสอนของบิดาผู้เป็นแบบอย่างในทางที่ดีแก่ลูกอบรมสั่งสอนลูกให้ตั้งอยู่ในความดี เรียกว่าเป็นครอบครัวในอุดมคติ ทำบุญตามโอกาสอันควรทำให้คนในครอบครัวทุกคนมีความสุขเหมือนกับบทสรุปของตัวละครคือกตัญญูผู้เล่าเรื่องกล่าวว่า

“พ่อ แม่ และน้องวีรดีมีความเข้าใจกันอย่างลึกซึ้ง ความรักของเราระหว่างบิดามารดา พี่น้อง และลูกเป็นความรักอันแนบสนิท มีความชื่นชมต่อกันอย่างไม่จีจาง

ความสัมพันธ์ของเรามันคงลึกซึ้ง ยากที่จะพรรณนาเป็นตัวอักษรได้ เราได้เข้าถึงแล้วซึ่งภาวะอันเป็นทิพย์ในโลกมนุษย์นี่เอง”⁴⁹

เนื้อเรื่องส่วนมากจะอ้างถึงผลของการทำความดีได้ดี ทำกรรมชั่วได้ชั่วโดยการยกตัวอย่างบุคคลมาแล้วเป็นบางส่วนบางตอน โดยที่นวนิยายเรื่องนี้เน้นหนักไปในการวิจารณ์สังคมการยกตัวอย่างเรื่องผลความดีความชั่วจึงเน้นหนักไปทางการประกอบอาชีพ เช่นข้าราชการหากทำงานโดยทุจริตก็จะมีแต่ความวิตกทุกข์ร้อน กลัวจะถูกคนจับผิด การงานก็ไม่ก้าวหน้าผิดกับคนทำงานอย่างสุจริต จะอยู่ในสังคมได้อย่างสง่างาม

ความวิตกทุกข์ร้อน เป็นผลของการทำความชั่ว หรือกรรมชั่ว เหมือนกับ"พ่อ"ได้กล่าวกับกตัญญูว่า การที่บุคคลหวนระลึกถึงกรรมที่ตนไม่ควรกระทำ จะเกิดความสะอึกหวาดกลัวหิริ และโอตัมปะ คือความอายต่อบาปและความเกรงกลัวต่อบาปจะเกิดขึ้น ทำให้ตัวเราเองจะดำเนินตนเองเหมือนคนที่ขึ้นมาจากการตกอยู่ในหลุมถูด แล้วได้ขึ้นมาแต่งกายด้วยเสื้อผ้าสะอาดเมื่อนึกถึงตอนที่ตนตกอยู่ในหลุมถูดย่อมจะเกิดความขะแยง นักเขียนได้นำเสนอให้ผู้คนมีหิริและโอตัมปะ คือก่อนที่จะทำสิ่งใด ควรนึกถึงหลักกรรมข้อนี้ก่อน จะได้ไม่กล้าทำในสิ่งที่ผิด

เรื่องจากราถึงนภาพร เนื้อเรื่องทั้งหมดเป็นเพียงการสอนผ่านทางจดหมายทั้ง 39 ฉบับ เป็นการอธิบายตามหลักการว่าคนทำดีย่อมได้ผลดีเป็นเครื่องตอบแทน ส่วนคนทำกรรมชั่วย่อมได้ผลชั่วเป็นการตอบแทน เช่นยกตัวอย่างพระพุทธเจ้า พระสาวกและคนอื่นๆ มาแสดงให้เห็นถึงการทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในหลาย ๆ ส่วนของหลักกรรมที่นักเขียนมุ่งเสนอเคล้ากันไป โดยวราได้สั่งสอนให้นภาพรน้องสาวมีความเข้าใจในหลักกรรมข้อทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วโดยปลูกฝังคุณธรรมเรื่องความสุจริตให้แก่น้องสาว การประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ใจ เป็นการทำความดีในทวารทั้ง 3 และความสุขใจก็จะเกิดตามมา

เรื่องวัดคอนบุญ พระมหาชวนตัวละครสำคัญได้บำเพ็ญประโยชน์เพื่อชาวตำบลหัวคาง แม้จะผจญกับผู้มิจฉาทิพล แต่ให้เมตตาเป็นอาวุชสามารถนำศัตรูมาเป็นมิตรซึ่งสามารถจะรอดชีวิตมาได้ อย่างเหลือเชื่อหลายครั้ง คุณงามความดีที่ท่านได้สร้างเป็นกุศลธรรมหนุนส่งให้ท่านได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยงานเจ้าคณะจังหวัดฉะเชิงเทราเพื่อที่จะก้าวขึ้นเป็นเจ้าคณะจังหวัดในโอกาสต่อไป

กำนันกล้า มีภรรยา 4 คน แต่มีเพียงคนเดียวที่แต่งงานถูกต้อง นอกเหนือจากนั้นเป็นการใช้อำนาจของความเป็นกำนันและอำนาจเงินซื้อมาทั้งสิ้น กำนันกล้าได้ทำตัวเป็นไม้เบื่อไม้เมากับพระมหาชวนและลูกชายคือบุญนำมาโดยตลอด ถึงขนาดกับต้องค่าพระสงฆ์ต่างๆ อย่างพระมหาชวนและ

⁴⁹ วศิน อินทสระ, พ่อผมเป็นมหา (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2517), หน้า 324.

จะฆ่าบุญนำลูกชายที่บังอาจทำตัวเป็นศัตรูกับบิดา ผลสุดท้ายสำนึกผิดและแพ้ยตนเองถูกโรคร้าย
คุกคามเสียชีวิตด้วยความทรมานทรมายด้วยแรงอกุศลกรรมที่ทำมาตลอดชีวิต

เรื่องแม่พริ้งผู้ใจบุญ ตัวละครคือพริ้งได้ทำหน้าที่ของพุทธศาสนิกชนที่ดีคือให้ทาน รักษาศีล
และเจริญภาวณาชีวิตของแม่พริ้งมีแต่ความสงบสุข มีคนนับถือมากมาย การที่แม่พริ้งได้รับบริจาคเงิน
สร้างโรงเรียนให้เด็กยากจน อุปถัมภ์พระสงฆ์สามเณรในวัดส่งผลให้มีพริ้งมีความสุขในชีวิต ไม่ขัดสน
ด้วยเงินทอง ฐานะเจริญมั่นคงขึ้นอย่างไม่น่าจะเป็นไปได้ ผลบุญที่แม่พริ้งได้รับจากการทำความดีนั้นไม่
เคยนำให้ชีวิตของแม่พริ้งให้ได้รับความเดือดร้อนในเรื่องใดเลยจวบจนวันปลายของชีวิตแม่พริ้งก็จาก
โลกไปด้วยอาการสงบทั้งความดีงามไว้เป็นอนุสรณ์ให้ผู้คนได้กล่าวสรรเสริญไม่มีวันลบหายไป

เรื่องหลวงพ่อบึงวัดโบสถ์ มีประเด็นของการนำเสนอเรื่องการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่วคือ
หลวงพ่อบึง ซึ่งได้ให้การอุปถัมภ์พระสงฆ์สามเณรและทำตัวเป็นที่พึ่งทางใจของชาวบ้านในแถบคิ่งน้ำ
บางปะกงได้อยู่อย่างมีความสุขมาโดยตลอด ความดีที่หลวงพ่อบึงประกอบกระทำคือการอบรมสั่งสอนให้
ผู้คนที่อยู่ในสัมมาทิฐิคือความเห็นที่ถูกต้อง ผลของความดีที่หลวงพ่อบึงได้รับคือความเคารพนับ
ถือจากผู้คนที่ทั้งตำบล แต่ส่วนมากตัวละครที่ชี้ให้เห็นถึงผลของกรรมกลับเป็นตัวละครอื่นๆ เช่นนาย
แดงที่ข่มขืนหญิงสติไม่ดี และมาได้แต่งงานกับหญิงที่อายุมากกว่าตน นายแดงข่มขืนลูกเลี้ยงคนโตจน
เธอต้องผูกคอตาย ลูกสาวที่เกิดกับภรรยาคนนี้ก็หนีตามผู้ชาย นายแดงตามไปยิงผู้ชายคนนั้นตาย และผู้
ชายคนนั้นคือลูกของตนเองที่เกิดกับหญิงสติไม่ดีจึงถูกตำรวจจับ เมื่อพ้นโทษออกมาก็ได้ไปผูกคอตายที่
ต้นไม้ท้ายวัด โบสถ์นั่นเอง ปลัดบุญช่วยเป็นลูกเลี้ยงของคนอื่นแต่ก็เคารพพ่อเลี้ยงแม่เลี้ยงเหมือนบิดา
บังเกิดเกล้าของตนเองมานะอดทนร่ำเรียนหนังสือจนจบและได้เป็นปลัดอำเภอซึ่งเป็นผลของการทำ
ความดีของปลัดบุญช่วยเอง นายเพื่อนผู้ถูกโทสะครอบงำจึงฆ่าภรรยาด้วยชายชูตาย ต้องหลบหนีด้วย
ความทุกข์ทรมานที่ต้องอยู่อย่างหลบๆ ซ่อนๆ เมื่อหลวงพ่อบึงได้ให้สติว่าการหนีไม่ใช่ทางแก้ปัญหาก็
จึงยอมให้ตำรวจจับไปชดใช้กรรมที่ก่อเอาไว้ในคุก

พระม่วงอดีตเคยเป็นโจรแต่กลับใจมาบวชและบำเพ็ญสังฆกรรมข้อสังฆจะจิตจากความตายที่
เพื่อนที่เคยเป็นโจรด้วยกันตามมาหมายจะฆ่าทิ้งเพราะเข้าใจว่าพระม่วงหักหลัง แต่เมื่อพระม่วงยอมรับ
ว่าที่หักหลังเพราะเห็นแก่ความดีของคนที่คุณเดียวกันจะปล้นทำให้รอดพ้นจากความตายได้

ดาหรัผู้ซึ่งมีภรรยาเป็นหญิงสาว บำเพ็ญอุเบกขาแม้จะทราบว่ภรรยาของตนมีชู้แต่ก็ทำ
เป็นหูหนวกบ้าง ตาบอดบ้างจึงอยู่ได้อย่างสุขสบายใจ

เรื่องตะวันออก-ตะวันตก ประเด็นการนำความหมายของการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่วคือการที่
แสน ใจงาม นักศึกษาหนุ่มไทยที่ไปเรียนหนังสือในอังกฤษต้องประสบกับความร้อนรุ่มใจเมื่อต้องคอย
แก้ปัญหาความรักที่เกิดกับหญิงสาวชาวอังกฤษ แต่ด้วยความเป็นคนมีมานะอดทนจึงสามารถร่ำเรียน

จนจบการศึกษาและเดินทางกลับเมืองไทยอย่างปลอดภัยและได้แต่งงานอยู่กับภรรยาซึ่งเป็นหญิงไทยที่พบกันในประเทศอังกฤษ ลักษณะการรับผลของกรรมของแสนแตกต่างจากคนอื่นเพราะเขาไม่ได้กระทำความผิดหนักเช่นฆ่าคนหรือเบียดเบียนคนอื่นให้ได้รับความเดือดร้อน และไม่ได้ทำคุณงามความดีที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างเห็นได้ชัดเหมือนกับตัวละครอื่นๆ แต่สิ่งที่เขาทำทั้งหมดคือการกระทำตามสมควรแก่มนุษย์ปุถุชนคนดีๆ คนหนึ่งควรกระทำ ผลที่ได้รับจึงเป็นการได้อยู่ตามสมควรแก่ฐานะ

เรื่องอาทิตย์ขึ้นทางตะวันตก มีการสื่อความหมายของ กฎแห่งกรรม คล้ายกับ เรื่อง ตะวันออก-ตะวันตก คือเป็นการสื่อด้วยพฤติกรรมของตัวละครในประเด็นที่ว่า ตัวละครในเรื่อง ได้สร้างคุณประโยชน์ให้แก่พุทธศาสนา โดยการทำให้คนในยุโรปมีความเข้าใจและสนใจในพุทธศาสนา หลังจากได้ทำหน้าที่นี้แล้ว ตัวละครรู้สึกอิ่มเอิบใจ ได้รับความสุขใจเป็นผลบุญ หรือสิ่งตอบแทนความดีที่ตนได้กระทำไว้ทั้งหมด

เรื่องธรรมชาติ ตัวละครสำคัญคืออาดมาผู้เล่าเรื่อง ได้ทำคุณประโยชน์แก่ผู้อื่นมากมายจึงทำให้มีผู้ให้การช่วยเหลือไม่ให้เดือดร้อนด้วยปัจจัย 4 ความไม่โลภในสมบัติทำให้ไม่ได้รับความเดือดร้อนคือไม่ถูกวิญญูณที่เฝ้าทรัพย์ทำร้ายพิศกับนายปิ่นซึ่งเป็นตัวละครอีกตัวหนึ่งเกิดความโลภ พยายามที่จะไปขโมยเอาสมบัติเหล่านั้นถูกภาพหลอนให้ว่าขบจนเกือบเสียชีวิตเพราะผลของความโลภ ผลของเมตตาทำให้เจ้ามือหอยเดือนมา"อาดมา"ไม่ลง นั่นคือครั้งหนึ่งเจ้ามือหอยได้ตามมาหมายจะฆ่าพระธุดงค์เพราะเคยบอกหอยโดยไม่ตั้งใจแก่ชาวบ้านที่บังเอิญซื้อถูกจนเจ้ามือหอยเดือนคนนี้หมดสิ้นเนื้อประดาตัว แต่เมื่อมีพระอีกรูปหนึ่งมาขอรื่องให้ท่านไปช่วยแนะนำในการเขียนบทความท่านจึงรอดมาได้ แต่ในวันต่อมาเจ้ามือหอยคนนั้นมาอีกและจะฆ่าท่าน แต่เมื่อท่านไม่แสดงอาการสะทกสะท้านจึงเกิดความคิดใหม่เมื่อได้สนทนากับพระภิกษุจึงกลับตัวเป็นคนดีสามารถกอบกู้ฐานะขึ้นมาอีกได้ ความเป็นผู้มีศีลบริสุทธิทำให้อาดมาได้รับการรบกวนจากภูติผีและเทวดาขณะปักกลดอยู่ในป่าคนขับรถไม่ยอมให้ "อาดมา"โดยสารรถไปด้วย ทำให้รถคันนั้นเกิดพลิกคว่ำ คนอื่นได้รับบาดเจ็บแต่คนขับรถเสียชีวิตสิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะผลแห่งกรรมทั้งสิ้น

เรื่องสืลาวดี สืลาวดีได้ทำทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อความรักถือได้ว่าเป็นการทำความดีอย่างหนึ่ง เพราะนางมีความซื่อตรงในรักที่มีต่อเรวตะ เมื่อความรักไม่ได้รับการตอบสนองแม้จะซื่อตรงต่อความรักอย่างซำภพซำชาติ ในที่สุดจึงตัดใจหันหน้าเข้าหาพระธรรมโดยได้รับฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าจนบรรลุพระอรหันต์ ด้วยอานิสงส์ของคุณงามความดีที่นางได้ปฏิบัติมาไม่ว่าจะเป็นการตักบาตรทำบุญการเอื้อเฟื้อแก่ญาติมิตร ทาสรับใช้ การกตัญญูต่อมารดาบิดาทั้งภพเก่าและภพใหม่ส่งผลให้นางได้บรรลุถึงคุณธรรมสูงสุดในพุทธศาสนา

นอกเหนือจากนวนิยายที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ที่มีได้กล่าวถึงผลการทำดีได้ดีและทำชั่วได้ผลชั่ว อยู่สองเรื่องคือพ่อผมเป็นมหา กับจากราถึงนภาพร เนื่องจากเป็นการยกเรื่องการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว ของบุคคลอื่นในลักษณะของการถ่ายทอดเรื่องราวให้ฟัง ตัวละครสำคัญไม่ได้กระทำความผิดและรับผล ของกรรมด้วยตนเอง แต่ให้ตัวละครเป็นผู้เล่าเรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว เช่น มหาอิมในเรื่องพ่อผมเป็นมหา ได้อธิบายถึงหลักกรรมในพุทธศาสนาและสรุปความว่าคนทำดีย่อมได้ รับดี ทำชั่วย่อมได้รับผลชั่ว โดยกล่าวถึงคนที่ทำงานสุจริตก็ได้รับความก้าวหน้าในหน้าที่การงาน รวมทั้งมีจิตใจที่สุขสบาย ไม่เหมือนกับคนที่ทำทุจริต ย่อมได้รับผลกระทบเช่นอาจถูกไล่ออกจากงาน รวมทั้งมีความหวาดระแวงทุกข์ใจอยู่ตลอดเวลา กล่าวจะมีคนรู้เห็นในความไม่ดีไม่งามของตน

นวนิยายอิงพุทธศาสนา จะมีลักษณะเด่นในเรื่องที่เป็นคติสอนใจในเรื่อง "ทำดีได้ดี ทำชั่ว ได้ชั่ว" ดังนั้นทั้งโครงเรื่องและตัวละครจะชี้ให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าหากตัวละครทำกรรมดีย่อมได้รับ ผลดีเป็นสิ่งที่ตอบแทน หากทำกรรมชั่วก็ได้รับผลร้ายเป็นสิ่งที่ตอบแทนเช่นกัน ในนวนิยายที่นำมาศึกษา ทุกเรื่องจะชี้ให้เห็นประเด็นนี้อย่างชัดเจน โดยที่ยึดตัวละครสำคัญเป็นหลักในการรับผลของกรรมดีและ กรรมชั่วหรือไม่ดีไม่ชั่วแต่เป็นกลางๆ และกล่าวถึงตัวละครเสริมตัวอื่นๆ หากตัวละครนั้นๆ แสดงให้ เห็นถึงการรับผลกระทบอย่างใดอย่างหนึ่งดังนี้

จะเห็นว่านวนิยายใช้โครงเรื่องแสดงให้เห็นกฎแห่งกรรมหรือการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่วที่ชัดเจน โดยที่ตัวละครสำคัญและตัวละครอื่นๆ เป็นคนทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทำทั้งกรรมดีกรรมชั่ว อาจจะเป็นการทำกรรมชั่วในตอนต้นแล้วทำกรรมดีในตอนหลังซึ่งส่วนมากจะเป็นเช่นนี้ ทั้งนี้เพราะนัก เขียนมีความเห็นที่ตรงกันว่าคนเรานั้นยากนักจะทำกรรมดีตลอดหรือทำกรรมชั่วได้ตลอด จะต้องมีการ ดีและไม่ดีปะปนกันไปแต่เนื่องจากนี่คือนวนิยาย นักเขียนอาจจะสร้างตัวละครที่ดีโดยส่วนเดียวก็ได้ทั้ง นี้เพื่อแสดงถึงคุณสมบัติที่เป็นอุดมคติของตัวละครสำคัญในนวนิยายอิงพุทธศาสนา

นอกเหนือจากนวนิยายอิงพุทธศาสนาที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ มีนวนิยายบางเรื่องตัวละครใน เรื่องไม่ได้รับผลของกรรมดีและกรรมชั่วอย่างชัดเจนคือ เรื่องพ่อผมเป็นมหา และ จากราถึงนภาพร เนื่องจากเป็นการยกเรื่องการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่วของบุคคลอื่นมาเล่าให้ตัวละครในเรื่องได้รับฟังตัว ละครสำคัญไม่ได้กระทำความผิดและรับผลของกรรมด้วยตนเอง แต่ให้ตัวละครเป็นผู้เล่าเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว เช่นมหาอิมในเรื่องพ่อผมเป็นมหา ได้อธิบายหลักกรรมในพุทธศาสนา และสรุปความว่า คนทำดีย่อมได้รับผลดี ทำชั่วย่อมได้รับผลชั่ว นอกจากนี้ยังกล่าวถึงคนที่ทำงานสุจริต ก็ได้รับความก้าวหน้าในหน้าที่การงานรวมทั้งมีจิตใจที่สุขสบาย ผิดกับคนทำงานโดยทุจริต แม้ไม่มีคน รู้แต่ต้องถูกผลของกรรมชั่วทำให้ทุกข์ใจ เพราะกลัวคนจับได้และจะถูกไล่ออกจากงานเป็นต้น

3.5 ความสันโดษ

ความสันโดษ เป็นหลักธรรมที่สำคัญประการหนึ่งของนิกายอิงพุทธศาสนา นักเขียนนิกายอิงพุทธศาสนามีความเข้าใจร่วมกันในการที่จะนำเสนอหลักความสันโดษคือความยินดีในสิ่งที่ตนเองมีอยู่เป็นอยู่โดยสื่อผ่านตัวละครต่างๆ โดยส่วนมากมักจะเป็นตอนจบเรื่องมักจะสรุปลงที่ความสันโดษดังนี้ ดังจะเห็นว่าความสันโดษของตัวละครคือการที่ไม่โลภมาก ยินดีในสภาพที่ตนเป็นอยู่ มีความพอใจในความสงบ น้ำเสียงของเรื่องในตอนจบจะมีนัยยะของความเป็นผู้ไม่ยินดีในความมักมาก ไม่มีกิเลสตัณหาหรือความอยากได้อะไรอยากเป็น ปราศจากตัณหาทั้งสาม ไม่ว่าจะเป็นกามตัณหา ความอยากในกามคือความหลงใหลในรูปรสกลิ่นเสียงสัมผัส ภาวตัณหาความอยากเป็นโน่นเป็นนี่หรืออยากได้สิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นของตน และวิภวตัณหาไม่ยอมให้สิ่งใดหลุดไปจากตน ไม่หวั่นไหวในโลกธรรมไม่ว่าจะเป็นการได้ลาภยศ สรรเสริญหรือความสุขซึ่งเป็นฝ่ายอริหารมณัคืออารมณ์อันน่าปรารถนา หรือการเสื่อมลาภ เสื่อมยศนิินทา ทุกข์ ซึ่งเป็นอนิหารมณัคืออารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา มีภาวะของความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งปวง ไม่มีสิ่งผูกมัดทางกายและใจ ไม่เป็นทาสของอารมณ์ ไม่มีความโลภ ความโกรธหลง มีลักษณะของการปลงตกคือไม่ยึดถือในสังขารทั้งปวง ไม่มีการพยายามของเวรเต็มไปด้วยเมตตาและให้อภัย มีความเข้าใจในหลักของไตรลักษณ์คืออนิจจังความเป็นสภาพที่ไม่เที่ยงทุกขัง สภาพความเป็นทุกขัง อนัตตา สภาพของความไม่มีตัวตน สามารถถอนตัวเองออกจากอดีตานุปฏิญญคือการยึดถือว่าเป็นของตนออกไปจากจิตใจมีความเป็นพุทธะคือผู้รู้ผู้ตื่นผู้เบิกบาน ไม่มีอุปาทานคือความยึดมั่นถือมั่นในทุกสิ่งตามแต่สภาพของตัวละครซึ่งถ้าตัวละครเป็นพระสาวกมักจะจบลงที่การบรรลุมรรโอรหันธ์ ถ้าเป็นปุถุชนคนสามัญจะมีความสุข ยินดีในความสงบมีใจใฝ่ไปในทางอริยะทุกเรื่อง บางครั้งแม้ตัวละครจะจบชีวิตลงในตอนท้าย แต่นักเขียนก็จะกำหนดให้ตัวละครมีลักษณะของความเป็นผู้มีความสันโดษก่อนจะสิ้นชีวิตซึ่งถือเป็นลักษณะเด่นของนิกายอิงพุทธศาสนาทุกเรื่องดังนี้

เรื่องไต้ร่มกาสาวพัสตร์ นักเขียนได้กำหนดให้ พระองค์สิมมาลเถระ เป็นผู้มึจิตใจใฝ่ไปในความสันโดษ ในตอนท้ายของเรื่อง โดยเนื้อเรื่องกำหนดให้บุคคลที่ต้องการในที่นี้เป็นไปไม่ได้ ซึ่งเกินกว่าความรู้ความสามารถของตน เพราะวิชาที่อหิงสกะมาณพต้องการจะเรียน - จะต้องฆ่าคนสังเวยก่อนการเช่นฆ่าผู้คนเป็นการทำลายความสุขของคนอื่น เป็นความเพียรที่ไม่ชอบธรรมทำให้ตัวอหิงสกะเองต้องประสบความลำบากด้วย หลังจากที่ได้รับความสั่งสอนของพระพุทธเจ้าอหิงสกะมาณพได้อุปสมบทเป็นองค์สิมมาล และได้ประพฤติตามหลักสันโดษทั้งสามประการที่กล่าวมาข้างต้น กล่าวคือการที่องค์สิมมาลเถระยินดีในความเป็นภิกษุหรือได้รับการอุปสมบทจัดเป็นลาภสันโดษเพราะได้ลาภอันยิ่งใหญ่สำหรับชีวิตคือพระอรหันธ์ การที่ท่านยินดีในความเพียรที่จะประพฤติเพื่อให้บรรลุคุณธรรมสูงสุดจัดเป็นสภาพสันโดษ การที่ท่านยินดีในเสนาสนะที่สังกัดแลความยินดีในความเป็นอยู่ที่สมณะเรียบง่ายไม่โลภมาก มีจิตเมตตาต่อสรรพสัตว์ ยินดีในปัจจุบันสำหรับสมณะทุกอย่างจัดเป็นสารูปสันโดษ

เรื่องลุ่มน้ำนมมหา เป็นเรื่องที่นักเขียนกำหนดให้ชายคนหนึ่งได้ใช้ความพยายามในการศึกษาหาความรู้และได้สอบผ่าน เป็นบัณฑิตราชสำนักอันเหมาะสมกับความรู้ความสามารถของตนเมื่อได้รับการแต่งตั้งแล้วได้ไปอยู่ในที่กัณดาร ทำให้ตัวละครสำคัญเกิดความเบื่อหน่าย เพราะไม่มีกิจอะไรต้องทำ แต่เมื่อจำเป็นต้องอยู่จึงทำความพอใจกับสิ่งที่ตนเป็นอยู่และสถานที่ที่ตนอาศัยอยู่ เป็นความสันโดษยินดีในตำแหน่งและที่อยู่ของตน ยกตัวอย่างตอนที่เสนาบดีได้ตั้งข้อกำหนดในการรับบุคคลเข้าเรียนในสำนักเรียนที่เปิดขึ้นเพื่อให้บุคคลที่มีความประสงค์จะเข้าเรียน มีคุณสมบัติของความสันโดษคือ จะต้องตัดความกังวลความทะยานอยาก ความโลภในลาภสักการะชื่อเสียง เป็นคนเลี้ยงง่าย เป็นอยู่ง่าย ไม่สะสมสิ่งของและมีความเพียรไม่เกียจคร้าน จึงได้รับอนุญาตให้เข้าศึกษาในสำนักศึกษาชั้นสูงทางพุทธศาสนาประจำกรุงพันธุมี ในตอนสุดท้ายอัลดนิรัต ตัวละครสำคัญได้รับการขอร้องจากเสนาบดีคนก่อนให้ยอมรับตำแหน่งโดยที่เสนาบดีคนก่อนก็แสดงให้เห็นถึงความสันโดษของตนคือแม้จะได้รับอนุญาตจากพระราชาก่อนจะสิ้นพระชนม์ว่าให้อำมาตย์มาดำรงตำแหน่งกษัตริย์ แต่อำมาตย์ก็ยกพระราชกุมารที่ยังเยาว์ให้เป็นกษัตริย์สืบต่อจากพระราชบิดาส่วนตนยังดำรงตำแหน่งเสนาบดีต่อไป เมื่อถึงเวลาที่เหมาะสมอำมาตย์เอกคนนี้ก็ได้ออบตำแหน่งแก่อัลดนิรัตแทน แต่อัลดนิรัตยังไม่ยอมรับตำแหน่งนี้เพราะเห็นว่าเสนาบดียังสามารถบริหารบ้านเมืองได้และจะขอรับตำแหน่งนี้ในเวลาอีก 7 ปีข้างหน้า

เรื่องเชิงผาหิมพานต์ เป็นเรื่องที่สื่อให้ผู้อ่านเข้าใจในความหมายของสันโดษ ด้วยการที่ตัวละครสำคัญของเรื่อง ปฏิเสธที่จะรับตำแหน่งหลังการประลองวิชาครั้งแรกซึ่งได้มาเพราะธนูวิเศษของอาจารย์เป็นความสามารถที่ไม่ใช่ฝีมือของตนของตัวละครสำคัญคือ ฉันทสุกะ จัดเป็นยถาพลสันโดษคือยินดีตามกำลังความสามารถของตน พฤติกรรมของตัวละครสำคัญในเรื่องนี้เกี่ยวข้องกับหลักความสันโดษอย่างเห็นได้ชัดตลอดทั้งเรื่อง นั่นคือหลังจากที่ท่านได้กลับมาประลองวิชาและสามารถเอาชนะเจ้าชายลิจฉวีวงศ์อื่นๆ และได้รับการแต่งตั้งเป็นพระราชแล้วยังยอมที่จะสละบัลลังก์อันเป็นที่หมายปองของคนทั้งหลายเสีย ตนเองกลับมาดำรงตำแหน่งเจ้าสำนักวิสามิตรสืบต่อจากอาจารย์ จากพระราชวังอันบริบูรณ์ไปด้วยเครื่องอำนวยความสะดวกนานาประการ มาอยู่ป่าเขาที่เต็มไปด้วยความอึดอัดในปัจจัยต่างๆ แต่ท่านก็เป็นผู้มีความสันโดษยินดีที่จะยอมรับ สภาพความเป็นอยู่อย่างนี้ด้วยความเต็มใจ

เนื้อเรื่องตอนที่แสดงให้เห็นถึงความสันโดษอย่างชัดเจนคือการที่เศรษฐีคนหนึ่งได้ลงว่าตนเองอยากจนลงไม่มีทรัพย์สมบัติติดตัว ในระหว่างที่เฝ้าขอทานจากคนที่ท่านเคยให้ความช่วยเหลือแต่ไม่มีใครช่วยเว้นแต่อาจารย์ฉันทสุกะซึ่งมีน้ำใจช่วยเหลือท่านได้แอบว่าจ้างให้ช่างสร้างปราสาทอันใหญ่โตพร้อมด้วยสิ่งอำนวยความสะดวกทุกประการ เมื่อปราสาทสร้างเสร็จท่านก็ได้ประกาศแก่คนทั้งหลายว่าปราสาทนี้เป็นปราสาทที่สร้างขึ้นเพื่อหากคนมีน้ำใจและได้ยกปราสาทหลังนั้นแก่ฉันทสุกะผู้มีน้ำใจส่วนตัวเศรษฐีเองกลับใช้ชีวิตบั้นปลายด้วยสมบัติที่พอเหมาะแก่ชายชราคนหนึ่ง พร้อมกับกล่าวว่า

หลังจากที่ตนสิ้นชีพไปแล้วให้ฉันทสุภะลิจจวิจัดการกับสมบัติทุกอย่างโดยให้ใช้เพื่อประโยชน์แก่สังคมส่วนรวม

ความสันโดษเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความพอใจที่ตนเองไม่ต้องทะเยอทะยาน ไม่มีความต้องการในสิ่งต่างๆ ที่เกินความพอดี นอกจากนี้ยังเกี่ยวข้องกับความเข้าใจในเรื่องชีวิต เมื่อเข้าใจว่าชีวิตเปรียบเหมือนใบไม้ที่คอยจะหลุดจากขั้วในตอนสุดท้าย ทำให้ตัวละครอย่างฉันทสุภะเกิดความพอใจที่จะอยู่อย่างสันโดษในป่า

“แต่ตัวเรายังจะหวังอะไรต่อไปอีก ความเป็นผู้มีหน้ามีตาหรือชื่อเสียงเกียรติยศหรือหรือว่าทรัพย์สินเงินทอง เราผ่านสิ่งเหล่านี้มาแล้วจึงไม่ต้องทะเยอทะยานอะไร ตกลงก็จะลงมีความเป็นอยู่แบบเสียบๆ คูต่อไปสักพักหนึ่งจะนำพอใจหรือนำเบื่อหน่ายอย่างไรบ้าง แต่ใครจะพอใจหรือเบื่อหน่ายก็ตาม เขาก็เป็นเพียงใบไม้ใบหนึ่ง ซึ่งจะต้องหล่นหลุดจากขั้วมีวันใดก็วันหนึ่งข้างหน้า⁵⁰

ฉันทสุภะเกิดความเบื่อหน่ายกับชีวิตที่ขึ้นๆ ลงๆ มีความผันแปรไม่แน่นอน จึงต้องการจะใช้ชีวิตแบบอาจารย์ที่เคยปฏิบัติมา คือการทำตัวเป็นที่พึ่งของผู้อื่น เป็นครูผู้ให้ความรู้แก่ผู้อื่นไปบริหารบ้านเมืองสังคมให้เจริญ ตนเองไม่ต้องค้ำค้ำให้ทุกข์อีกต่อไป ความสันโดษในที่นี้จึงเป็นการใช้ชีวิตอย่างเรียบง่ายสมถะ ไม่มีสิ่งจูงใจทางใจให้ใฝ่ไปในสิ่งที่ฟุ้งเฟ้อ เป็นความสงบเย็น อยู่อย่างสมณะ

เรื่องกองทัพธรรม ตัวละครที่สื่อให้เข้าใจความหมายของสันโดษคือธนิยะกับสุรเสนะ ผู้บุตรร่วมกันประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าผ้าจากแคว้นกาฬิด้วยความสำเร็จด้วยดี มีความสุขความพอใจกับการที่ได้ประกอบอาชีพเช่นนี้ ไม่มีความปรารถนาที่จะเป็นอย่างอื่น แม้โชคชะตาจะนำพาให้สุรเสนะได้เป็นถึงกษัตริย์ของโยชยา เมืองหลวงของแคว้นโกศลตอนใต้ ก็ไม่ใช่สิ่งที่ได้มาด้วยความขวนขวายอย่างยากลำบาก เพราะได้รับการเสนอจากผู้คนที่อยู่ในกรุงโยชยาเองภายหลังที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระราชแล้ว พระเจ้าสุรเสนะผู้มีธนิยะผู้บิดาเป็นที่ปรึกษาการบริหารบ้านเมืองด้วยความสงบสุข ปลูกฝังค่านิยมของความสันโดษแก่ข้าราชการ และประชาชนให้ตั้งอยู่ด้วยความสันโดษ มีความขยันหมั่นเพียรประกอบอาชีพอย่างซื่อสัตย์สุจริต ไม่เล่นการพนันไม่ดื่มสุราของมึนเมา

ตัวอย่างที่เกี่ยวข้องกับความสันโดษของตัวละครที่ชัดเจนอีกจุดหนึ่งก็คือการที่ธนิยะมองเห็นบัลลังก์ของแคว้นสุรเสนะเป็นเหมือนหนูนั่งที่พวกแร้งกาแย่งชิงกันถือเป็นความสันโดษอย่างยิ่ง เพราะไม่ยินดีในสิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งความยินดีแต่เห็นโทษของความเป็นกษัตริย์จึงสละให้แก่เจ้าชายที่เหมาะสมองค์อื่นที่เป็นพระราชบุตรที่เกิดจากพระมเหสีอื่น

⁵⁰ สุทธิ พุฒยานุภาพ, เจริญนิพนธ์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม) 2537, หน้า 273.

โทษของความไม่สันโดษ ส่วนมากจะเป็นความมักมากในกามคุณ ความมักใหญ่ใฝ่สูงจนเกินไปความทะเยอทะยาน ความมัวเมาในอำนาจลาภยศ จะนำมาซึ่งความทุกข์ เปรียบเหมือนบุคคลต้องการจะถอดเอาทองไฟไว้กับตน ผิดกับความสันโดษที่มีความสุขเป็นผล ดังที่อาจารย์ได้สอนธนิยะว่า

“ดูก่อนกุมาร ความมักใหญ่ใฝ่สูงและมัวเมาในการที่จะมีอำนาจนั้นเป็นเหมือนก้อนเหล็กแดงใหญ่ที่ถูกร้อนเป็นเปลวรุ่งโรจน์ ซึ่งคนทั้งหลายเห็น เป็นดอกไม้อันน่าอัศจรรย์ ชมเชย แล้วพากันแย่งเข้ากอดรัด ผลที่ได้รับจึงพากันวุ่นวายเดือดร้อนหาความสุขมิได้ เพราะฉะนั้น เธอจะต้องระมัดระวังในการที่จะหลงเข้าไปแบกหรือกอดรัดก้อนเหล็กแดงนั้น⁵¹

การที่นักเลงสกากับบุตรนายดาบคนหนึ่งเป็นนักเลงการพนัน อีกคนเป็นคนที่ถือตนเองว่ามี ความเก่งกล้าสามารถร่วมมือกันจะปล้นกรุงอโยธยา นักเลงสกากลับจับได้ ส่วนบุตรนายดาบผู้ทรงคน ต้องฆ่าตัวตาย จัดว่าเป็นโทษของความมักมากขาดความสันโดษ

พระเจ้ากรุงกัมพูชาที่มีความมักมากต้องการจะยึดครองอโยธยาจึงยกทัพมาโจมตีกรุงอโยธยาถึงสามครั้งสามครา ผลสุดท้ายก็ต้องปลงพระชนม์ชีพตนเองเพราะความอับอายที่มาพ่ายแพ้ถึงสามครั้งก็เป็นโทษของการขาดความสันโดษเช่นกัน ความสันโดษมีความสุขเป็นผล คนที่มีความสันโดษย่อมไม่ปรารถนาในสิ่งที่เกินวิสัย ชีวิตของคนผู้สันโดษแล้ว เป็นชีวิตที่สงบเย็นไม่มีการเบียดเบียน

เรื่องแสงเทียน การสื่อให้เข้าใจความหมายของสันโดษในนวนิยายเรื่องนี้ เริ่มเรื่องที พระภิกษุรูปหนึ่งออกไปบิณฑบาต พบกับหญิงชราคนหนึ่งพยายามจะใส่บาตรแต่ด้วยความชรา ทำให้นางพลาดทำภาชนะใส่ข้าวหกตัวเองก็ล้มลงด้วย พระภิกษุผู้เล่าเรื่องต้องกลับด้วยบาตรเปล่าไม่ได้ อาหารขอมอดฉันทั้งวัน เนื้อเรื่องจะเน้นที่ความสันโดษยินดีด้วยการใช้ชีวิตแบบสมณะของตัวละครที่เป็นภิกษุ เพราะได้เที่ยวจาริกไปเผยแผ่พระศาสนาด้วยความมานะอดทน ยินดีด้วยสมณปัจฉัย ยังชีพอย่างพอเหมาะพอควร ไม่มีความมักมากในทุกสิ่งทุกอย่าง นอกจากนี้การเล่าเรื่องของตัวละครที่เป็นพระภิกษุ 3 รูป ที่แสดงให้เห็นถึงความสันโดษได้แก่เรื่องที่เล่าถึงประวัติความเป็นมาของตน ส่วนมากลงท้ายด้วยการได้มาอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนา พร้อมทั้งเรื่องราวอื่นๆ ที่ตัวละครได้ไปประสบพบเห็นซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับความสันโดษด้วย เช่นเรื่องของหญิงคนหนึ่งที่ถูกสามีทำร้ายทุบตีเพื่อเอาเงินไปดื่มเหล้าและเล่นการพนัน แสดงว่าสามีของนางไม่มีความสันโดษยินดีในตัวนาง จึงได้มีพฤติกรรมเช่นนี้ ส่วนตัวนางเมื่อได้รับการช่วยเหลือแล้วก็บวชเป็นภิกษุณีในพุทธศาสนา เป็นการตัด

⁵¹ สุชีพ ปุญญานุภาพ, กองทัพนคร (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 2518), หน้า 69.

จากสิ่งสับสนวุ่นวายทุกอย่าง มาอยู่ในภาวะที่ต้องอาศัยความสันโดษเป็นปัจจัยสำคัญในการยังชีพ ความเป็นอยู่อย่างพระสงฆ์คือการอยู่ด้วยความสันโดษ ไม่ยินดีในลาภสักการะ ไม่ยินดีในการคลุกคลี ด้วยหมู่คณะ เป็นความสุขสงบ แต่ทำความเพียรเพื่อบรรลุดุคคุณธรรมขั้นสูง ควบคู่กันไปกับการทำตนเพื่อเป็นที่พึ่งของชาวบ้าน

เรื่องร่มธรรม การสื่อให้เข้าใจความหมายของสันโดษ ในนวนิยายเรื่องนี้คือโชติมันต์ตัวละครสำคัญของเรื่อง มีความยินดีในการใช้ชีวิตแบบชวาณา เมื่อได้โอกาสไปศึกษาวิชาที่ศึกษาตามความสามารถและเรียนจบการศึกษา โชติมันต์ตัวละครสำคัญมีความคิดหลังจากการเรียนจบว่าสังคมมีปัญหาหนัก ล้วนแล้วแต่เกิดจากความอยากหรือความมักมากในกามคุณ เขามีความคิดที่จะเข้าไปแก้ไข ปัญหาของสังคมทางหนึ่ง และอีกทางหนึ่งคือการหลีกเลี่ยงไปจากปัญหาทุกอย่างไม่รับรู้อะไรเกี่ยวกับสังคมเลย และเขาเลือกที่จะเข้าไปมีส่วนแก้ไขปัญหาสังคมโดยการรับคำเชิญจากเพื่อนรุ่นพี่ไปช่วยในการบริหารแคว้น หลังจากที่เพื่อนรุ่นพี่คนนั้นทำการปฏิวัติที่แคว้นปัญจาละสำเร็จ

เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับความสันโดษคือเรื่องของฤาษีสันตบพซึ่งหมายถึงบทรหรือทางแห่งความสงบ เป็นคนรักความสงบสามารถเข้าถึงญาณวิเศษด้วยการปฏิบัติของตน เป็นผู้ศึกษาชีวิตด้วยธรรมชาติและอยู่ในความสุขสงบตลอดเวลา มีใจแน่วแน่ไปทางธรรมสามารถที่จะชี้แนะโชติมันต์ให้ประพฤติในสิ่งที่ถูกที่ควรให้อยู่ด้วยความสันโดษยินดีไม่มักมากอยากได้เงินเกินความสามารถ ภายหลังท่านก็ได้บวชเป็นพระในพุทธศาสนาได้ฉายาใหม่ว่า “สันตปโทภิกขุ” และเป็นผู้มีชื่อเสียงในทางสันโดษด้วย

เรื่องของกษัตริย์แคว้นปัญจาละ หลังจากถูกเพื่อนรุ่นพี่ของโชติมันต์ทำการปฏิวัติเพื่อปราบปรามขุนนางกังฉินแล้วทูลเชิญให้ท่านดำรงตำแหน่งพระราชของแคว้นสืบไป แต่ท่านได้พิจารณาว่าการบริหารแคว้นนั้นทำให้ลำบากเกินไป เมื่อไม่ประสงค์ที่จะต้องลำบากกับการบริหารพระองค์กับพระมเหสีก็เดินทางไปบวชเป็นฤาษีบำเพ็ญพรตอยู่ในป่าจวบจนถึงบั้นปลายของชีวิต

โชติมันต์ตัวละครสำคัญเองนอกจากจะสันโดษยินดีด้วยความเป็นอยู่ของตนเองและความรู้ความสามารถของตนแล้ว การเลือกคู่ครองที่พุทธศาสนาสอนไว้ในหลัก"สพารสันโดษ"คือยินดีด้วยภรรยาของตน โชติมันต์มีโอกาสที่จะเลือกผู้หญิงหลายคน แต่ด้วยความไม่มัวเมาในกามคุณเขาจึงเลือกที่จะคบหาผู้หญิงเพียงคนเดียวและครองเรือนด้วยความสุขสงบเพราะใช้หลักกรรมทางพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ในการปกครองบ้านเมืองและใช้ในการครองเรือนด้วย เนื้อเรื่องตอนจบที่มีน้ำเสียงของการชี้แนะให้ผู้อ่านตั้งตนอยู่ในความสันโดษที่ว่า โชติมันต์หนุ่มสัมมาตามแคว้นโกศลได้ขอร้องให้มารดาบิดาและพี่น้องย้ายมาอยู่หัดศินบุรีกับตน บิดามารดาพี่น้องก็อนุโลมตามรวมทั้งครอบครัวของรังสิมาด้วย รามิตาและสุมิตตามีความยินดีอย่างยิ่งเมื่อทราบว่ารังสิมา และโชติมันต์จะเข้าพิธีมงคลสมรสในเดือนวิสาขะแม้เธอทั้งสองจะรักโชติมันต์ แต่หัวใจอันฝึฝนมาให้เป็นผู้เสียสละ เห็นแก่ความสุขของผู้อื่นนั้น

ทำให้เธอมีความสุขในการนี้ด้วย ส่วนโชติมันต์แม้จะมีความอาลัยในสมิตตามากอยู่ แต่เมื่อมารดาบอกให้เขาแต่งงานกับรังสิมาเพื่อรักษาสัจจะซึ่งเขาก็มีความพอใจ และได้เข้าพิธีแต่งงานกับรังสิมาสมความตั้งใจของทุกฝ่าย

เรื่องพระอานนท์พุทธอนุชา ด้วยความเป็นผู้ใกล้ชิดกับพระพุทธองค์ในฐานะพุทธอุปัฏฐาก พระอานนท์ เป็นแบบอย่างในความเป็นผู้มีความมกน้อยสัน โดยไม่มกมากด้วยลากสักการะ เห็นได้จากการขอพร 8 ประการซึ่งมีหลายข้อที่บ่งชี้ถึงความเป็นผู้มกน้อยสัน โดยของท่านอย่างชัดเจน เช่น ขอพรจากพระพุทธเจ้ามิให้ประทานจีวรอันประณีตแก่ตน ขอพรมิให้พระพุทธเจ้าประทานอาหารบิณฑบาตอันประณีตแก่ตน ตลอดชั่วชีวิตของท่านดำรงอยู่ในสมณสาธูปที่ดิงาม มีความยินดีในวัฏธรรม ความเข้าใจในเรื่องชีวิต ส่งผลให้พระอานนท์เป็นผู้มีความสัน โดยยินดีในการอยู่ในเสนาสนะสังคตสภิกเสส เช่นกับตัวละครที่เป็นพระอรหันต์ในนวนิยายเรื่องอื่นๆ ท่านแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้มกน้อย ตลอดช่วงของการอุปสมบท ซึ่งไม่น่าเชื่อว่าจะทำได้เพราะเมื่อก่อนท่านเคยเป็นถึงเจ้าชายสาकยะ แสดงให้เห็นถึงความไม่ยินดีในสิ่งยั่วชวนภายนอกไม่ยึดติดในลาภยศตำแหน่ง แต่ยินดีในสิ่งที่ไม่ต้องยึดถือกับสิ่งใดเลย ยินดีในการอยู่ป่า ตามแบบอย่างพระพุทธเจ้า

ในการออกประกาศพระศาสนาของพระอานนท์ หลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว พระอานนท์ได้เป็นผู้ชี้แนะในหลักสัน โดย เพื่อลดปัญหาในเรื่องการผิดศีลธรรมข้อที่ว่าด้วยกามสมุิจฉาจาร คือพระอานนท์ได้ไปพบกับหญิงชายคู่หนึ่งในป่า เป็นพระราชบุตรของเมืองหัสดินปุระนกร เมืองหลวงของแคว้นปัญจาละ ที่สละบัลลังก์หนีมาอยู่ป่าเพราะเบื่อหน่ายกับสภาพของความยุ่งยากในนคร พระอานนท์สรรเสริญว่าเป็นการกระทำที่ถูกต้อง ที่พระราชบุตรหันมาใช้ชีวิตอย่างสัน โดยในป่า

เรื่องจอมจักรพรรดิอโศก ตัวละครคือพระเจ้าอโศก ทรงใช้ชีวิตอย่างสุดโง่งมาตลอดไม่ว่าจะเป็นความรัก เจ้าชายอโศกจัดว่าเป็นนักรักตัวยงผู้หนึ่ง นอกจากจะเป็นนักรักแล้วยังเป็นผู้ที่มีความหึงหวง เมื่ออยู่กับวิเนตาก็รักวิเนตา เมื่อได้พบกับชโลธราที่รักชโลธรา ลืมวิเนตาที่เป็นคนรักคนแรก แต่เมื่อได้พบกับวิเทสาก์หลงรักวิเทสาและได้อภิเษกกับวิเทสา แต่ก็ยังมีความหึงหวงในตัวชโลธรา เมื่อทราบข่าวชโลธราไปมีชายคนใหม่ประหารชายคนนั้นแล้วจับชโลธรามาขังที่ค้ำหนัก ความมกใหญ่ใฝ่สูงทะเยอทะยานจะเป็นผู้ครอบครองทั่วทั้งแผ่นดินทำให้พระองค์ได้ยกทัพไปตีเอาดินแดนของแคว้นต่างๆ ถือได้ว่าเป็นความไม่สัน โดยยินดีในสิ่งที่ตนมีอยู่ทั้งสิ้น

ตัวละครอย่างพระเจ้าอโศก เป็นตัวอย่างที่ไม่ดีในตอนต้น แต่ผู้อ่านสามารถศึกษาเรื่องโลกธรรมคือลาภยศ สรรเสริญ สุข ทุกข์ จากพระเจ้าอโศกได้อย่างครบถ้วน ส่วนตอนปลายของเรื่องเป็นสิ่งที่ควรเอาอย่างในเรื่องของความสัน โดย เนื่องจากพระองค์ได้กลับพระทัยมาทำนุบำรุงพระศาสนาจน

ถึงกาลอวสานแห่งชีวิต และพระองค์ได้เข้าถึงหลักสัจโดยย่ออย่างดั่งแก่ภายหลังที่ได้ศึกษาพระธรรมคำสอนในพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้ว่าพระองค์มิได้ยึดติดกับสิ่งใดเลย แต่พระองค์ก็ทรงพอพระทัยที่จะเสียดสละทุกอย่างเช่นภษาณะที่ใส่อาหารถวายพระสงฆ์ก็จะถวายไปพร้อมกับการทำบุญ ความทะเยอทะยานที่ทรงมีเมื่อก่อนก็หมดไปทุกประการ

เรื่องอันชนกชนนีรักเจ้า ตัวละครสำคัญของเรื่องคือสันต์ ได้หันหลังให้กับสภาพของสังคมเมืองที่เต็มไปด้วยปัญหาข้อขัดแย้งต่างๆ โดยการออกปฏิบัติธรรมเพื่อหาความสุขสงบในบั้นปลายของชีวิตหลังจากที่ได้พบกับ พระอริยนั้นทะและได้ฟังคำแนะนำจากท่าน เขาได้ลาออกจากงานราชการซึ่งเป็นการไม่ยึดติดในตำแหน่งหน้าที่ ด้วยความเชื่อมั่นว่านี่คือทางปฏิบัติที่ถูกต้องสำหรับตนเองทำให้มีความตั้งใจแน่วแน่ที่จะตามพระอริยนั้นทะไปปฏิบัติธรรมในป่าลึก แม้อ่อนแรกจะยังไม่แน่ใจว่าตนเองจะรับสภาพการใช้ชีวิตในป่าซึ่งแตกต่างไปจากชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงโดยสิ้นเชิงได้หรือไม่ แต่เมื่อได้ไปปฏิบัติเข้าจริง ๆ สันต์กลับมีความยินดีในสภาพความเป็นอยู่ที่สงบวิเวก จิตใจกลับฝึกฝนในความสงบ

เรื่องชีวิตนี้มีอะไรและภาพจำลองชีวิต ความสันโดษยินดีในสิ่งที่เป็นความสว่างสะอาดสงบเกิดขึ้นแก่ อริสโตฟา ตัวละครในนวนิยายเรื่องนี้ หลังจากที่ได้ขวนขวายในสิ่งที่เกินกำลังคือความใฝ่ฝันที่จะได้ครองรักกับองค์หญิงเอเธนา ความรักระหว่างเขากับเจ้าหญิงแม้จะได้รับการตอบสนองด้วยดี แต่หากมองตามสถานภาพแล้วก็ดูจะเป็นความใฝ่สูง ทำให้เขาเกิดความทุกข์ที่ต้องวิ่งตามหาความสุขแต่ก็ไม่พบยิ่งวิ่งตามก็เจอแต่ความทุกข์ เมื่อหยุดวิ่งและหาทางออกที่เป็นทางสงบสันโดษ คือการเดินทางจากกรีกมาศึกษาพุทธศาสนาที่ประเทศอินเดีย และได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนาปฏิบัติตามหลักคำสอนเพื่อบรรลุนิพพานขั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไป เป็นความพอใจในสิ่งที่ตนเองได้ค้นพบใหม่คือการครองเพศบรรพชิตผู้มักน้อยสันโดษด้วยปัจจัยทุกอย่าง

อาจารย์นาได้เป็นตัวละครอีกตัวหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงความสันโดษยินดีในเสนาสนะที่สังกัดท่านเคยไปอินเดียได้รับรู้พระธรรมในพุทธศาสนา แม้จะไม่ได้บวชเป็นพระภิกษุแต่ก็ปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัดเพราะมีความเป็นมาคล้ายคลึงกับอริสโตฟา คือเคยรักกับหญิงอินเดียแต่ถูกบิดาของนางกีดกันจนในที่สุดหญิงสาวชาวอินเดียคนนั้นต้องฆ่าตัวตาย ท่านจึงปฏิบัติธรรมเพื่อหาความสุขในชีวิตที่ป่าขานกรุงเอเธนส์นี้เองท่านตั้งตนอยู่ในความสันโดษคือยินดีในการอยู่แบบคนสมถะไม่เกี่ยวข้องกับคนหมู่มากซึ่งก็เป็นชีวิตที่อยู่อย่างมีความสุขตามสมควรแก่วัยของตน

ครอบครัวของกตัญญูเป็นครอบครัวสัมมาทิฐิอย่างเห็นได้ชัด มีบิดาผู้เป็นสัมมาทิฐิคอยชี้แนะให้ลูกๆ ตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมความถูกต้องไม่หลงไหลไปตามสิ่งชั่วๆของวัตถุต่าง ๆ ไม่ให้ลูก ๆ ก้าวเดินไปในทางชีวิตที่ผิดพลาดซึ่งลูกก็อดกตัญญูกับวีรคติปฏิบัติตามที่บิดาคือการใช้ชีวิตที่พอเหมาะพอ

ควรไม่ฟังเพื่อเหมือนกับวัยรุ่นคนอื่น ความฟังเพื่อที่เป็นความไม่สนใจโดยสำหรับกตัญญูคือความคิดที่ว่าอยากมีพ่อเป็นนายพลนายพันหรือเป็นเศรษฐีเหมือนเพื่อนในมหาวิทยาลัยด้วยกัน อยากมีรถเก๋งยี่ห้อดังๆ แต่เมื่อบิดาได้สั่งสอนในหลักของสัน โดยทำให้เขายินดีในสภาพที่เป็นอยู่ซึ่งเขาก็มีความสุขตามที่ผู้เป็นบิดาได้ชี้แนะ

บิดาคือมหาอิมเป็นตัวละครที่แทบจะเรียกได้ว่า “นายสัน โดย” เพราะการใช้ชีวิตอย่างพอเหมาะพอควรไม่ฟังเพื่อ ไม่ดื่มเหล้าสูบบุหรี่ ไม่มีภรรยาเล็กภรรยาน้อยซึ่งตรงกับหลัก “สทาร์สัน โดย” คือความสัน โดยยินดีด้วยภรรยาของตน เป็นหลักสัน โดยประการหนึ่งในพุทธศาสนา มหาอิมเป็นบุคคลที่สัน โดยใช้ชีวิตอย่างสมถะเรียบง่าย สบาย ๆ และเป็นตัวอย่างในทางสัน โดยเช่นครั้งหนึ่งท่านกล่าวถึงงานเลี้ยงในงานแต่งงานที่จัดขึ้น ณ สโมสรแห่งหนึ่งที่ต้องใส่เสื้อนอกกินอาหารแพง ๆ มหาอิมต้องถอดเสื้อนอกและกินอาหารได้ไม่กี่คำเพราะมองเห็นเด็กที่อดอยากไม่มีเสื้อผ้าใส่ยืนอกันอยู่นอกสโมสร นี่เป็นการชี้ให้เห็นถึงสภาพสังคมหรือค่านิยมที่ผิดไปจากความสัน โดย

นอกจากจะเป็นการชี้ให้เห็นสัน โดยยินดีด้วยสิ่งที่ตนเองมีอยู่เป็นอยู่แล้ว นวนิยายเรื่องนี้ยังได้ปลูกฝังค่านิยมของการทำงานให้มีความสุข คือเพียรพยายามทำงานให้ดีให้ก้าวหน้าตามสมควรแก่กำลังความรู้ความสามารถของตน ไม่ต้องปรารถนาเกินกว่าความสามารถเพราะอาจจะนำไปสู่การทุจริตและการทุจริตนั้นก็เป็ความไม่สนใจโดยคือความอยากได้มากเกินไปเกินฐานะที่ควรจะได้รับอีกด้วย นอกจากนี้ ความจนยังมีความหมายที่เกี่ยวเนื่องกับความสัน โดย นักเขียนกล่าวว่าความจนมีเพราะความไม่สนใจโดยคือไม่รู้จักพอ หรือไม่มีความยินดีในสิ่งที่ตนมีอยู่ หากคิดเช่นนี้ความอยากก็เกิดขึ้นความจนก็เป็นความทุกข์ หากพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่ พอใจในสิ่งที่ตนหาได้ด้วยความสามารถ ความจนก็ไม่ใช่ว่าสิ่งที่จะทำให้คนเกิดความทุกข์ได้หรืออาจจะไม่ใช่ความจนเพราะผู้ที่มีความสนใจโดยไม่มีคำว่า “จน”

เรื่องจากราถึงนภาพร การสื่อให้เข้าใจความหมายของสัน โดย ในนวนิยายเรื่องนี้คือ วราผู้เป็นพี่ชาย ได้สั่งสอนอบรมน้องสาวผ่านทางจดหมาย 39 ฉบับ ซึ่งสามารถรวมลงในหลักสัน โดย ได้ทั้งสิ้นเมื่อมองโดยโครงเรื่องทั้งหมด เพราะเรื่องราวที่ประกอบไปด้วย 39 บท ตรงกับมงคล 38 ที่สามารถแยกเป็น 39 ได้ และมงคลนี้ก็จะลงที่ชื่อว่า “จิตเกษมจากโยคะ” หมายถึงความหมดจดสะอาดบริสุทธิ์แห่งจิตใจ ซึ่งตรงกับการอยู่อย่างสัน โดยยินดีด้วยความเป็นอยู่ของตนไม่ดิ้นรนไปตามความอยาก ประเด็นที่พี่ชายบอกผ่านทางจดหมายให้น้องสาวตั้งอยู่ในความสนใจโดยคือการชี้ให้น้องสาวใช้ชีวิตให้ถูกหลัก ให้มีชัยต่อดอกม อย่าเห่อเหิมไปตามสภาพสังคมของวัยรุ่นโดยทั่วไป เป็นการเดินตามมรรคมืองค์ 8 ที่นักเขียนชี้มาให้มาประยุกต์ใช้สำหรับคนธรรมดา นั่นคือ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ คำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมาทมัณตะ กระทำในสิ่งที่ชอบ สัมมาอาชีวะ ทำอาชีพสุจริต สัมมาวายามะ เพียรในสิ่งที่ชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ การกระทำในสิ่งที่ชอบเหล่านี้พี่ชายเห็นว่าน้องสาวสามารถที่จะนำไปประยุกต์ใช้กับตัวเอง

ได้เมื่อต้องอยู่คนเดียวในกรุงเทพฯ ที่ชายได้ยกตัวอย่างหลายคนที่ต้องประสบปัญหาทุกข์ใจกับความไม่สันโดษเช่นเพื่อนของพี่ชายบางคนต้องลาออกจากงานเพราะเงินเดือนไม่พอใช้ ความสันโดษสำหรับหญิงสาววัยรุ่นที่พี่ชายนำมาชี้แจงแสดงให้น้องสาวเห็นคือการหลีกเลี่ยงจากสิ่งชั่ววอนใจทุกอย่าง เพราะสิ่งเหล่านั้นเป็นสิ่งที่เกินความจำเป็นไม่จัดเข้าในความสันโดษตามหลักพุทธศาสนา เป็นการชี้้นำให้เข้าถึงความสันโดษที่ปรากฏในส่วนท้ายของนวนิยายเรื่องนี้สรุปลงที่การหันหน้าเข้าศึกษาพระธรรมคำสอนในพุทธศาสนา โดยหวังให้คำสอนทางพุทธศาสนาจะทำให้จิตใจของผู้เป็นน้องสาวหันเข้าสู่ความเป็นผู้สันโดษบ้าง โดยชี้ว่าสังคมปัจจุบันมีสิ่งที่ชักจูงจิตใจให้เหินห่างจากความสันโดษซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญประการหนึ่งในพุทธศาสนา

เรื่องแม่ฝรั่งผู้ใจบุญ ประเด็นของการสื่อให้เข้าใจความหมายของสันโดษ ในนวนิยายเรื่องนี้คือแม่ฝรั่งตัวละครสำคัญของเรื่องเป็นผู้อยู่อย่างสันโดษตั้งแต่เป็นเด็กแม่ฝรั่งสนใจในพุทธศาสนา มีความสุขใจกับการได้ทำบุญมาตลอดชีวิต แม่ฝรั่งมีความสุขสมวัยมีความพอใจกับการได้ทำบุญช่วยเหลือเกื้อกูลสังคมโดยไม่ทำให้ตนเดือดร้อน ใช้ชีวิตแบบเรียบง่ายสมถะ ครอบครัวของแม่ฝรั่งเป็นครอบครัวที่มีฐานะ เมื่อแม่ฝรั่งเลยวัยสาวไปแล้วก็เป็นผู้บริหารจัดการกับทรัพย์สินสมบัติทั้งหมด หลักทางพุทธศาสนาที่แม่ฝรั่งนำไปปฏิบัติเพื่อการใช้ชีวิตอยู่ในความสันโดษคือ บุญกิริยาวัตถุ ได้แก่ ทาน การให้ทานให้ปันสิ่งของแก่คนอื่น ศีลการรักษาศีล ภวานาคือการทำความดีให้เกิดขึ้นในจิตใจ

เรื่องวัดดอนบุญ ตัวละครคือพระมหาชวน เป็นผู้ชี้ให้เห็นถึงความสันโดษยินดีด้วยฐานะและความเป็นอยู่ของตน เป็นพระสงฆ์มีภิกษุสันโดษยินดีด้วยปัจจัย ไม่โลภมากในปัจจัย พระมหาชวนใช้ชีวิตสมกับเป็นพระบ้านนอกคนหนึ่งเท่านั้น หากจะกล่าวไปแล้วพระมหาชวนอยู่ด้วยหลักสันโดษทั้ง 3 ประการคือยถาลาภสันโดษ ยินดีด้วยลาภที่ได้มา ยถาลาภสันโดษยินดีในสิ่งที่หามาได้ด้วยกำลัง ยถาสารูปสันโดษยินดีตามความเหมาะสม สิ่งที่เห็นได้ชัดอีกประเด็นในเรื่องของความสันโดษของพระมหาชวนคือในตอนจบของเรื่อง พระมหาชวน ได้รับเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระครูศรีปริยัติคุณ และได้รับคำสั่งจากคณะสงฆ์ให้ไปประจำอยู่ในวัดของเจ้าคณะจังหวัด เพื่อช่วยงานที่นั่น เพราะเป็นคนดีมีความสามารถ ตลอดเวลาที่ผ่านมา พระมหาชวน ไม่ได้มีความคิดใฝ่ฝันในการที่จะได้เป็นใหญ่ในคณะสงฆ์ ได้แต่ช่วยเหลือผู้คนที่ตกทุกข์ได้ยากไม่ว่าจะเป็นศิษย์วัดหรือเด็กวัดสามเณร รวมทั้งชาวบ้านที่มีปัญหาทุกข์ใจก็มาปรึกษาและได้รับความสบายใจกลับไป ในตอนสุดท้ายของเรื่องเป็นการที่พระครูศรีปริยัติคุณหรือพระมหาชวนในอดีตจะจากวัดดอนบุญไปอยู่ในวัดของเจ้าคณะจังหวัดความคิดของพระมหาชวนยังเกี่ยวข้องกับสันโดษในการใช้ชีวิตอีกด้วยโดยชี้ให้เห็นว่าร่างกายเราก็อันนี้ไม่รู้จะทะเยอทะยานไปเพื่ออะไร การใช้ชีวิตอยู่ด้วยความดีต่างหากที่ควรจะทำมากกว่าการได้เป็นใหญ่เป็นโตและชี้ให้เห็นว่าการประพฤติธรรมเป็นการใช้ชีวิตอย่างสันโดษ

เรื่องหลวงพ่อทองวัดโบสถ์ ตัวละครสำคัญของเรื่องเป็นพระสงฆ์อีกรูปหนึ่งคือ หลวงพ่อทอง เป็นพระดีที่ควรยึดเป็นแบบอย่าง ท่านคอยเป็นที่พึ่งแก่ทุกคนในแถบค้ำน้ำบางปะกงเป็นผู้มีเมตตาแก่ทุกๆคน แม้ความเป็นอยู่ของหลวงพ่อทองจะไม่ค่อยดีซักในข้อวัตรปฏิบัติว่าเป็นผู้ที่อยู่ด้วยความสันโดษโดยยินดี แต่เมื่ออ่านจากเนื้อเรื่องทั้งหมดก็จะได้ทราบว่าหลวงพ่อทองเป็นพระที่น่านับถือไม่มีความปรารถนามากในลาภสักการะเช่นเดียวกันกับพระมหาชนในเรื่องวัดคอนบุญนั่นเอง แต่นักเขียนก็กำหนดให้เนื้อเรื่องทั้งหมดเป็นการสื่อความสันโดษในประเด็นต่างๆโดยใช้ตัวละครอื่นๆ เป็นอุปกรณ์ในการสื่อเช่น ภรรยาของนายเพื่อนไม่มีความสันโดษยินดีด้วยสามีตนจึงคบชู้ นายเพื่อนจับได้จึงฆ่าตายพร้อมกับชายชู้ นายแดงไม่สันโดษในกาม ข่มขืนหญิงสาวที่เป็นลูกเลี้ยงและคนอื่นๆ เท่าที่มีโอกาส ผลสุดท้ายต้องตายด้วยความไม่สันโดษของตนเองด้วยการผูกคอตายที่ต้นไม้ท้ายวัด นางจีไม่มีความสันโดษยินดีด้วยความเป็นอยู่ของตน แต่รับนายแดงคนใช้มาเป็นสามี และหลงนายแดงทำให้ได้รับผลตอบแทนด้วยความทุกข์ใจเพราะกลัวนายแดงไปมีหญิงอื่นจนถึงเวลาที่นายแดงถูกจับฐานฆ่าคนตายและผูกคอตายดังกล่าวมาแล้ว นายหัวจอมเจ้าชู้ไม่ยินดีในภรรยาของตน ได้แต่ทุบตีเอาสมบัติที่ตนเองล่อให้สร้อยมาแต่งงานด้วยคืน ทำให้ถูกสร้อยใช้ปืนของนายหัวยิงนายหัวตาย ตาใจมีภรรยาสาว รู้ว่าภรรยาสาวมีชู้กับคนใช้แต่ยอมรับสภาพทำตัวเป็นคนหูหนวกตาบอด ชี้ให้เห็นว่าหากบุคคลทำใจให้ยอมรับสภาพต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับคนได้ก็就会有ความสุขไม่ทุกข์ใจเป็นผลตอบแทนของความสันโดษยินดีในสภาพที่ตนเป็นอยู่ นักเขียนได้นำโทษของการขาดความสันโดษที่เป็นปัญหาสังคมในปัจจุบันซึ่งส่วนมากจะเป็นเรื่องปัญหาทางเพศ ปัญหาครอบครัว เพื่อชักจูงให้ผู้คนสนใจในหลักคำสอนทางพุทธศาสนา หากมีความเข้าใจเรื่องความสันโดษและปฏิบัติตามหลักสันโดษปัญหาเหล่านี้อาจจะลดลงได้มาก

เรื่องธรรมชาติ นักเขียนได้สร้างตัวละครให้มีความชัดเจนในรูปแบบของการเป็นผู้อยู่ด้วยความสันโดษเริ่มจากประวัติความเป็นมาของตัวพระชูดงค์ที่เคยเป็นนักเรียนทุนรัฐบาลไปเรียนต่อที่อังกฤษกลับมาเมืองไทยได้มีงานทำเป็นหลักแหล่ง ได้รับทรัพย์มรดกจากมารดา แต่มีปัญหาที่พี่น้องอื่น ๆ ต้องการแบ่งมรดกทั้งที่ไม่ได้อยู่กับมารดา ตัวพระชูดงค์ได้บริจาทรัพย์ให้กับคนยากจนจึงเกิดเรื่องขัดใจกับพี่ๆ ขณะเตรียมการแต่งงานกับคนที่มารดาได้จัดหาให้ แต่ได้มาพบกับพระรูปหนึ่งฟังคำสอนที่โน้มน้าวใจไปในทางสงบสันติ จึงตัดสินใจละทิ้งการแต่งงานมาบวชและออกชูดงค์ตลอดชีวิต ในช่วงของการอยู่ในเพศบรรพชิต พระชูดงค์เป็นคนที่เคร่งครัดในหลักสันโดษ โดยยินดีในการใช้ปัจจัยที่พอเหมาะ การเดินเท้าและอาศัยขึ้นรถตามแต่เจ้าของรถจะให้อาศัย ส่วนมากจะยินดีในการปักกลดพักอยู่ตามป่าที่สงบเงียบจนมาถึงจังหวัดเชียงใหม่ ในช่วงของการชูดงค์อยู่ในจังหวัดเชียงใหม่ท่านได้ปลูกฝังค่านิยมเรื่องความสันโดษแก่ผู้คนทั่วไปเห็นได้จากการเล่นทากับบุคคลต่าง ๆ เช่นบางคนมาขอหอยท่านก็ชี้แนะให้ทำมาหากินด้วยความขยันหมั่นเพียร พอใจในสภาพความเป็นอยู่ของตนไม่ให้แสวงหาทรัพย์ในทางที่ผิด

ความโลภเป็นสิ่งตรงข้ามกับสันโดษและมีโทษมหันต์ นักเขียนใช้ตัวละครชี้ให้เห็นโทษนี้ โดยสร้างตัวละครอย่างนายปิ่น ที่ทราบจากพระรูดงค์ว่ามีทรัพย์สินของสุทเวระญาติที่ถ้ำแห่งหนึ่ง นายปิ่นจึงไปขโมยทรัพย์สินสมบัติเหล่านั้นแต่ถูกวิญญาณเข้าขุมทรัพย์ลงโทษให้เห็นเป็นภาพลวงตาว่าน้ำท่วม นายปิ่นต้องลอยบกแทบจะเอาชีวิตไม่รอด แต่เมื่อสำนึกผิดก็กลับตัวเป็นคนทำมาหากินโดยสุจริต

หญิงสาวชาวเหนือ ไม่เชื่อฟังกำเอนพ่อแม่หนีตามผู้ชายเมืองกรุงถูกหลอกไปขายชอง โชคดีได้รับการช่วยเหลือจากตำรวจกลับมาอยู่กับพ่อแม่ที่บ้าน คิดจะฆ่าตัวตายพระรูดงค์จึงสอนธรรมะอันเป็นวิธีการคลายความทุกข์ ค่านิยมเรื่องวัตถุเงินทองเป็นสิ่งที่พอกพูนให้เกิด โลภะโทสะ โมหะ นำไปสู่ความวิบัติหาค่าต้องการมากเกินไป พระรูดงค์ได้ชี้ให้เห็นโทษของสิ่งเหล่านี้และสอนให้ผู้คนอยู่ในหลักสันโดษคือยินดีด้วยของๆ ตน ยินดีด้วยผลที่ได้จากการทำงานด้วยความขยันหมั่นเพียรของตน ดำรงอยู่ในหลักธรรมสัมมาทิฐิที่ถูกต้อง คอนท้ายของเรื่องนักเขียนได้สรุปลงที่ความเป็นผู้สันโดษด้วยการอธิบายถึงการไม่ยึดติดในสิ่งต่างๆของพระรูดงค์ในตอนที่ยินตนาคุ้มหมั้นที่รอให้ท่านเลิกไปแต่งงานด้วยแต่ท่านปฏิเสธโดยนุ่มนวลแล้วบอกว่าตนมีความพอใจในความสันโดษด้วยชีวิตบรรพชิต การใช้ชีวิตในฐานะนักเรียนทุนของบริทิชเคาซิลที่ไม่พอต่อค่าใช้จ่ายทำให้แสน ใจงามตัวละครสำคัญในนวนิยายเรื่อง ตะวันออก-ตะวันตก เขาต้องใช้ความประหยัคอดออมตามควรแก่ภาวะของตน อุตสาหะมานะเล่าเรียนจนจบ ความตระหนักถึงสภาพครอบครัวที่ยากจนเป็นตัวกระตุ้นให้แสนใช้ชีวิตอย่างประหยัคอดทนต่อสภาพช่วยต่างๆ ยินดีในสภาพของการเป็นนักศึกษาหนุ่มไทยจนๆ คนหนึ่ง ไม่เคยลิ้มอาหารการกินการอยู่แบบไทยๆ แม้จำเป็นจะต้องฝึกการใช้ชีวิตแบบคนตะวันตก แบบอังกฤษแต่แสนไม่เคยลิ้มวัฒนธรรมไทย นี่ก็คือความสันโดษยินดีในสภาพที่ตนเป็นอยู่ ไม่พยายามฝันไปทำในสิ่งที่ตนไม่ชินซึ่งหากจะมองให้ลึกลงไปจะเห็นว่า นักเขียนต้องการจะให้คนไทยยึดมั่นและยินดีในวัฒนธรรมของตนเอง

เรื่องตะวันออก-ตะวันตก การที่ตัวละครสำคัญคือแสน ได้รู้จักกับจูดี้ซึ่งเป็นสาวอังกฤษ ความรักแม้จะราบรื่นแต่ก็เป็นความรักต่างวัฒนธรรมทำให้แสนเกิดความทุกข์ใจ เขาเริ่มมองว่าสิ่งนี้ไม่เหมาะสมกันจะกลายเป็นความทุกข์จึงตัดสินใจเลือกสาวไทยด้วยกันมาเป็นคู่ครองจัดเป็นความสันโดษ ยินดีในภรรยาของตนตามหลักสัพพัตถ์ เพราะเป็นหญิงที่เหมาะสมกับตนไม่เลือกคนที่ไม่เหมาะสม เพราะต่างวัฒนธรรมมาเป็นภรรยาซึ่งอาจจะมองว่าเป็นการสร้างปัญหาให้แก่ตนและคนที่ตนเลือกมาเป็นคู่ครองด้วย เนื้อเรื่องในตอนสุดท้ายแม้จะไม่มีใจความชี้แนะหรือสรุปลงไปเป็นหลักธรรมในพุทธศาสนาอย่างใดอย่างหนึ่งแต่ก็พอจะทราบได้ว่าตอนจบของเรื่อง แสนกับวรรณีได้ครองรักกันในประเทศไทย ต่างคนต่างยึดมั่นจริงจังต่อกันไม่ยินดีต่อหญิงหรือชายคนอื่น

เรื่องอาทิตย์ขึ้นทางตะวันตก มีการนำเสนอความสันโดษด้วยการใช้ชีวิตของตัวละครสำคัญในเรื่องคือ บุเรศ ซึ่งเป็นคนไทย มีครอบครัวที่มีฐานะดี แต่การใช้ชีวิตในต่างแดนกลับเป็นการอยู่ด้วย

ความสันโดษ ไม่ฟุ้งเฟ้อ ไม่ใช่จ่ายอย่างสุรุ่ยสุร่าย แต่มีความประหยัดคอดออม และประเด็นที่ชี้ให้เห็นถึงความสันโดษของตัวละครที่เด่นชัดคือ การนำหลักธรรมข้อสันโดษในพุทธศาสนาไปใช้ในการดำเนินชีวิตในด้านอื่น นอกจากนี้ยังได้ชี้ให้เห็นหลักสันโดษแก่เพื่อนต่างชาติที่สนิทกัน และครอบครัวของเพื่อนต่างชาติอีกทางหนึ่งด้วย

เรื่องสิลาวดี สิลาวดีตัวละครสำคัญของเรื่อง กลับชาติมาเกิดเพื่อตามหาคนรักคือพระภิกษุ นามว่าเรวตะ แม้จะไม่มีใจความที่บ่งบอกว่านางเป็นคนไม่มีความสันโดษ แต่สิ่งที่ชี้ให้เห็นว่านวนิยายเรื่องนี้มีส่วนที่นักเขียนมุ่งเสนอในเรื่องของความสันโดษด้วยคือข้อวัตรปฏิบัติของพระเรวตะตัวละครสำคัญฝ่ายชายที่ตั้งมั่นอยู่ในความสันโดษตามสมควรแก่สมณวิสัยและสมณसारูป ชีวิตของท่านเป็นอยู่ด้วยอาหารบิณฑบาตที่พอเหมาะพอควรแก่การฉันเพียงมือเดียว เนื้อเรื่องตอนหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความสันโดษของพระเถระคือท่านได้ไปบิณฑบาตที่บ้านของเศรษฐีคนหนึ่งที่เปิดบ้านเป็นโรงทาน มีชายกลางคนบาตเจ็บและชายคนนี้มีลูกน้อยมาด้วย พระเถระต้องออกบิณฑบาตมาให้สองพ่อลูกนี้กิน ส่วนท่านออกไปบิณฑบาตอีกครั้งทำให้ถูกเศรษฐีเจ้าของโรงทานตำหนิว่าไม่สันโดษยินดีด้วยปัจจัยเป็นผู้มักมากในอาหารแต่ท่านก็ไม่ว่าอะไร บางครั้งการไปบิณฑบาตต้องต่อคิวคนอื่น ๆ ที่มาขออาหารจากเศรษฐีท่านกลับบาตรเปล่าอดฉันอาหารทั้งวัน ตรงนี้นอกจากจะเป็นความสันโดษแล้วยังแสดงให้เห็นว่าท่านมีความอดทนและมีความเมตตาต่อผู้อื่นด้วย

ส่วนตัวสิลาวดีผู้เกิดในตระกูลเศรษฐีทั้งชาตินี้และชาติที่แล้วไม่มีความลำบากด้วยปัจจัยใช้สอยเท่ากับชี้ให้เห็นว่าบุคคลที่สั่งสมบุญมาสามารถจะได้รับผลบุญตอบแทนในชาตินี้ ความสันโดษยินดีในสิ่งที่ตนมีอยู่ยอมเกื้อหนุนให้พบทรัพย์สมบัติที่จะไม่ทำให้ตนเองต้องดิ้นรนเหมือนกับคนอื่นที่ต้องดิ้นรนเพราะไม่เคยพอในสิ่งที่ตนเองมีอยู่ คือสภาพเดิมที่ตนเองไม่เคยรักเคยหลง

นักเขียนนวนิยายอิงพุทธศาสนามีความเห็นไปในทางเดียวกันว่าความสันโดษหรือความยินดีในสิ่งที่ตนเองมีอยู่ไม่ว่าจะเป็นทรัพย์สมบัติความรู้ความสามารถนั้นเป็นสิ่งที่ทำให้ตนเองอยู่อย่างมีความสุข ความไม่สันโดษเรียกว่าความโลภ เพราะอยากได้มากกว่าคุณธรรมความสามารถที่ตนมีอยู่ โดยส่วนมากตัวละครที่เป็นคนสามัญมักจะต้องผ่านความโลภ โกรธหลงมาแต่ก็กลับมาสันใจในพุทธธรรมหลังจากที่ตนเองเกิดความสลดใจจากการที่ได้พิจารณาเห็นโทษของความไม่สันโดษของตน เช่นพระเจ้าอโศก หรืออาจมีบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตรชี้แนะเช่นสันต์ในเรื่องอันชนกชนนีนี้รักเจ้า สำหรับตัวละครที่เป็นพระสาวกบางทีก็ผ่านความโลภ โกรธหลงมาก่อนแล้วจึงมีกัลยาณมิตรมาชี้แนะเช่นพระองค์ลีมาลเถระ แต่บางทีก็มีชีวิตที่เริ่มด้วยความสันโดษตั้งแต่แรกเริ่มเช่นพระอานนท์ ส่วนนวนิยายที่มีพระพุทธเจ้าเป็นตัวละครสำคัญจะมีลักษณะที่สมบูรณ์ไปด้วยคุณธรรมทุกประการรวมทั้งความสันโดษนี้ด้วย

จะเห็นได้ว่า ในตอนจบของนวนิยายอิงพุทธศาสนาทุกเรื่องจะชี้นำไปในทางสัน โดยคือ ยินดีด้วยสิ่งที่ตนเองมีอยู่เป็นอยู่ที่สงบสุขเพราะชีวิตคนก็หนีไม่พ้นทุกข์ ความสัน โดยยินดีด้วยสิ่งที่ตนเองมีอยู่เป็นอยู่จะเป็นวิธีการลดทอนความทุกข์ให้ได้รับความสุขตามสมควรแก่อัฏภาพ ในตอนสุดท้ายของนวนิยายเรื่องนี้ก็เช่นกัน ดังที่นักเขียนได้บรรยายไว้ โดยกำหนดให้สัมมาทิฏฐิกับสัน โดยมีความหมายที่เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันในลักษณะที่ว่า สัมมาทิฏฐิเป็นตัวนำไปสู่ความพอใจในสัน โดย

สรุปได้ว่า หลักธรรมที่เป็นพุทธปรัชญาเหล่านี้ นอกจากจะเป็นแก่นเรื่องที่ครอบคลุมเนื้อเรื่องไว้ทั้งหมด โดยวิจัยยังพบว่า การนำหลักธรรมทั้ง 5 ประการนี้ มีการสื่อความหมายที่ลึกซึ้งลงไปอีกว่า บุคคลที่เป็นพุทธศาสนิกชนที่แท้ ควรมีความเข้าใจในหลักธรรมทั้ง 5 เช่นเดียวกับตัวละครสำคัญในเรื่อง เบื้องต้นนักเขียนสื่อว่าในฐานะที่เป็นสมาชิกของสังคมคนหนึ่ง บุคคลควรจะมี ความเข้าใจในเรื่องอนิจจัง เพราะหลักอนิจจังเป็นความจริงอย่างหนึ่งของชีวิต เมื่อเข้าใจความเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้แน่นอนของชีวิตแล้วก็เข้าใจว่าชีวิตเป็นทุกข์ และบุคคลต้องแสวงหาทางออกจากความทุกข์ด้วยวิธีการที่ได้กล่าวแล้วนั้น เมื่อเข้าใจวิธีปลดปล่อยความทุกข์ให้แก่ตนเองได้แล้ว สิ่งตามมาคือมีความเห็นที่ถูกต้อง ไม่มีความเห็นผิด เพื่อจะไม่ไปทำลายสังคมด้วยความเห็นผิดของตน ดังเช่นตัวละครบางตัวในนวนิยายบางเรื่องซึ่งได้รับผลที่ไม่ดีตามมา ความเข้าใจเรื่องสัมมาทิฏฐิยังเกี่ยวข้องไปถึงความเข้าใจในหลักธรรมคือการทำดีได้ชั่วได้ชั่วจะทำให้ให้บุคคลขวนขวายทำความดีไม่ทำความชั่ว และขั้นตอนสุดท้าย คือการอยู่ในสังคมอย่างสัน โดย

ดังนั้นนักเขียนนวนิยายอิงพุทธศาสนา ได้กำหนดเอาหลักธรรมทั้ง 5 ประการเป็นหลักในการดำเนินเรื่อง คือกำหนดให้นวนิยายทุกเรื่องประกอบด้วยความเป็นอนิจจังของชีวิต ความเป็นทุกข์ของชีวิต สัมมาทิฏฐิ หลักกรรมหรือการทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ชั่ว และความสัน โดย จึงถือได้ว่า หลักธรรมเหล่านี้เป็นลักษณะทั่วไปของนวนิยายอิงพุทธศาสนา